

Норов Тожи Омонович

АЛИШЕР НАВОИЙ

ОНТОЛОГИЯГА ОИД ҚАРАШЛАРИНИНГ ФАЛСАФИЙ-КОНЦЕПТУАЛ ТАҲЛИЛИ

Монография

«ИQTISODIYOT»

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

Норов Тожи Омонович

**АЛИШЕР НАВОИЙ
ОНТОЛОГИЯГА ОИД ҚАРАШЛАРИНИНГ
ФАЛСАФИЙ-КОНЦЕПТУАЛ ТАҲЛИЛИ**

Монография

*Маъмур монография улму мутафаккир
Алишер Навоий таваллудининг
580 йилмига бағишланади*

**ТОШКЕНТ
“ИҚТИСОДИЁТ”
2021**

УЎК: 811.512.13

КБК: 63.87 (2А)

Норов Т.О. “Алишер Навоий онтологияга оид қарашларининг фалсафий-концептуал таҳлили”: Монография. – Тошкент: «IQTISODIYOT», 2021. – 212 б.

Ушбу монография, нафақат Шарқ фалсафасида, балки жаҳон фалсафасида ўзининг бетакрор мероси билан залворли ўрин тутган улуғ мутафаккир, йирик олим, ўзбек мумтоз тили ва адабиётининг асосчиси, шеърят мулкининг султони, давлат арбоби –Алишер Навоий фалсафий меросининг асосини ташкил қилган борлик фалсафаси, яъни онтологияга оид қарашларининг мазмун-моҳияти таҳлилига бағишланган.

Монографияда, Алишер Навоий онтологик қарашларининг Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари онтологик қарашлари билан киёсий таҳлили, мутафаккир фалсафасидаги коинот, само, вақт, борлик, унинг яралиши, мавжудлик шакли ва мазмуни, даражаси ва инқирози, оламда инсоннинг макоми, оламни билишда инсон тафаккурининг ўрни, ахлоқ фалсафасида тасаввуфий қарашларнинг ўрни ва аҳамияти, исломий тасаввуф сулуқлари ва тариқатлари намоёндаларининг борлик билан боғлиқ ваҳдоният, ваҳдат ул-вужуд фалсафий таълимотдаги қарашлар ва улар ўртасидаги зиддиятли муносабатлар, уларнинг диалектик ва плюралистик фалсафа тарихидаги ўрни каби жиҳатлар таҳлил қилиниб, илмий хулосалар қилинган, тақлиф-тавсиялар ишлаб чиқилган. Монография, фалсафа, ижтимоий-гуманитар соҳаси вакиллари ва барча Алишер Навоий ижодида кизиқувчиларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррирлар: ф.ф.д., проф. Б. Алиев

ф.ф.д., проф. А. Мухтаров

Тақризчилар:

ф.ф.д., проф. Ш. Мадаева

ф.ф.н., доцент. Т. Султонов

Монография Тошкент давлат иқтисодиёти университетининг

Илмий кенгаши томонидан 2021 йил 30 июндаги 13-сонли

мажлис қарори билан нашрга тавсия этилди.

ISBN 978-9943-7329-2-6

© “IQTISODIYOT”, 2021.

© Норов Т.О., 2021.

КИРИШ

Жаҳон фалсафасининг пайдо бўлганидан ҳозирги кунгача бўлган тараққиёт йўлидаги асосий муаммо – оламни, борлиқнинг яралиши, яшаши, ўзгариши билан боғлиқ масалалар турли тарзда, даража ва талқинда ифодалаб келинган. Гарчи замонавий фан ютуқлари туфайли дунё ва олам ҳақидаги билимлар етарли ва деярли табиатни ечилмаган сири қолмагандек туюлсада, у билан боғлиқ муаммолар янгича тарзда намоён бўлмоқда. Бу масалалар умумий қилиб айтганда, фалсафа фанининг, аниқроғ айтганда, онтологик муаммолари ҳисобланади.

Борлиқни англаш ва уни танқидий таҳлил қилиш жаҳон фалсафаси тарихидаги асосий мавзу ва муаммо ҳисобланади. Борлиқ муаммоси – унинг илоҳий талқини динда бир қанча мазҳаб ва оқимларга бўлинишига сабаб бўлган бўлса, дунёвий талқини ҳам кучли ижтимоий зиддиятлар ва бўлинишларга, фалсафанинг онтологик илмий талқинида ҳам бир қанча фалсафий ва илмий-назарий мактаблар ва оқимларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган ва бу диалектик мунозара давом этмоқда.

Шу маънода Алишер Навоийнинг кўпқиррали ижодини, жумладан борлиқ фалсафасини ўрганиш ҳар бир авлод олдида янгича қарашлар ва тадқиқ этиш вазифаларини кўяди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида” ги Қарори мутафаккир ижодини ҳар томонлама ўрганиш сари қўйилган яна бир муҳим кадам бўлди.

Улуғ мутафаккирнинг ҳаётий ва ижодий фаолияти ҳали ўзи тириклиги пайтидаёқ катта эътироф билан битила бошланган. Жумладан, Султон Ҳусайн Бойқаро, Шарафиддин Али Яздий, Абдурахмон Жомий, Захириддин Мухаммад Бобур, Хондамир, Мирхонд Зайнуддин Восифий, Содиқбек Содиқий, Абдураззоқ Самарқандий, Фасих Ҳавофий, Муйиниддин Исфизорий, Низомиддин Шомий каби муаллифларни санаб ўтиш мумкин.

Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди, у ҳақида ёзилган юкоридаги тарихий мақомдаги асарларни кейинчалик йирик навоийшунос олимлар тадқиқ этишди. Бундан ташқари, XX асрда ҳам бир қатор олимлар Навоий ижодини ўрганиш жараёнида унинг даври ижтимоий-сиёсий ҳаёти, унда Навоийнинг ўрни ҳақида илмий-тадқиқотлар олиб борганлар. Жумладан, В.В. Бартольд, Е.Э. Бертельс, А.А. Семёнов, И. Султонов, И. Мўминов, В. Зоҳидов, Н. Маллаев, В. Абдуллаев, М. Хайруллаев, Н. Комилов, М. Орипов, Ҳ. Алиқулов, И. Ҳаққул, С. Олим, Қ. Эргашев, С. Каримов, Б. Эралиев, М. Муҳиддинов, М.Т. Ойбек, А. Ҳайитметов, А. Қаюмов, И. Султонов, М. Қўшжонов, С. Ғаниева, С. Эркинов, Э. Рустамов, Т.

Ахмедов, П. Шамсиев, С. Айний, Ў. Сулаймон, Ш. Шомухамедов, А. Абдукодилов, А. Рустамов ва бошқаларни санаб ўтиш мумкин.

Гарчи шўро тузуми сиёсий мафқураси шароитида Навоийнинг илохий негизда бўлган борлик фалсафасига доир қарашларини тадқиқ қилиш, унчалик хушланмаган бўлса ҳам, Шарқ ренессанси мисолида борлик, унинг яралиши, мавжудлиги, ўзгаришлар, жараёнлар талқинига маърифий ёндашув, борлик фалсафаси, бадий образлилик, мажоз баёни тарзида М. Ориповнинг мақоласида билдирилган.

Алишер Навоийнинг ҳаёти, ижодий мероси, дунёқараши ҳақида кўплаб илмий тадқиқотлар мавжуд. Лекин, мутафаккирнинг онтология - борликқа доир қарашлари илмий жиҳатдан етарли тадқиқ қилинмаган. Шунингдек, шўролар давридаги илмий тадқиқотларда Навоий асарлари, кўпинча, бир томонлама, яъни ўша давр мафқурасига мос тарзда ўрганилган ва талқин этилган. Жумладан унинг онтологик қарашлари баён қилинган асарлари шўро тузуми даври воқелиги мафқурасига зид бўлганлиги учун қисқартирилиб, ўзгартириб чоп этилган, ҳатто мутлақо чоп этиш тақиқланган.

Ўрганилиш даражаси хусусида умумий хулоса қиладиган бўлса, Навоийнинг онтологик қарашлари бевосита тадқиқот объекти сифатида олинмаган, лекин, ўрнига қараб, мутафаккирнинг борлик тўғрисидаги қарашларининг мазмун-моҳияти изоҳлаб кетилган.

Алишер Навоий ижодий мероси бутун дунё олимлари ва мутахассисларини қизиқтириб келган. Хусусан, хорижлик олимларидан, туркиялик А.Вақиф, Ажбег, А. Ҳикмет, Н. Веи, франциялик шарқшунос С. Саси, Л. Бувай, немис шарқшуноси В. Бафт, К. Экмани, В. Хинз венгриялик олим Ҳ. Вамбери, А. Шакирзода, А. Левенд, инглиз олимлари Е. Гибб, Ҳ. Пругштал, П. Кортелли, канадалик Г. Дикк, эронлик Н.Л. Амир кабиларни санаб ўтиш мумкин.

Россиялик шарқшунос, М. Никитский 1856 йилда ёзган магистрлик диссертациясида, мутафаккирнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари, давлат ва жамият ҳаётида унинг сиёсий нуфузи ва мақоми тадқиқ қилган.

Уйғур ва ўзбек адабиётшунослигида мазкур мавзу кўпдан буён тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлиб келди. Уларнинг ечимига С.Малов, А.Зиёий, М.Ҳамраев, Ю.Мухлисов, У.Маматохунов, С.Эркинов, Р.Қодирий, Ш.Умар, В.Ғупур, А.Хусайн, Т.Алиев, С.Муллаудов, Л.Рўзиева, И.Имиров, К.Ҳасанов, Л.Райҳонов каби тадқиқотчилар муносиб ҳисса қўшдилар. Бу йўналишда уйғур адабиётида Навоий аъёнлари масалаларини тадқиқ этган М.Ҳамроев, Ю.Мухлисов, Р.Қодирий, И.Рўзиева ва Л. Райҳоновларнинг илмий ишларини алоҳида таъкидлаш керак бўлади. Бу хусусда уйғур олимлари жамоаси томонидан яратилган «Уйғур адабиётининг қисқача тарихи», «Уйғур классик тезислари» каби

китобларда ҳам илмий аҳамиятга молик хулосалар баён қилинганлигини қайд этиш лозим.

Шу ўринда, уйғур олими Навоий “Хамса”си дostonлари номларига мос равишда ном қўйиб, ўз сюжетига эга бўлган ўз “Хамса”сини яратган машҳур уйғур ижодкоридир. Лекин бу дostonлар “Муҳаббат дostonлари” номи билан юритилиб, уларда кўпроқ ижтимоий-маънавий, хусусан ишк муҳаббат мавзуси кўпроқ баён қилинган.

Навоий ижодий меросини кўплаб тадқиқот ишлари олиб борилган бўлиб, улар асосан адабиёт, адабиёт тарихи, лирик маҳорат, бадиий жиҳатлари таҳлили, тилшунослик, матншунослик, манбаъшунослик, педагогика каби соҳа ва ихтисосликлар бўйича эканлигини айтиш лозим. Мутафаккирнинг борлиқ фалсафаси фалсафа фани ихтисослиги бўйича алоҳида тадқиқот мавзуси сифатида қўйилмаган. Бу жиҳат илмий-тадқиқот доирасида четда қолиб келаётган эди. Ушбу монографияда улуғ мутафаккирнинг онтологик қарашлари маърифий-фалсафий жиҳатлари фалсафий-концептуал жиҳатдан таҳлил қилинган.

Бобнинг қисқача мазмуни:

Бу бобда улуғ мутафаккир онтологик қарашларининг назарий манбалари, методологик асослари, мафкуравий муҳитнинг таъсири ва мутафаккир асарларида истифода этилган онтологияга оид истилоҳлар, иборалар хусусида фикр юритилади.

Бобнинг биринчи параграфида Навоийнинг онтологик қарашлари унинг ўзи яшаган давргача бўлган фалсафий қарашлар таъсирида шаклланганлиги холис, илмий-объектив тарзда ёритилган. Булар жумласига қадимги тамаддун ўчоқлари бўлган – Қадимги Миср, Бобил, Шумер, Ҳинд, Хитой, Араб халқлари, Шимолий Африка (Магриб), Яқин Шарқ, Марказий Осиё халқлари ва Қадимги Юнон фалсафасига оид билимлар қиради. Шу ўринда, мутафаккирнинг мазкур халқлар ва йирик файласуфларнинг фалсафий меросини чуқур ўрганилганилиги алоҳида таъкидлаб ўтилган. Навоий асарларининг деярли ҳаммасида юқорида келтирилган мумтоз фалсафа асослари яратилган минтакалар мамлакатлари, халқлари ва йирик олимлари хусусида маълумотлар, худди шунингдек, уларнинг меросига юксак хурмат-эҳтиром кўрсатилиб, ўзининг ижод жабҳасида ғойибона салафлари – яъни устоз деб эътироф этилганини кўриш мумкин.

Ушбу бобда Навоий асарларида баён қилинган тарихий, бадий-мажозий тарздаги маълумотлар, қадимги халқлар, уларнинг маданияти, эътиқоди, маънавий-фалсафий жиҳатлари фалсафа тарихида ўчмас мерос қолдирган улуғ мутафаккирлар хусусида келтирилган фикрлардан хулоса сифатида талқин қилинади. Масалан, мутафаккирнинг “Лайли ва Мажнун” достони араб халқлари дostonлари ва эртаклари асосида яратилган ишқий-фалсафий дoston бўлиб, унда араб халқлари ижтимоий-маданий ҳаёти мисолида уларнинг фалсафаси бадий тарзда ифодаланган. “Садди Искандарий” достони юнон фотиҳи Александр Македонскийнинг шарқона прототипи сифатида нафақат Искандар, Юнонистон, машхур юнон олимлари хусусида балки, Ҳиндистон, Эрон, Хитой ва бошқа мамлакатларга оид маълумотлар Навоийга хос услуб ва юксак маҳорат билан талқин қилинган. Эътиборли жиҳати шундаки, Навоий бу мавзулардаги дostonлар, тарихий асарлар унғача гениал мутафаккирлар томонидан ҳам яратилганини камтарона тан олган ҳолда, ўзини уларни шогирди, анъаналари давомчиси сифатида кўрсатади. Жумладан, Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий ва Абдурахмон Жомийларнинг шарафига ҳар бир асари бошланишида, ўрнига қараб бошқа бобларида алоҳида дуо-хайрлар билан эътироф этади.

Шунингдек, ушбу бобда Алишер Навоийнинг фалсафий, онтологик қарашларининг асосий манбаси, бу, - Ислоҳ динининг илоҳий асоси Қуръони қарим, Ҳадиси шарифлар ва Ислоҳ илоҳиётига оид бошқа манбалар ҳам келтирилган. Бундай манбалар ҳулосаси, мутафаккирнинг “Сирожул мислумийн”, “Назмул жавоҳир”, “Арбайи”, “Рисолайи тийр андохтан”, “Муножоот”, “Вакфия”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Насойимул-муҳаббат” каби асарларида ўз аксини топганлиги айтилган.

Навоийнинг “Тарихи мулуки аҷам” ва “Мажолисун нафоис” асарлари тарих ва тарихнавислик хусусиятидаги, тарихий жараёнлар, ижтимоий-сиёсий муносабатлар тарихи, улардан чиқадиган ҳулосалар, ҳукмдорлар, машҳур тарихий шахслар, йирик мутафаккирлар, уларнинг машҳур асарлари батафсил келтирилган бўлиб, улар бевосита Навоийнинг фалсафий дунёқарашининг юксалишида манбалар сифатида баҳоланди. Ваҳоланки, бу асарларда ҳар бир шахсга ва унинг мероси ва ҳикматлари, кашфиётлари тарихий жараёнларнинг сабаб-оқибат категорияси сифатида объектив ҳулосалар қилинган. Бобда ушбу асарларда келтирилган тарихий шахсларнинг айримлари мисолида таҳлилий тадқиқ ва ҳулосалар қилиб борилди.

Бобнинг иккинчи параграфида Навоий меросини ўрганишда турли даврларда турлича мафкуравий ёндашувлар, асосан, шўро тузумига ҳос ноҳолис муносабатлар, мисоллар воситасида таҳлилий тадқиқ ва ҳулоса қилинган.

Учинчи параграфда, Навоий асарларида қўлланилган онтологияга оид терминлар – истилоҳларнинг мазмун-моҳияти фалсафий жиҳатдан изоҳ берилган. Мавзу ёритилиши давомида Шарқ классик фалсафаси, мусулмон Шарқи мутафаккирлари фалсафий таълимотларига оид манбаларда, жумладан, Навоий асарларидан истифода этилган бетакрор сўзлар, иборалар асарларидан келтирилиб, мисоллар воситасида тадқиқий таҳлил қилиниб, уларни фалсафага оид халқаро эътироф этилган терминлар билан муқояса қилиниб, умумий фалсафий-концептуал ҳулосалар чиқарилган.

1.1. Алишер Навоий фалсафий қарашларининг назарий манбалари ва методологик асослари

Инсоният энг ибтидоий даврлардан бошлаб ўзини ўраб турган борлиқнинг сир-асрорларини билишга, кейинчалик тафаккур тараккиёти юксалиши тарзидан келиб чиқиб коинот сирларини ўрганишга қизиқиб келган. Айнан ана шу қизиқиш ва уни ўрганишга интилиш инсоният ҳаёти ва тараккиётининг бош мазмуни, тамаддунлар тараккиётининг асосий генератори – яъни тараккиётининг асосий манбаи бўлиб келмоқда.

Борлиқ унинг яралиши, яралиш ибтидоси, яшаш тарзи, шакл-шамойили, ички мазмуни, мангуликка дохиллиги ёки ўткинчилиги каби

саволлар ибтидоий даврлардан то ҳозирги кунгача фанларнинг отаси бўлган фалсафа фанининг, унинг асосий йўналиши ва мавзуси бўлган – онтологиянинг бош муаммоси бўлиб келмоқда. Эътиборли жиҳати, онтологик муаммоларнинг кўплаб саволлари назаримизда энг тараккий этган аниқ фанлар соҳасида катта ижобий натижаларга эришганлигига карамай ҳануз очиклигича қолмоқда. Булар тоифасига дунёвий, яъни Ер илмида (геология) – Ернинг яралиши, тузилиши, унинг таркибини (классик фалсафадаги тўрт унсур назариясидан тортиб то ҳозиргача) ташкил этган унсурлар, уларнинг хусусиятлари, умуман фалсафада коинот (космос)ни, ундаги сайёраларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ саволларга аниқ ва тўлиқ жавоб топиш ва ҳоказолар.

Шубҳасиз, холис-объектив таҳлил қилганимизда – Онтологиянинг юқоридаги муаммолари дунё тамаддунининг қадимги ўчоқлари бўлган - Миср, Ҳиндистон, Хитой, Яқин Шарқ мамлакатлари, Арабистон ярим ороли мамлакатлари, Ироқ, Шом, қадимги Марказий Осиё каби қадимги Шарқнинг бошқа минтақалари, Шимолий ва Шарқий Африка, мамлакатлари ва қадимги Юнонистон каби минтақаларда даслабки даврларда оддий ибтидоий эътиқод тарзида намоён бўлган бўлса, кейинчалик бу қарашлар такомиллашиб, ривожланиб, мукаммаллашиб борган. Шу сабабли Алишер Навоий асарларидаги воқеалар ва фалсафий масалалар баёнида ҳам айнан ана шу тамаддун ўчоқлари тарихи, диний-фалсафий қарашлар, фалакиёт илми эришган натижалар, эришилган илмий-амалий ютуқларга кўплаб ишоралар, мисоллар манбаалар, улуғ мутафаккирларнинг номлари алоҳида эътибор, эътироф ва ихлос билан баён қилинган.

Кўриб турганимиздек, гарчи инсониятнинг, миллион йиллардан бери ўзини ўраб турган олам ибтидоси, мавжудлик шакли, мазмуни, ўзгаришлар жараёнлари сир-асрорларини билиш билан боғлиқ қарашлари тарихи жуда узок бўлишига қарамайдан, онтология фалсафанинг борлиқ билан боғлиқ *асосий йўналиши сифатидаги номи* анча кейин, аниқроғи фалсафий қарашларнинг янги тарихи даврида пайдо бўлди. Фалсафа фанига оид илмий манбаларда қайд этилганидек, **Онтология** сўзи, юнонча “*Ontos*” - борлиқ ва “*logos*” - фан, таълимот сўзларидан олинган бўлиб, фалсафа фанининг асосий бўлими, борлиқ ҳақидаги таълимот. Борлиқнинг умумий асослари, принциплари, унинг шакллари ва қонуниятларини текширади. «Онтология» терминини немис файласуфи **Р. Гокленнус** фанга 1613 йили киритган бўлса, **Х. Вольф** (1679-1754) эса ўз дарслигида қўллаган бўлсада, дастлаб юнон файласуфлари унинг турли талқинларини баён этганлар. Улар онтологияни *ҳақиқий борлиқни ноҳақиқий мавжудликдан* ажратиб олувчи борлиқ ҳақидаги таълимот, деб ҳисоблашган¹.

¹ ru.wikipedia.org/wiki/Онтология

Алишер Навоий асарларида олам ва борлик ҳақидаги таълимотларга алоҳида эътибор қаратилган. “Ҳайратул-аброр”нинг XIX бобида: бут ва буддавийлик фалсафасига ишорани кўриш мумкин. Хусусан, буддавийликда олам ва борлик фалсафасидаги хусусият келтирилади. Унда Буддавийликнинг асосчиси – Сиддхартя Гаутма (эр.ав.623-544йй) ҳақида фикрлар бор².

Назаримизда, бизнинг давримизгача фалсафага оид манбааларда эътироф этилганидек, фалсафа фанига қадимги Юнонистонда асос солинган деган қарашлар устувор. Лекин, фалсафага фақат қадимги Юнонистонда асос солинмаган, балки юнон мутафаккирлари ва юнон фалсафа мактабларининг муҳим тарихий хизматлари шундаки, улар ўзларигача бўлган фалсафий қарашларни умумлаштирдилар, тизимга солдилар, илмий-фалсафий-диалектик чиғирикда тобладилар, эътиборлиси ёзма тарзда ўзларидан кейинги авлодларга етказишда муҳим воситачилик ролини ўташди. Улар ўз даврлари ижтимоий-сиёсий вазияти ва мақомларидан келиб чиқиб, *голиблар мероси ва қадриятлари* сифатида босиб олинган халқлар фалсафасини ҳам ўзлариники сифатида битиб кетдилар. Диалектик ёндашув, фалсафий қарашларда ўз мактабларининг шаклланиши, Юнонистондаги классик фалсафа мактабларида фалсафий таълимотлар ўзига хос тарзда такомиллашиб, мукамал илмий мактаб даражасигача кўтарилди. Юнонистонда антик давргача бўлган давр, айниқса, антик давр фалсафасида фалсафий таълимотлар жуда юксак чўккига кўтарилди. Масалан: **Элея мактаби** юнон фалсафий мактаби намояндалари ҳиссий дунёнинг алдамчи кўринишини ҳақиқий борликка қарама-қарши қўйиб, онтологияни мангу ўзгармас, ягона, соф борлик ҳақидаги таълимот сифатида қўллашган.

Элея мактаби милоддан аввалги VI-V асрларда Элеяда (Италиянинг жануби) шаклланган. Асосчиси - Ксенофан, йирик намояндалари Парменид, Зенон, Мелисс, Горгийлардир. Элея мактаби вакиллари сезги аъзоларимиз орқали оладиган билимимиз шубҳали, ҳақиқий эмас, фақат ақл орқали оладиган билимларимиз ҳақиқий деб ҳисоблаган. Милет мактаби ва Гераклит материалистик ғояларига қарши кескин кураш олиб борган. Элея мактаби фалсафа тарихида биринчи бўлиб ягона борлик тушунчасини илгари сурган. Элея мактаби вакиллари фикрича, ягона борлик узлуксиз, ўзгармас, бўлинмасдир. Кейинчалик ягона ўзгармас борлик тушунчаси Платон ва неоплатонизм фалсафаси манбаларидан бири бўлиб хизмат қилди. Антик фалсафанинг шаклланиши Элея мактаби билан тугалланди³. Мактаб вакиллари ва Иония файласуфлари дастлабки борлиқнинг сифатий талқини ҳақида бош қотиришган.

² Навоий, А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 90-91 б.

³ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-e/eleya-maktabi-uz/>

Улардан борликнинг бошланиши (ибтидоси)да ётувчи бундай асосни Эмпедокл “стихия”, Демокрит “атомлар”, Анаксимандр “апейрон”, Анаксагор “уруғ” деб атаган.

Милет мактаби милоддан аввалги VI асрда вужудга келган. Йирик намояндалари - Фалес, Анаксимандр, Анаксименлар ҳисобланишади. Улар табиатдаги ҳодисаларни ўзгаришда, ўзаро алоқадорликда, бир-бирига ўтиб туришда деб, воқеа-ҳодисалар сабабини табиатнинг ўзидан кидирдилар. Рухий ҳодисалар, масалан жонни материянинг кўриниши, бутун табиатни жонли деб тушунганлар. Бу илмий-фалсафий қарашлар, кейинчалик уларнинг маънавий-маданий ворислари бўлган Европа илмий космогония, космология, физика, география, метеорология, астрономия ва биологияси тарихи Милет мактабидан бошланади. Милет мактаби ва унинг вакиллари Юнонистонда фалсафий фикр ривожига катта ҳисса қўшдилар⁴. Хусусан, Платон ғоялар (рухлар) онтологиясини, Аристотель эмпиризм онтологиясини яратди.

Ўрта асрлар фалсафасида онтология илоҳиёт билан чамбарчас боғланади. Шарқ фалсафасида онтология кўпроқ илоҳий борликнинг, худонинг моҳиятини акс эттирувчи таълимот тарзида, Шарқ пантеистик фалсафасида ваҳдати мавжуд ва ваҳдати вужуд кўринишидаги таълимотлар шаклида пайдо бўлган.

Фалсафада онтологияга оид қарашлар борликнинг ибтидоси ва мавжудлик тарзидан келиб чиқиб, **монистик**, **дуалистик** ва **плюралистик** концепциялар шаклида ҳам учрайди.

Янги давр фалсафасида дуалистик онтология намояндаси Р. Декарт бўлган. Ўз фалсафасининг асосига “**монада**” - “**илоҳий атомлар**”ни қўйган В. Г. Лейбниц фалсафаси - плюралистик онтологияга мансубдир. Бу концепция бўйича оламнинг асосида бир қанча моҳият ётиши мумкин. Шундай концепция эмпириокритицизмда ҳам учрайди. Р. Авенариус, Э. Мах борликнинг асосида сезгилар мажмуи ётади, деб ҳисоблайди⁵.

Лекин, Навоий исломгача бўлган фалсафий илмлар тарихини ҳам жуда яхши ўрганган ва уларни мазмун-моҳият хусусида ўз асарларида кенг ўрин ажратган.

Хусусан жаҳон тамаддуни асосий ўчоқлари бўлган – Қадимги Миср, Ҳиндистон, Бобил, Юнонистон, Хитой, тарихи ва фалсафасидаги муҳим жиҳатларини таҳлил қилган ва ўз қарашлари билан бойитган.

Унинг “Тарихи мулуки аҷам”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Садди Искандарий”, ва бошқа бир қатор асарларида қадимги давр тарихи, фалсафаси, йирик файласуф олимларининг қарашлари, ҳикматлари, асарлари таърифланади ва қиёсланади.

⁴ Милет мактаби. <https://aomus.info/encyclopedia/cat-m/milet-maktabi-uz/>

⁵ Философия Нового времени. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

Низомийнинг “Искандарномаси”дан кейин, унда келтирилган юнон файласуфларининг (онтология) борликнинг яралиш билан боғлиқ назариялари талқини куйидагича:

Борлиқ фалсафасининг ўзаги бу *субстанция* масаласидир. Субстанция турли давр фалсафий мактаб намоёндаларида турлича тавсифлаб келинган.

Навоий фалсафий қарашларида ҳам айнан “моҳият”, “жавҳар” каби истилоҳлар субстанцияни англатади. Онтология энг қадимги даврлардан то ҳозирги кунгача жуда узоқ, мураккаб ва ранг-баранг тарзда таҳлил ва тавсиф қилиб келинган ва бу жараён ҳали токи ҳаёт бор экан янада қизгин давом этади⁶.

Алишер Навоийнинг Юнон мутафаккирлари ижодидан баҳраманд бўлганлиги, деярли ҳамма асарларида ўз аксини топган. Бу маълумотлар ва қарашлар Навоийнинг бошқа ҳамма асарлари бадий-мажозий, илмий-фалсафий ва тарихнавислик баёни тарзида берилгани каби унинг, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”⁷ асарининг “ҳукамо зикри” бобида асосан юнон олимлари ҳақида гап боради.

Хусусан, Сукрот ҳақида: “Сукрот ҳақим Букротиснинг шогирдидур...ва анинг сўзларидирким: нодонга тавозе қилмоқ ханзалга сув бермақдирким, қанча кўп ичса талхроғ бўлур”⁸, дейди. Яъни, нодонга, аҳмоққа маслаҳат, танбех бериш худди итқовунга (уни абу жаҳлни тарвузи ҳам дейишади) сув қуйиб уни ювганга ўхшайди. Итқовунга қанча кўп сув қуйилса баттар аччиқроқ бўлар экан. Итқовун дейилишига сабаб, итқовунни пўстлоғига сув қуйиб итга ичирилар, пўстлоқдан чиққан аччиқлик итни чанқоғини тез босаркан. Навоий шунга ишора қилади.

“Афлотун ҳақим Сукротнинг шогирдидур...Искандари Румийга муҳосиб бўлди. Ва ҳақими олиҳи эрди. Анинг сўзларидандирким: подшоҳга чоғир ичмақ ҳаромдир. Невучунким ул мулк ва райиятнинг нигоҳбонидир. Нигоҳбонгақим анга нигоҳбон керак бўлғай, яҳши бўлмағай...”⁹. Яъни, подшоҳга шароб ичиш ҳаром ҳисобланади. Чунки, у мамлакат ва халқни посбони, назоратчиси, умидидир. Агар подшоҳ ичкилик орқали ўзини бошқара олмай қолсаю, бошқалар унга нигоҳбон бўлса, ундан ёмони йўқ. У ҳолда мамлакатни ким бошқаради?¹⁰

Афсуски, ичкилик офатидан салтанатлар барбод бўлганлигига тарихда мисоллар кўп. Мутафаккирнинг “Саббаъий сайёр”¹¹ достонида айнан Баҳромнинг салтанати ичкилик туфайли таназзулга юз тутгани баён қилинган бўлса, мутафаккир ўз амалий фаолиятида султон Хусайн Бойқаро унинг фарзандлари, бошқа темурий шоҳзода ва давлат ишига масъул

⁶ <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH0155bae870519c2e6689cb55>

⁷ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 16 т. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Т.: “Фан”, 2000. 99-194 бб.

⁸ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 16 т. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Т.: “Фан”, 2000. 192 б.

⁹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 16 т. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Т.: “Фан”, 2000. 192 б.

¹⁰ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 16 т. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Т.: “Фан”, 2000. 99-106 б.

¹¹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 10 т. Ҳамса: Сабъаи сайёр. Т.: “Фан”, 1992. 448 б.

кишиларга шароб ичишдан тийилишга чакириб, уларга юборган мактубларида Пайғамбаримизнинг “Уммул хабоис”, - “шароб ҳамма қабихлиликларни онасидир” ҳадиси мисолида сабоқ бериб келган.

Арасту ҳақида: *Аристотелис ҳаким, Афлотуннинг шогирдидур, Искандарнинг вазири эрди. Анинг сўзлари будирким: подшоҳ улуг дарёга ўхшайди ва унга тобеълар эса ундан ажралиб чиққан ариқлар мисолидир. Дарё суви қандай бўлса ариқлардаги сув ҳам ўшандай бўлади. Агар дарё суви чучук бўлса, улар чучук, аччиқ бўлса улар аччиқ, тиниқ бўлса улар тиниқ, лойқа бўлса ариқлар ҳам лойқа бўлади. Бас, шундай экан, подшоҳ ўта сипоҳ, хушмуомала, камтарин, асосийси адолатли ва элпарварликда ўз хизматчиларига намуна бўлиши вожибдир*¹² деган ҳикматини келтиради.

Зеро юнон ва форс олимлари рўйхати шу билан чекланмайди. Унда, Лукмони ҳаким, Балинос, Жолинус, Фишоғурс, Буқрот, Жомосп, Батлимус, Содик, Бузуржмехр каби мутафаккирлар ҳақида ҳам фикр юритилган бўлиб, уларнинг шарқона номлари ҳозиргача турли манбаларда турлича ва ҳозиргача баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб келмоқда¹³.

Навоийнинг “Хамса” таркибидаги дostonларидagi асосий қахрамонларининг устозлари, пирлари, вазирлари сифатида ана шу юнон файласуфлари тилга олинади.

Ўрта асрлар фалсафасида ҳам онтология илоҳиёт билан чамбарчас боғланади. Шарқ фалсафасида, жумладан Ислom фалсафасида онтология кўпроқ илоҳий борлиқнинг, Худонинг моҳиятини акс эттирувчи таълимот тарзида, Шарқ пантеистик фалсафасида *вахдоният, ваҳдатул вуҷуд ва ваҳдати мавҷуд* тарзидаги таълимотлар шаклида пайдо бўлган. Шундан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, шубҳасиз Навоий онтологик қарашларининг бош асоси, Куръони Карим ва бошқа Ислom динига оид илоҳиёт манбалари ҳисобланади.

Алишер Навоий борлиқ ҳақидаги қарашларининг манбаларидан бири, бу озарбойжонлик мутафаккир **Низомий Ганжавий** ижодидаги фалсафий қарашлардир. Хусусан, унинг бошқа асарлари қаторида Искандар тарихини бадийий–фалсафий баёни ҳисобланган “Иқболнома” асаридир. Ушбу асарнинг “Искандарнинг етти донишманд билан хилватда суҳбат қургани” бобида айнан оламни қандай ва нима асосида яратилгани ҳақида сўз боради. Низомий ҳам ўз навбатида, қадимги Юнон фалсафаси асосида ушбу суҳбатда қадимги Юнонистоннинг машҳур етти олимларининг Искандар билан суҳбати тарзида баён қилган. Булар: Арасту (Аристотель), Волис (Фалес), Балинос, Сукрот (Сократ), Фарфириус, Хирмис ва Афлотун (Платон)лардир¹⁴. Назримизда, борлиқ у билан боғлиқ мавзу муҳокамаси ахлоқий жиҳатини ҳисобга олиб, Низомий айнан “хилватда суҳбат” деб

¹² Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 16 т. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Т.: “Фан”, 2000. 193 б.

¹³ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 16 т. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Т.: “Фан”, 2000. 190-194 бб.

¹⁴ Ганжавий Низомий. Иқболнома. Т.. ARTFLEX. 2009. –Б-117- 129. ziyouz.com/kutubxonasi.

урғу беради. Худди шундай мавзуга эстетик ва этик ёндашувлар Навоийга ҳам хос хусусиятдир.

Унда хусусан, **Арасту** оламнинг яралиши хусусида: энг аввал бир ҳаракат пайдо бўлган, бу ҳаракат манбаси аввал иккига, кейин учга бўлинган. Улар ўргасидаги тўкнашув, зиддият туфайли осмон яралди, самода аввал олов(ўт), кейин ҳаво, кейин намлик (сув), кейин буларнинг қуйқаси чўкиб тупрок ҳосил бўлган, ана шу тўрт жавҳар(субстанция) само марказидан жой олди. Булар Яратганни амри билан коришиб, гиёҳ ниш урди, ундан кейин эса турфа хил жониворлар вужудга келди...” дейди.

Волис (Фалес) эса сўзининг бошида бу муммони илм тўғри ҳал қилади лекин мен ҳам ўз фикри ожизимни баён қилай деб, энг биринчи сув пайдо бўлган, кейин ундан олов, кейин нам(сув) уларни аралашмасидан оғир масса пайдо бўлиб бу масса ернинг яратилишига асос бўлди” дейди.

Балинос: бу сир факат Яратганга аён. Лекин, олимлар айтишича, жами нарсалар дастлаб ўз шаклини (форма, шакл-шамойил, кобик) олди, ундан тупрок яралди. Ундан кейин намлик, кейин фалак пайдо бўлди. Ўз навбатида фалакни бир унсури олов, бири шамол-яшин, бири сув, бири - тупрокдир, дейди.

Сукрот (Сократ): жаҳонда ҳали ҳеч нарса бўлмаган пайтда факат Худо бор эди. Кейин булутлар, чакмок, ёмғир, шу ёмғирдан осмон пайдо бўлди. Чакмокдан эса ойу-куёш намоён бўлди. Уларни моҳиятида ер пайдо бўлди ва у осмон қатидан ўз жойини эгаллади. Тангри бундан зиёдини билишга (айтишга) йўл йўк деди, шунинг учун бундан ортик нимадир дейиш ярашмайди”

Фарфириус: “Ҳали Эгам жаҳони бунёд қилмаган пайт, У мўлликни хоҳиш қилиб биринчи сувни яратди. Сувни Яратган ўз мўъжизаси билан иккига бўлди. Бири ёғга ўхшаган, бириси ҳид шамойилли. Бири хўлликка мойил эди бири қуришга. Бири суюк серҳаракат эди, бири қуюк бўлиб сокин ва ором эди. Серҳаракат суюкликдан осмон яралди. Сокинидан замин яралган. Ундан нарисини ақл ҳал қила олмайди. Ундан бошқасига инсон фикратида жой йўк...”

Хирмис: Холик осмонни тоғдаги булутдек салобатли қилиб, муаллак яратди. Бу булутни устида намлик бор эди. Шунингдек, жуда яраклаган нур ёруғлик ҳам бор эди. Бу булут ва осмон гўёки нур юзида никобдек эди. Лекин, бу никобнинг орасидан нур ўтадиган дарчаларнинг поёни йўк ва улар сон-саноксиз эди. Бу дарчаларда жуда ҳам беҳисоб нур ташқарига таралиб турарди. Ана шу никобларнинг орасидан хатто ою-куёш ҳам кўриниб туради. Лекин, буларнинг яралгани аёну, уларни ким яратганига ақлим ҳайрон”

Афлотун: “бундай жиддий масалани айтишдаги масъулиятдан кўнглимга ваҳима тушади. Хато қилиб қўйишдан кўрқаман. Чунки, кўрмаган нарсамни қандай айтай. Менинг фикримча, тўғрироғи шуки,

хамма нарса “ҳеч нарсадан” яъни йўқликдан яралган. Аслда ҳар бир нарсанинг яралиши асл моҳиятда (субтанцияда). Агар Танграм, нимадан нимани яралиши, моҳияти (асоси)ни мангу деб яратганида эди, улар ҳақидаги хулоса аник ва ишончли бўларди. Лекин, бундай хислат факат унинг Ўзига хос. У туғилишга ҳам эҳтиёжсиз, интиҳоси ҳам йўқ. Яратган Тангри, ҳар бир нарсани алоҳида ва бир-бирига монёблик қилмайдиган қилиб яратди. Аммо уларни орасида бир-бирига ёвлашишга мойил. Жумладан, одамизод ана шундай табиатга мойил. Масалан оддий кумурскаларга канот ато килди. Одамда эса канот йўқ. Бундан ибрат ва хулосани чиқариш лозим”.

Мулоқот сўнггида Искандарнинг ўзи оламнинг яралиши ҳақидаги хулосасида бу масала жумбок бўлиб келган ва яна шундай бўлиб қолади деган хулоса беради.

Шундан сўнг, Низомий оламнинг яралиши ҳақида ўз хулосасини келтириб ўтади. Бу ерда шу нарса диққатга сазоворки, Низомий дostonнинг “Искандарнинг пайғамбарлик даражасига етишгани” бобида, дунё илмларини, ўрганишга интилгани учун, олимларни ва илмни кадрлагани учун Искандарга пайғамбарлик даражасини раво кўради¹⁵.

Навоий асарларида, хусусан “Садди Искандарий”да ҳам айнан, Искандар образи орқали, Юнонистон тарихи, илм-фани ва фалсафаси бадиий тарзда ёритилган. Навоий ўз салафи Низомийнинг шахси ва ижодий меросини улуғлаб, айниқса оламни ўрганишдаги илмий ёндашув позициясини қўллайти, бу аънанани давом эттиради.

М. Ориповнинг фикрича, дунёни билиш концепцияси Навоийнинг сўфий шоир Фаридуддин Атторнинг “Мантиқ ат-тайр” дostonи руҳида ёзилган “Лисон ат-тайр” дostonида янада ёркинрок ифодаланган. Кушларнинг афсонавий подшоиси Семурғни кидириб етти водий ошган кушлар сафарини тасвирлар экан, Навоий аллегорик шаклда руҳнинг бош манбаига кўтарилиши, “*томчининг денгизга интилиши*” ғоясини ифодалайти. Кўринишидан диний шаклдаги бу қарашлар одатдаги диний таълимотга зид уч муҳим хулосага келади.

Биринчидан, илоҳиёт ва коинот ўртасидаги қарама-қаршилиқ, уларнинг муносиб бирлиги, ҳамоҳанглиги ҳақидаги ғояларга ён беради.

Иккинчидан, коинот ва инсонни илоҳийлаштириш асосида умуминсоний қараш, инсонни севиш ва ҳурмат қилиш, барча инсонларнинг тенглиги ҳақидаги ғоялар шаклланади, чунки ҳар бир инсон моҳият жиҳатдан ўхшашдир.

Учинчидан, худо билан инсон ўртасидаги йирок масофа йўқотилган ҳолда, инсон индивудал тарзда ўзаро муносабат йўли билан худони сеза олади, деган фикр майдонга келади¹⁶.

¹⁵ Ганжавий Низомий Иқболнома. Т., ARTFLEX. 2009. –Б-130- 135. ziyouz.com/kutubxonasi.

¹⁶ Орипов М. Алишер Навоий ижодида ренессанс ғояларига доир. Адабий мерос. Т., фан1971. 49-58 бетлар.

Агар Навоий фалсафий карашларини умумий тарзда ва Европада шаклланган атамалар, терминлар воситасида айтсак, уни кўпроқ пантеистик, яъни илоҳиётга асосланган фалсафа дейиш мумкин. Лекин, унинг хусусияти шундаки, Навоий тасаввуф сулуқлари намоёндалари каби исломни, шу орқали оламни, табиатни ирфоний, маърифий ўрганиш тарафдори бўлганлигидир. У ҳар қандай соҳани, хусусан динни мутаассиблик ва жаҳолат қуролига айланишига қарши чиккан ва буни дадил айта олган жасоратли даҳодир.

Ҳозирги давргача бўлган фалсафага оид манбаларда, - *Пантеизм* (юнонча pan – ҳамма, theos – худо) – қадимги даврдан бошлаб шаклланган фалсафий таълимот бўлиб, унга кўра худо билан табиат (ҳатто инсон ҳам) бири-бирига, тамоман, мос бўлиб тушади деган ғоя устунлик қилади.

Алишер Навоий онтологик карашларининг асоси илоҳий хусусиятига эга бўлиб, унинг асосий манбаси Қуръони Карим бўлиб, унинг онтологик талқини жуда кўп ўринларда Қуръон оятлари асос қилинади. Масалан: Бақара сурасининг 117 оятидаги “ (У) еру осмонларни пайдо қилгучидир. Бирор ишни ҳукм қилса, унга фақатгина “Бўл” дейди, холос. Бас, у иш бўлади”¹⁷.

Алишер Навоийнинг фалсафий карашларининг Назарий асослари – Қуръони карим, ҳадислар ва Ислоҳ илмининг бошқа (аҳком) манбаалари ҳисобланади. Унинг табиат ва олам, коинот (космос) масаласи бўладими, гуманистик фалсафасининг асоси айнан шу жиҳатини таъкидлаш керак.

Ҳозирги замон фалсафасига оид адабиётларда фалсафий таълимотларнинг хулосаси, синтези асосан, фалсафий таълимотларнинг асл манбаларидан аввал юнон, кейин Ғарбий Европа фалсафий мактаблари таҳлили ва хулосаларининг кейинчалик Россия ва ундан кейинги ўзбек тилига ўғирилган учламчи, ҳатто тўртламчи манбалар орқали ўрганилар экан, бу таълимотларнинг ҳақиқий эгалари (асосчилари) нима демокчи бўлганликлари билан боғлиқ мазмун эҳтимол мутлақо бошқа тарзда бўлиши мумкинлиги эҳтимолини ҳам ҳисобга олиш керак деб уйлаймиз.

Юнон классик фалсафасининг 2,5 минг йилдан зиёдрок ўрганишлар натижасида қилинган илмий ва фалсафий концептуал хулосалар шуни кўрсатадики, уларнинг карашларидаги кўп жиҳатлар, улардан кейинги фалсафанинг хоҳ борлик фалсафаси бўлсин, хоҳ гуманистик фалсафа бўлсин назарий жиҳатдан умумий ўхшашлик бор. Хусусан, Юнон классик фалсафасининг йирик ва машҳур вакиллари – Сократ, Платон, Аристотель, Цицерон, Фалес, Анаксагорларнинг борлик фалсафасида ҳам пантеистик карашлар асосий ўринда туради. Юнонистондаги Антик давргача бўлган ижтимоий-этикодий карашлар заминидан келиб чиқиб, уларда политеизм

¹⁷ Qur’oni karim. Alouddin Mansur tarjiması. Бақара сураси. 117 оят. www.ziyouz.com kutubxonasi.

– яъни кўпхудолик (мажусийлик) ҳар бир моддий ёки номоддий оламнинг ўзини худоси борлигига ишора бор.

Масалан: Аристотель – оламни, борликни яралишини ундан илгариги философлар моддий асосга эгаллигини айтишганлигини эътироф этиб, ўзи ҳам –оламнинг асосини моддийлик ташкил этган деган эди¹⁸.

Метафизика – табиатдан ташқарида ёки табиатга зид деб талқин қилинган. Метафизикага таъриф берилган комусий манбаларда метафизиканинг табиатдан ташқари дейилишидан кўра, унинг инсоннинг ҳиссий қарашлари тасаввурлари камровидан ташқари, ноодатий ҳолат деб баҳоланган¹⁹.

Фалес – оламни, борликни асосини сув ташкил этади, ер сувнинг устида туради, деб айтган. Унинг исботи шундайки, ҳамма нарсанинг таркибида сув бор, ундан ташқари, иссиқлик ҳам намликдан пайдо бўлган. Шундай қилиб, Фалеснинг якуний хулосаси, борликнинг уруғи сув, намлик.

Сукрот – борлик шундай нарсаки, ундан ҳеч нарса вужудга ҳам келмаган, мутлақо йўқ бўлиб ҳам кетмайди, улар бир кўринишдан бошқа кўринишга ўтиб туради. Айрим нарсалар ўз таркибий тузилишини, ички тузилишини йўқотганидан кейин гўёки, ўлади. Аслида улар ўз табиатини йўқотмай, сақлаб қолади. Бошқача айтганда, буюмлар, борлик ўз субстратини – асл табиати ва моҳиятини сақлаб қолади.

Юнон фалсафаси талқини бўйича Шарқ мутафаккирлари фикрлари қисман фарқ қилсада, умуман, олам, коинот, борлик, Ер ва ундаги ҳаёт тарзи умумий жиҳатларини кўриш мумкин. Масалан, биз юкорида келтирган Низомийнинг “Икболнома”сидаги юнон олимлари онтологик қарашлари баёнидаги ҳолатдан фарқ қилади.

Фикримизча, бу назариялар натижаси ўлароқ, онтологик фалсафанинг бир муҳим тармоғи кимё (химия) фани ажралиб чиқди. Айнан кимё фанининг бутун объекти ва предмети, моддалар ва уларни бир турдан иккинчи турга айланиш қонуниятларини ўрганиш ҳисобланади. Бу фанининг асосий тамойили ва хулосаси, моддалар ўзининг ўз табиатини мутлақо йўқотмайди, балки турли реакциялар (аралашув, алмашинув, қоришувлар, ажралишишлар, ўрин олишлар) туфайли бир турдан ёки бир кўринишдан яна бир ўзгарган ҳолатга ўтади. Бундай ҳодисалар Навоий асарлари фалсафасида **араз**, **аразий** ҳолат, яъни ашёларнинг асл моҳияти бўлмай, вақтинчалик, сунъий тарзда ҳосил қилинган кўриниши тарзида талқин қилинади. Лекин уларнинг асл молекуляр массаси мутлақо йўқ бўлиб кетмайди деган қонуниятни исботлашдир. Айниқса, рус олими М.В. Ломоносов томонидан “Моддалар массасининг сақланиш қонуни”ни ёки Ломоносов-Лауэзе қонуни²⁰ назариясининг яратилиши кимё, физика

¹⁸ Битья и материя. Мир философии. М.: “Политиздат”, 1991. –С-184-190

¹⁹ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-m/metafizika-uz/>

²⁰ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-m/massaning-saqalanish-qonuni-uz/>

сингари табиатшунослик фанларининг ютуғи бўлгани баробарида оламни материалистик талқин қилувчилар – яъни материалистлар учун катта курол бўлиб хизмат қилди.

Баъзи файласуфлар (Антик давргача бўлган) оламнинг яралишини худолар томонидан содир этилган деган кўпхудолилиқ таълимотларини илгари сурганлар. Бу кўпинча мажусийлик (яздонпарастлик) фалсафаси тарзида баҳо берилсада, кейинги фалсафий қарашлар учун тамал тоши бўлиб хизмат қилганлигини унутмаслик керак. Зеро, антик даврдан илгари юнон афсонаси тарзидаги “Дедал ва Икар” каби афсона бўлмаганида эди, эҳтимол инсоният осмонга парвоз қилиш орзуси ва кейинчалиқ амалиёти кечиккан ҳатто умуман бўлмаган бўларди. Фалсафанинг асосий қонунаридан бири – инкорни-инкор қонуни кўпинча айнан шундай ҳолат мисолида тушуниш мумкин. Биз айтмоқчи бўлганимиз, жуда кўп фалсафий оқимлар ва мактаблар ўзларидан илгари яратилган ва ўзларининг эришган натижаларига асос бўлган назариялар ва уларни муаллифларининг қарашларини рад этади, тан олишмайди, ёки устидан қулишади.

Бу ерда оламни, борлиқни асоси сув бўлганлиги учун – денгиз худоси Океанидни – ота-онаси бўлган Океан ва Тефияни бутун мажудодни яратувчиси деб тан олишган. Шунинг учун бошқа барча худолар сув билан қасам ичишган ёки сув худоси – Океанидга онт беришган. Бунинг натижасида Ер мухитини асосий қисмидаги сув мухитини – уммонлар – Океан(Ocean) деган юнонча сўздан олинган. Зеро бу сув худоси номидан олинган.

Анаксимен ва Диогенлар эса сувдан олдин бирламчи манба ҳаво (proteron) бўлиб, бошқа оддий жинсли буюмлар уни қабул қилади.

Анаксагорнинг қарашларига кўра, (Эмпедоклдан аввал) – оламда биринчи чексиз нарсалар пайдо бўлган. Улар масалан, сув ва олов, улар фақат унсурлар бирлашган ҳолда мавжуд, алоҳида ҳолда вужудга келмайди. Қўшилиш ва бўлиниш орқали юз беради²¹.

Геппас ва Гераклит - оловни бирламчи моҳият, жавҳар эканлигини айтишган. Гераклитнинг фалсафа тарихига қўшган ҳиссаси унинг беш фалсафий доктринасида ўз ифодасини топган:

- Олов борлиқнинг асосидир;
- Оламда оловнинг доимийлиги ва даврийлиги ёки олов туфайли олам, коинот яна янгидан яралиш учун йўққа айланади;
- Бутун жараёнлар оқим сифатида кечиши;
- Қарама-қаршиликларнинг умумий яхлитлиги, бирлиги;
- Қарама-қаршиликлар қонунининг бекарорлиги²².

<https://www.google.com/search>

²¹ Анаксагор. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

²² Гераклит. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

Эмпедокл – тўрт унсурни борликнинг ташкил этган жавҳар (субстанция) деб, уларни тўртинчи унсури сифатида Ер (тупрокни)ни кўяди. Бу унсурлар (элемент) кўп ёки озрок миқдорда бирлашиб, кўшилиб ёки бўлиниб сакланади. Лекин улар алоҳида вужудга келмаган ҳам келмайди ҳам, деган²³.

“Муншаот”да, Навоий фалсафий тафаккур тарихи, унда Пифагор, Арасту каби юнон олимлари ва уларни асарларини чуқур ўрганиб уларга шарҳ ёзган Абу Наср Фаробийни юксак эҳтиром билан эътироф қилиб, шундай ёзади: “...то иш ул ерға еттиким, Фисоғурс ҳаким замонидинким, адвор илмининг возиъдир, Арасту замониғачаким, муаллими аввал дебтурлар ва Абу Наср Фаробий чоғиндаким, муаллими соний дебтурлар²⁴”. Бу маълумот ва эътироф, Мутафаккирнинг қадимги Юнон фалсафаси ва жаҳон фалсафасининг йирик билимдони, классик Шарк фалсафасининг асосчиларидан бири Абу Наср Фаробий фалсафий меросларини чуқур ўрганганлиги ва ўзининг фалсафий қарашларида асос сифатида қўллаганлигининг исботидир.

Навоийнинг фалсафий қарашлари билан яна бир Марказий Осиё ва бутун жаҳон фалсафаси тарихида из қолдирган олим, - Абу Райҳон Берунийнинг борлик фалсафасидаги қарашларининг ўхшашлик ва концептуал фарқли жиҳатларини кўриш мумкин.

Берунийнинг борликка доир фалсафаси табиюнлик фалсафасига хос тарзда тавсифланиб, унга хос хусусиятлар куйидагича хулоса қилинган:

- худо ўз хикмати, иродаси, машиъати билан мазкур субстанцияларни ўзаро туташтирувчи, ҳаракатга келтирувчи биринчи сабаб-субстанциядир;

- **мутлақ ҳаюла** эса, бирламчи, фаол, яратувчи, ижодкор асос, материядир-яъни борлик асосида ётувчи субстанциялардан биридир;

- мутлақ макон эса ҳаюла яшайдиган ўрин-жой бўлиб, борликнинг мавжудлик шаклидир. У уч ўлчови - эни, бўйи, узунлик йўналишларида, кўламида ўлчаниши, миқдорий ҳисоблаб чиқилиши мумкин бўлган сирт, юза, текислик кўринишига эга;

- мутлақ замон эса, борликнинг иккинчи асоси-субстанцияси, мавжудлик шакли бўлиб, ўз-ўзича азалий ва абадий, давомий кечиш жараёни бўлиб, бир ўлчовлидир; у онлар, дақиқалар, соатлар, кунлар, ҳафталар, ойлар, йиллар, асрлар, эраларда миқдорий ўлчаниши, ҳисоблаб чиқилиши мумкин бўлган бирламчи асос-субстанция;

- мутлақ жон (нафс) эса, борлик асосида ётувчи, унинг ўзгариши, ҳаракати давомида юзага чиқиб, онгли мақсад, ҳаракат, самарали ҳаёт кечириш имконини берадиган бирламчи асос - субстанциядир. Беруний илгари сурган жон (нафс) ҳақидаги концепция ҳам нафакат расмий сунний

²³Эмпедокл <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

²⁴Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 14 т. Муншаот. Т.: “Фан”, 1998. 210 б.

ислом, калом, ҳатто бидъятчи, шийа-исмоилия, тасаввуф ёки ишроқийа таълимотларидан, балки унга энг яқин бўлган арастучи-машшоийунларнинг²⁵ жон (нафс) ҳақидаги таълимотларидан ҳам фарк қилади²⁶.

Алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Навоий онтологик қарашлари, яъни борлик, олам унинг яралиши ва мавжудлиги жараёнлари билан боғлиқ асос теологик хусусиятга эга бўлиб, Ғарбий Европа тиллари ва фалсафасига асос бўлган юнонча заминга эга бўлган – пантеистик хусусиятга эга. Бошқача, аниқроғ айтганда, Навоий онтологик қарашларининг бош назарий-методологик асоси Ислом динининг муқаддас китоби –Қуръони Карим ва бошқа муқаддас, илоҳиёт манбаларидир.

Бизнинг назаримизда Навоий онтологик қарашлари гарчи теологик асосга эга бўлсада, унинг қуйидаги эътиборга лойиқ жиҳатларини қайд этиш муҳим деб ҳисоблаймиз:

- Навоий онтологик муаммоларда ҳам гуманитар (экзистенциал, антропоген) фалсафа масаласида ҳам, динни ўта мутаассиблаштиришга қарши бўлганлигини айтиб ўтиш лозим;

- Навоий Ислом дини ва унинг гуманистик ғоялари фақат яхши ўзанда бўлиши ва фақат инсониятга хизмат қилишини уқтиради;

-Навоий онтология масалаларини ҳам ижтимоий масалаларни маърифий ёндашув – яъни илм-маърифат воситасида ўрганиш ва қўллаш тарафдори эканлиги, унинг “ҳар бир иш аввал илм тарозусида ўлчанмоғи лозим” ҳикмати ёрқин мисолидир;

- Навоий Ислом фалсафасининг “Ваҳдоният”, “Ваҳдат ул-вужуд”, “Ваҳдат ул-мавжуд” умуман дин ва фалсафанинг макоми, тасаввуфдаги айрим ўта мутаассиблашган қарашларни муътадил ҳал қилиниши тарафдори эканлиги;

-Навоийда, илм, маърифат, таълим, тарбия, касб-маҳорат, санъат, ҳунар эгаллаш, ишқ-муҳаббат ва бошқа инсоний фазилатлар ўта мураккаблаштирилмай оддий инсоний макомга туширилган, лекин, улуғланади;

-Навоий асарлари бошланиши анъанага кўра Аллоҳнинг ҳамди, пайғамбарларга саловотлардан бошланади. Лекин, асарлари баёнида, тарихни, илмни, фалсафани бошқа ижтимоий масалалар – илмий-фалсафий мушоҳада асосида ёритилади;

-Онтология муаммолари хусусида гап борар экан – Навоий Ҳинд, Хитой, Миср, Араб мамлакатлари, Юнон фалсафаси ва фани эришган натижаларига жуда ҳурмат билан қарайди. Унинг ҳар бир асари хусусан,

²⁵ <https://abdullasher.wordpress.com/>

²⁶ Умарова Р.Ш. Берунийнинг борлик ҳақидаги таълимоти. Фалсафа фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. Т.: 2011. 24 б.

“Садди Искандарий”, “Тарихи мулуки ажам”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо” каби асарлари шулар жумласидан.

Навоий “Садди Искандарий”да, фалсафий қарашлар, хусусан борлик билан боғлиқ масалаларда Имом Ғаззолий қарашларини қўллади ва ўзини унга издош сифатида айтиб ўтади:

Топиб «Кимийи саодат»қа йўл,
Фалак хонақоҳида Ғаззолий ул²⁷.

Ҳозирги замон фалсафасида Онтологиянинг мазмуни янада бойиган. Бу борлик ҳақидаги тасаввурларнинг ривожланиши билан боғлангандир. Маълумки, борлиқни механистик, метафизик ва материалистик талқин этишда у моддийлик билан, актуал мавжудлик билан, реаллик билан айнанлаштириб қўйилган эди. Борлиқ аслида барча нарса ва ҳодисаларни, илгари мавжуд бўлган, ҳозир мавжуд бўлиб турган ва келажакда мавжуд бўладиган реалликларни, моддийлик ва маънавийликни, модда ва ғояни ҳам ўзига камраб олади²⁸.

Фалсафадаги онтологик масалалар муаммонинг қўйилиши ва ечимига қўра турли оқимларга бўлинади:

- Идеалистик – руҳга асосланиш;
- Материалистик (моддийонлик)- моддий асос;
- Дуалистик – ҳар икки субстанцияга асосланганлик;
- Плюралистик - эркин ва ҳурфикрлилик позицияси²⁹.

Формал онтология қуйидагиларга бўлинади:

- тушунчаларнинг таксономик (изчил, кетма-кетлик) ташкилий тизими;
- уларни аниқлаштириш;
- ҳулосалар чиқариш қоидалари;

Ҳозирги давр фалсафасида онтология қуйидаги тарзда тавсифланган:

Мета-онтология – бу борлик тўғрисидаги умумий тасаввурлар тизими бўлиб, бу йўналишда фикр ва қарашлар алоҳида буюмлар-ашёлар даражасигача мукамаллашмаган тарзда;

Буюмлар ашёлар соҳаси (Онтология предметной области) – бу даражада ҳар бир масаланинг тушунчаси ва моҳияти ёритилади ёки умумий истилоҳлар тизими шакллантиришга хизмат қилади;

Аниқ мақсадлар онтологияси – фаннинг аниқ соҳаси муаммоси ва вазифаларини белгиловчи уларни англаувчи умумий таянч истилоҳлар тизими;

²⁷ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 11 т. Ҳамса: Садди Искандарий . Т.: “Фан”, 1993. 3 б.

²⁸ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-o/ontologiya-uz/>

²⁹ <ru.wikipedia.org/wiki/Онтология>

Тармоқ онтологияси (Сетевые онтологии) – тармоқ ва соҳалар олдидаги мақсад ва вазифалар ечимида эришилган якуний ҳаракатлар ва натижалар аниқ кўрсатишда қўлланилади³⁰.

Алишер Навоий меросининг юксак ва мураккаб бадий савияси ва сўз ўйноқчилиги, уч кадимий – туркий, арабий ва форсий тил коришигида ифодаланган, шунингдек орада ўтган қарийб 600 йиллик давр, авлодлар алмашинуви сабабли тушунишда анча қийинчиликлар туғдиради. Унинг энг машҳур газалларидан бири “Қаро кўзим” газали таърифида деярли ҳамма йирик навоийшунослар ўз нуқтаи назарлари билан узок йиллар давомида баҳс-мунозара олиб борадилар ва бу мунозара ҳали охирига етгани йўқ. Унинг ҳозиргача бўлган хулосаларини таниқли навоийшунос олим, профессор Н. Жумаҳўжа улуг мутафаккирнинг 580 йиллиги муносабати билан чоп эттирган “Қаро кўзим... газали тадқиқи” номли монографиясида³¹ чуқур таҳлил қилган.

Дарҳақиқат, Навоий фалсафий меросини, юксак бадий услубда ифодаланганлиги сабабли, мутафаккир ижоди таҳлилида асосан, унинг шоирона даҳоси намоён бўлади. Бизнинг назаримизда, унинг фалсафий меросини бадий баён қобиғида яна қуйидаги хусусиятларини англаш мумкин:

- илохий фалсафий;
- дунёвий фалсафий;
- бадий фалсафий;
- мажозий фалсафий;
- ишқий фалсафий;
- илмий фалсафий;
- маърифий фалсафий;
- ирфоний фалсафий;
- тарихий фалсафий;
- маънавий фалсафий;
- дидактик фалсафий;
- эстетик фалсафий;
- ахлоқий фалсафий ва ҳоказо.

Алишер Навоийнинг инсон мавзусидаги илохий талқин, мутафаккир асарларини деярли ҳаммасини табдил ва таҳлил қилган таниқли навоийшунос олим С. Сайфуллох томонидан чоп этилган “Улуғ авлиё Шайх Худойдод Вали”³² илмий мажмуасида ҳам инсонни Оллох томонидан яратилган коинот меҳбари, инсон кўнгли бутун оламни ва оламдаги яралган Яратган тажаллийси бўлган ашёларни ўзида жоо эта олган “олами кубро” тарзида талқин қилинган.

³⁰ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

³¹ Жумаҳўжа Н. Қаро кўзим... газали талқини. Т: Muharrir nashriyoti, 2021. – 308 б.

³² Сайфуллох. С. Улуғ авлиё Шайх Худойдод Вали. – Тошкент: “O‘zbekiston” НМИУ, 2017. – Б. 25-26.

1.2. Алишер Навоий фалсафий меросини ўрганишнинг мафкуравий жиҳатлари

Мафкура – инсонга, инсониятга тегишли хусусият бўлиб, жамият ҳаётини ташкил этиш, бошқариш, давлат ва жамият манфати йўлида қандайдир мақсадларга эришиш йўлидаги фикрлар, ғоявий-назарий қарашлар тизимидир. Мафкура сўзининг ўзаги арабча “факара”, яъни, “фикр”, “фикрлаш” сўзидан иборат бўлиб, фикрлаш, фикрлар тизим деган маънони англатади³³. Мафкура кўйилган мақсадга кўра сиёсий, иқтисодий, маданий, санъат, илоҳий, илмий, фалсафий тарғибот асосида шакллантирилади ва мустақкамланади. Жамиятда устувор мафкуралар бирор ижтимоий гуруҳга, партияга, давлатга, миллатга доир бўлиши мумкин. Кўп ҳолларда мафкуралар ҳукмрон гуруҳлар томонидан сиёсийлаштириб, бошқа фикр ва ғояларнинг ёйилишига йўл қўймайдиган тоталитар мафкураларга айланиб кетган. Бундай пайтда мафкура воситаси сифатида дин, бирор шахснинг дохиёна ғоялар никоби билан олиб борилади. Бизни назаримизда, ҳозирги даврда адолат ва эркинлик тамойилларига асосланган – демократик тизимларда хурфикрлилик (плюрализм) таомили устувор бўлсада, умуман жамиятни бирлаштириб, умумий мақсадлар сари йўналтирадиган қарашлар тизими, яъни қандайдир мафкуравий йўл бўлиши керак. Лекин, у фақат давлат бирор сиёсий куч ёки бир ҳовуч (олигархлар) кишиларнинг тоталитарлашган ғоявий никобига айланиб қолиши керак эмас. Тарихда шундай мафкуравий тизимлар бўлган ва ҳануз унинг иллатлари давом этиб келаяпти. Тоталитар мафкураларнинг хусусияти шундаки, у нафақат ўз даврида ўзига мос келмаган ғоялари ва қарашларини рад этади, балки ўзигача бўлган умуминсоний ёки миллий кадриятларни ҳам йўқ қилишга қаратилган бўлади. Тарихнинг XIX асрнинг охири XX аср бошларигача бўлган даврларда, мафкураларнинг асосий қолипни динлар ташкил этган. Айниқса, бу хусусият мусулмон шарқи мамлакатларида кенг ёйилди, Эрон, Покистон, Афғонистон ва бир қатор араб давлатларида у ёки бу тарзда ҳозиргача давом этиб келмоқда. Навоий яшаган давр диний мафкура устуворлик касб этган бўлиб, у айрим ҳолларда ўта мутаассиблашган тарзда давлат мафкурасига айлантирилган эди. Навоий айнан ана шундай жаҳолат мафкурасига қарши фикрлари билан ажралиб турадиган ўрта аср даҳо файласуфларидан биридир. Навоий маънавий мероси, замон ва макон чиғирикларидан муваффақиятли ўтиб яшаб келаётган барҳаёт умуминсоний ғоялар тизимидан муносиб ўрин олган. Ваҳоланки, унинг инсонпарварлик ғоялари ва амалий фаолияти ўз даври сарой айёнлари, сиёсатчилари томонидан хушланмаган бўлса ҳам, очикчасига хиёнат йўлини тутган бўлсалар ҳам ўз ақл-заковати билан

³³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. Тошкент., “мафкура” маколasi. www.ziyouz.com кутубхонаси. 307 б.

бундай синовлардан доимо муваффақият билан ўтарди. Биз учун муҳим жихати, мутафаккирнинг ўз даври ва унғача бўлган даврлардаги олам, борлик, одам ва жамиятга доир фалсафий қарашлардаги мафкуравий ёндашувларда ўта ҳолис, ирфоний-маърифий, яъни илмий муносабатда бўлганлигидир.

Алишер Навоий маънавий меросини ўрганишда ҳар хил давр мафкуралари ҳам муҳим ўрин тутган. Масалан, шўро мафкурасида дин ва у билан боғлиқ тушунчалар қоралангани сабабли, мутафаккир асарларининг маънавий асосини ташкил қилган илоҳиёт билан боғлиқ боблари чекланган ёки қискартириб, ҳақиқий мазмуни бошқача талкин қилинган. Ваҳоланки, айнан ана бобларида мутафаккирнинг онтологияга оид қарашлари тизимининг илоҳий баёни ўз аксини топган эди. Мисол учун “Ҳайратул-аброр”нинг 1974 йилда Ғ.Ғулом нашриётида чоп этилган насрий баёнида³⁴, Навоий даври мусулмон Шарқи одоби ва анъаналарига хос бўлган асарлари аввалида, Аллоҳга ҳамду-санолар, пайғамбаримиз Муҳаммад с.а.в.га наът ва дуойи саловотлар, азиз авлиёларга дуойи хайрлар келтирилган аввалги 12 бобигача бўлган қисми тушириб қолдирилган. 12 боб Навоийнинг ижод соҳасида ўзининг салафлари, яъни устозлари, ҳамсачилик мактаби дарғаларидан озарбайжонлик улуғ шоир Низомий Ганжавий ва Амир Хусрав Дехлавийга бағишланган бобдан бошланган.

Шунингдек, асарнинг Хожа Баҳоуддин Нақшбандга бағишланган 21 боби, Иймонга бағишланган (Аввалги мақолот) 22 боби, Исломи дини моҳиятига бағишланган - 24 боби, сўфийлик тариқатининг йирик намоёндаси Иброҳим Адҳамга бағишланган 25 боблари ҳам тушириб қолдирилган. Лекин, шўро даври мафкурасининг таъкиб объекти диний мавзу бўлганлиги боис Навоий даврида, унинг асарларида ҳам танкид остига олинган золим подшоҳлар, адолатсиз вазирлар, айниқса, рижкор шайхларни аёвсиз фош этган бобларига асосий эътибор қаратилган. Умуман, Навоий ижодий мероси ва амалий фаолиятига феодал-клерикал, яъни феодал-диний адабиёт вакили сифатида талкин қилишга урғу берилар эди. Зеро, клерикализм³⁵ сўзи ва тушунчаси юнон тилидан келиб чиккан, кейинчалик, Ғарб маданияти ва насронийлик дини заминидан келиб чиккан бўлиб, бу тушунчани Шарқ халқлари тарихи фалсафаси ва адабиёти вакилларига нисбатан тўғридан-тўғри қўллаш мантиқан ноўрин деб ўйлаймиз.

“Садди “Искандарий” дostonининг 1978 йилда, Ғофур Ғулом нашриётида чоп қилинган насрий баёнида³⁶ ҳам шу каби ҳолни кўриш мумкин. Хусусан, асарнинг Аллоҳ ҳамди, пайғамбар наътига бағишланган

³⁴ Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр (насрий баёни) Ғофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент 1974. 145 б.

³⁵ Клерикализм. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

³⁶ Навоий Алишер. Садди Искандарий. Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. С.-288 б.

дастлабки 5 боби тушириб қолдирилган. Зеро, худди айнан ана шу бобларида мутафаккирнинг борлиқ фалсафасининг асл мазмуни бўлган илоҳиёт фалсафаси ўз ифодасини топган³⁷. Бешинчи бобда, Алишер Навоий Искандар достонининг бошлаш ва муваффақиятли ниҳоясига етказишда Яратгандан, азиз авлиёлардан мадад сўраб қилган муножоти қисмидан бошланиб кетади.

9 бобнинг номланиши ва бобнинг аввали пайғамбар наътига бағишланган ва “*Анингдекки, анбиёи мурсал анжумани анжумига Муҳаммади арабий «айни»дин қуёшлиқ аён бўлди, салотини олий хайлида доғи Шоҳи Ғозий вужуди божудидин ҳамул ҳол зоҳир бўлгондин шаммае зоҳир қилмоқ халладаллоҳу мулкаху ва султонаҳу ва аъло шонаҳу*”³⁸ деб номланган бўлиб, бобнинг номи, “*Олий мақомлар орасида шоҳ Ғозийнинг ҳам марҳаматли вужудида шундай ҳол борлигидан оз-моз сўз юритмоқ; Худо унинг мамлакатини барқарор ва шоҳлигини абадий қилгай*” деб таҳрир қилиниб, насрий баёни берилган. Табиийки, матнда ҳам шундай “таҳрирлар” бор³⁹.

Шунингдек, 20-23 бобгача бўлган Ҳақ сифатларига, адолатда Аллоҳнинг хидоятига чорлов қисми ҳам тушириб қолдирилган⁴⁰. Оламни яралишига бағишланган 36 боби ҳам тушириб қолдирилган бўлиб, шу бобда ҳам, коинотда, оламда борликни боқий жавҳари Ҳақ сифати хусусида гап борган⁴¹.

Назаримизча, шўро даврида, Навоий асарларида уларнинг насрий баёнида ҳам достонларнинг илоҳиёт қисми, яъни мутафаккир асарлари фалсафасининг асосий мағзини ташкил қилган бўлиб, уларни тўлиқ ёки қисман тушириб қолдириш орқали, асарларнинг ҳақиқий мазмунидан чалғитиш ёки умуман бебаҳра қолдиришдек қатта ғаразли мақсадлар қўйилган. Эътиборли жиҳати шуки, Навоий асарларининг айнан шу тушириб қолдирилган қисмлари олам, коинот, борлиқ, оламдаги бошқа ашёлар, уларнинг пайдо бўлиши ибтидоси ва мавжудлик тарзи, интиҳоси (қиёмат – Ғарб фалсафасида апокалиптик фалсафа)⁴² ҳақида гап боради.

Бундай қисқартирилган ҳолда чоп этиш, насрий баён қилиш, “таҳрир қилиш” ҳоли мутафаккирнинг “Лайли ва Мажнун” достони қисматида ҳам бўлган. Хусусан, достоннинг 1990 йил Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриётида чоп қилинган насрий баёнининг⁴³, Оллоҳ ҳамди, пайғамбаримиз наътига бағишланган дастлабки бешта боби, тарихда ўтган

³⁷ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 10 т. Ҳамса: Сабаъи сайёр. Т.: “Фан”, 1992. 7-34 б.

³⁸ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 10 т. Ҳамса: Сабаъи сайёр. Т.: “Фан”, 1992. 64-70 б.

³⁹ Навоий Алишер. Садди Искандарий. Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. 19-22 б.

⁴⁰ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 10 т. Ҳамса: Сабаъи сайёр. Т.: “Фан”, 1992. 155-124 б.

⁴¹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 10 т. Ҳамса: Сабаъи сайёр. Т.: “Фан”, 1992. 233-253 б.

⁴² <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁴³ Навоий Алишер. Лайли ва Мажнун. Насрий баён. Т.: Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1990. 114 б.

одил подшоҳлар, халифалар мадҳига бағишланган еттинчи ва саккизинчи боби ва илоҳиётга бағишланган айрим боблар ичидан қискартирилган ҳолда чоп этилган.

Шу ўринда, ҳозирги даврда инглиз тилида айтиш расм бўлгани каби, совет тузими даврида асосий тушунчалар рус тилида, Навоий даврида асосий ҳаётий ва илм-фандаги асосий тил араб, форс тили ва қадимги туркий тил бўлганлиги сабабли, Навоий асарларининг номланиши ҳаммаси араб тилида номлангани мисолида айтиш мумкин. Форсий тилда ёзилганлари ҳам. Шу тарихий сабоқдан хулоса чиқариб, ўз тилини камситиш, бу тилда сўзлашувчиларни ҳам маънан ҳам ҳуқуқий камситиш тилга эътиборсизлик ва миллат келажагига хавф туғдиради. Миллатнинг мафкураси фалсафаси ва истиқболи унинг тили билан узвийлигига мантикий асос миллатларнинг номлари айнан уларнинг тили асосида келиб чиққанлигидан билиш етарли деб ўйлаймиз.

Алишер Навоий ҳаётлик пайтида нафақат, ўз карашлари билан фақат ижтимоий-сиёсий, ғоявий-фалсафий масалаларда курашди, унинг фаолиятидаги мураккаблик шунда эдики, айнан бутун фаолиятининг фалсафий замини тил билан боғлиқ муаммо бўлганлигини айтиш муҳим. Ўша давр Хуросони, фақат Ҳиротда, фақат сарой муҳитида туркий тилда сўзлашилган эди. Қолган барча аҳоли форсийзабон. Ана шундай мураккаб вазиятда Мутафаккир туркий тилни буюк тил эканлиги исботлай олиши, тасаввурга сиғмайдиган даражада кийин эди. Навоий ўзи башорат қилганидек унинг нафақат тириклигида балки ўлганидан кейин ҳам асрлар давомида ўзининг мозори ҳам таъкиб қилиниши, руҳи чирқираб қолиши даражада муносабатда қолиб келмоқда. Бу ҳам афсуски мафкуравий ёндашув натижасидир. Бундай ноҳолис мафкуравий муносабатни у ўзи башорат қилиб шундай дейди:

Бузук кабримни кўрган ўкчи дўкониға ўхшатгай,

Фирокинг ўкидин анда кўриб пайкони пар ҳар ён⁴⁴

Ачинарлиси шундаки, XXI асрда, ЮНЕСКО бошчилигида Навоийдек даҳонинг қабрини қайта таъмирлаш учун уни вайрон қилиб, ҳар хил баҳоналар билан қайта тиклашни пайсалга солинаётганига нима дейиш мумкин?

Ўзбекистон давлати ва ҳукуматининг Навоий қабри ва унинг атрофларидаги иншоотларни қайта тиклаш, ободонлаштириш учун ажратилган маблағ ва саъйи-ҳаракатларга қарамасдан, Афғонистон ҳукумати ва ЮНЕСКО, макбара “Темурийлар даври архитектурасига мос эмас” деган вазҳ билан қурилиш ишларини тўхтатиб қўйган⁴⁵.

⁴⁴ https://www.youtube.com/watch?v=iTn_mLpo5N4

⁴⁵ <https://youtu.be/zF1Fyv9aexE>

Ўзбекистон Президентининг 2021 йил 31 майда буюк шоир ва мутафаккир бобомиз Алишер Навоий макбарасини таъмирлаш ва тиклаш, унинг атрофини ободонлаштириш лойиҳасига алоҳида эътибор қаратди.

Афғонистоннинг Ҳирот шаҳридаги Алишер Навоий макбараси мажмуасида қурилиш ва ободонлаштириш ишларини амалга ошириш имкониятларини ўрганиб чиқиш вазифаси Президентимизнинг 2020 йил 19 октябрдаги “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги қарорида белгиланган эди.

Ушбу топшириқ ижросини таъминлаш доирасида мамлакатимиз мутахассислари афғонистонлик ҳамкасблари билан биргаликда макбарани жойида ўрганди. Ўрганишлар натижасида анъанавий меъморчилик, санъат ва безак элементларидан фойдаланган ҳолда макбарани таъмирлаш ва тиклаш лойиҳаси ишлаб чиқилди.

Бугун тақдим этилган лойиҳага кўра, макбаранинг кириш ва қолган йўлакларига Ҳазрат Навоийнинг ҳикматли сўзлари битилган китоб кўринишидаги белгилар қўйилади ҳамда декоратив ўтиргичлар ўрнатилади.

Кириш қисмида саккиз бурчакли масжид бунёд этилади. Кириш пештоғидан ҳовли қисмининг чап ва ўнг томонида ёпик услубда айвонлар барпо этилади. Макбаранинг ташқи кўринишига безак берилди. Гумбаз, макбара олди ва ён қисмлари майолика элементлари билан ишланади. Мажмуа худуди кўкаламзорлаштирилади⁴⁶.

Рус шарқшуноси ва туркшуноси, - С.Е.Малов Навоийнинг туркий тил яъни ўзбек тилининг кадри ва мавқеини оширишда чеккан хизмати ва заҳмати Россия тарихида, М.В Ломоносовнинг ўз даврида Россия империяси сарой муҳитида рус тилига бўлган эътиборсизлик ва рус тили келажаги учун олиб борган кураши билан киёслади. У Навоийнинг ижодий фаолияти ўзи даври тарихи бўйича факт бўлибгина қолмасдан, балки, Навоий туркий тил ва туркий тилли халқлар тарихини белгиловчи (факторга) омилкор кучга эга шахс эканлигини таъкидлаган⁴⁷. Бу фикрни келтиришимиздан мақсад шуки, ҳар бир халқни тилида унинг фалсафаси мужассам бўлади. Гап шундаки, Навоий фалсафасини тушунишдаги мураккаблик, айнан, унинг туркий-араб-форс тиллар воситасида бўлганлиги, айниқса миллатнинг замонавий вакилларини, зиёлиларини тушунишида мураккабликлар келтириб чиқаради. Зеро, халқ тили ва фалсафасини Навоий ёки бошқа классиклар фалсафасини биладиган санокли мутахассислар эмас, балки бутун халқ билиши, тўлиқ тушуниши керак. Мутафаккирнинг фалсафий қарашлари, айниқса, борлик фалсафасига оид тушунчалар асосан, Куръони каримга асослангани

⁴⁶ “Янги Ўзбекистон” газетаси. 2021 йил 1 июнь. №110(366) сони.

⁴⁷ Малов С.Е. Мир Алишера Навои в истории персидских литератур и языков средней и центральной Азии. Тюркологический сборник. – Москва: “Наука”, 1975. - С. 475-480. <http://www.orientalstudies.ru/rus/images/>

туфайли араб тилида бўлганлиги, уларнинг туб моҳиятини тушуниш мураккаблигича қолмоқда. Айниқса, Қуръони Карим ва бошқа саҳих илоҳий манбалар қадимги араб тилида ва қадимги форсий ва қадимги туркий (ўзбек) тилида ёзилганлиги масаланинг яна бир мураккаблигидир. Шунингдек, бу манбааларни турли соҳа эгалари томонидан ўз соҳа-йўналишларига мослаб талқин қилиш, улар орасида жиддий фарқ бўлишига ҳам сабаб бўлмоқда. Хусусан, Навоий асарларида олам, борлик, инсон каби **фалсафий қарашларни ислом уламолари** бошқача талқин қилса, фалсафа илми мутахассислари бошқача талқин қиладилар. Айниқса, шўро даврида халқларнинг ўз тарихи ва тилидан жудо қилишга қаратилган жоҳилона сиёсат уларок, Марказий Осиё халқларининг, тиллари, тарихи ва эътиқоди билан боглик катта жарлик пайдо бўлиб қолди. Бунини шартли равишда биз, октябрь инқилобидан XX асрнинг 30 йиллар ва кейинги даврини 40-50 йилларигача бўлган давр дейиш мумкин. Чунки, шу давргача, аксарият ўзбек зиёлилари, араб ёзувини, араб ва форс тилларини яхши билишганлиги туфайли халқ дили ва фалсафасини тўғри англашган ва тўғри талқин қила олишган. Вақт ўтгани сари бу жарлик кенгайиб бораётир.

Шўро давридаги Навоий мероси хусусан, фалсафасига бўлган муносабатни қуйидагича баҳолаш мумкин:

- Совет даври воқеийлигида Навоий мероси ўша давр ва тузум мафқураси руҳида тадқиқ ва талқин қилинди. Хусусан, Навоий фалсафасидаги диний фалсафа мутлақо олиб ташланди;

- Навоийнинг ижтимоий-сиёсий фалсафасидаги адолатли шохлар образи гуёки, айнан марксизм ва ленинизм ғояларига мос тарзда “прогрессив” “революцион” ғоялар бўлганлиги тарзида тарғиб қилинди;

- Унинг инсон эрки билан боглик ғоялари айнан социализм ва коммунистик ғояларга мос эканлигига урғу берилди. Ҳатто айрим тадқиқотчилар, гарчи Навоий марксизм (унинг асосчиси К. Марксдан) давридан анча илгари яшаган бўлишига қарамадан унинг қарашлари марксизм, унинг классик асосчилар ғоялари таъсирида шаклланган дейишгача боришди;

- Навоий асарлари қаҳрамонлари ва жамият ҳаётидаги ижобий ўзгаришлар ривожини, унга даъват ва рағбат қилиш ҳолларини инқилобга чорлов талқинида – унга инқилобчи шоир сифатида урғу берилди;

- Навоийга умумий таъриф берилганда, ўрта аср феодал сарой шоири, феодал-клерикал адабиёт вакили сифатида баҳоланди;

- Навоийнинг риёкор шахслар айниқса, сиёсат ва дин арбобларини оддий халққа ўтказган жабру-зулмини ифодалаган асарлари, ғазалларини ўрганиш, тарғиб қилиш орқали, жамиятнинг динга нафратини ошириш ва уни инсониятни душмани сифатида йўқ қилишга қаратилган эди. Шунинг учун, мактаб, олий таълим манбаларида шу руҳдаги “Сода шайх”,

“Меҳрибони топмадим”, “Риёкор шайхлар зикрида” каби асарларини ўрганишга асосий урғу берилган эди.

Лекин, шунга қарамай, илмий объективлик тамойилидан келиб чиқиб шуни ҳам айтиш керакки, совет тузуми даврида ҳам Навоий меросини ўрганиш масаласида катта ҳажмда ишлар олиб борилган бўлиб, юкса натижаларга эришилди. Шу маънода, нафақат Навоий мероси, балки бошқа фан соҳалари бўйича ҳам тарихимизга *эҳтиросли* ёндашу иллатидан холос бўлишимиз керак. Афсуски, ҳозирча шу услуб устувоқ бўлиб қолмоқда. Тарихимизнинг Россия империяси боқини ва шўро давридан илгариги қора кунлари учун ҳам гўё “шўро даври айбдоқ эканлиги” тенденциялари кўриниб қолмоқда. Ана шу каби эҳтиросга асосланган тамойил асосида, илгариги хатолар яна такрорланиш ҳоллари сақланиб қолмоқда.

Илмий ҳолислик тамойилидан келиб чиқиб баҳо берадиган бўлсак, гарчи шўро даврида ғоявий-мафкуравий чекловлар бўлганлигига қарамай, Навоий меросини тадқиқ қилиш соҳасида ижобий натижаларни ҳам инкор этмаслигимиз керак. Хусусан, Совет даврида Навоий мероси ва шахсини улуглаш билан боғлиқ айрим мисолларини келтириб ўтиш ўринли деб уйлаймиз:

- 1919 йил Мусулмон Иштирокиюн фирқасининг Ўлка бюроси Навоийнинг зулм ва золим подшолар ҳақидаги фикрларини жамлаб, “Инсоният ҳақида Навоийнинг фикрлари” номли рисоласини нашр эттирган;

- 1919 йил Туркменистон давлат нашриёти “Амир Алишер Навоий” номли китобни босмадан чиқарди;

- 1925 йил 11 июлда Ўлка мусулмонлари бюроси ҳузуридаги “Ўзбекларни ўрганиш кўмитаси” Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейига тайёргарлик ишларини бошлаш ҳақида қарор қабул қилди. Унда Навоийнинг шеърий ва насрий асарларидан иборат тўпламни нашрга тайёрлаш, шоир асарларининг асл нусхаларини ҳозирги ўзбек тилига таъдил қилиш ва тадқиқотлар яратиш масалалари кун тартибига қўйилган эди;

- 1926 йил Бокуда А. Самайлович, Чўпонзода, Исмоил Ҳикмат, Мирзо Мирмуҳсин Иброҳимий каби олимларнинг илмий изланишлари натижаларидан иборат “Навоий” тўплами нашр этилди;

- 1928 йили Ленинградда В.В. Бартольд, Е.Э. Бертельс, А.Н. Самайлович, А.Ю. Якубовский, А.А. Ромаскевичнинг мақолаларидан таркиб топган “Мир Али-Шер” тўплами нашр этилди;

- 1937 йилнинг май ойида ўзбек санъатининг Москвадаги декадасида Ойбекнинг “*Навоий*” *лирик достони* эълон қилинди;

- 1938 йили Тошкентда, Навоийнинг 500 йиллиги муносабати билан Навоий комитети ташкил этилди ва бу комитетга Москва, Ленинград каби

шаҳарларда фаолият олиб бораётган атоқли ва етакчи фан ва маданият арбоблари жалб этилди. Ўзбекистондаги илмий ва ижодий кучларнинг бу улкан маърақага тўла сафарбар этилиши, улуғ шоир ижодига, унинг жаҳон адабиёти тарихида тутган ўрни масаласига бўлган муносабатни кескин ўзгартирди;

- Иккинчи жаҳон уруши кетаётган оғир ва фожиали даврда мутафаккир юбилейини нишонлаш, номини абадийлаштириш билан боғлиқ катта ишлар қилинганини ҳам айтиб ўтиш керак;

- 1941 йили Москвада Навоий фаолияти ва ижодига бағишланган катта конференция ўтказилди (конференция материаллари кўп нусхада чоп этиш учун катта маблағ ажратилганига қарамай, уни нега чоп этилмагани ҳозиргача маълум эмас);

- Академик Ойбекнинг “Навоий” романининг ёзилиши ва кейинчалик унинг асосида 1947 йилда кинофильм суратга олинганлиги;

- 1943 йилда Навоий номидаги Катта Академик Театрининг қурилиши;

- Умуман, совет даврида ҳам Навоий ижоди кенг ўрганилгани ва жуда кўп навоийшунос олимлар жамоасини шаклланганлигини, уларнинг байналмилал тарқибини ҳолис эътироф этиш керак;

- 1968 йилда Навоий асарларининг 15 жилдлик тўплами нашр қилинганлиги;⁴⁸

- 1987-2003 йиллар давомида Навоий асарининг 20 жилдлик жамланмаси чоп этилди ва ҳоказо .

Назаримизда Шарқ уйғониш даври фалсафасида борликни материализмга хос ирфоний, илмий-маърифий ўрганиш, таҳлил қилиш назарияси аслида юнон антик давр мактаби номоёндалари қарашларини ўрганиш таъсирида ва ўзларининг илмий потенциаллари асосида янги юқори даражага олиб чиқишди. Лекин, уларнинг (неоплатонизм) Аристотель қарашлари каби қарашлари Ислом таълимоти, эътиқоди ва маънавиятини, одоби, ахлоқий меъёрларини қабул қила олмас эди. Бундай зиддият ва ихтилофлар тўлиқ Ислом ақидаси билан суғорилган қарашлардан ташқари, кўплаб Шарқ файласуфларида учрайди. Масалан: Ибн Сино, Умар Ҳайём кабилар. Айнан шу масалада Умар Ҳайёмнинг борликни илмий билим, математика, астрономия билан мустаҳкамланган фалсафий қарашларини тадқиқ қилган Б.А. Розенфельд ва А.П.Юшкевичларнинг Умар Ҳайёмнинг фалсафий қарашларини юксак баҳолайди⁴⁹. Жумладан, Ҳайёмнинг Юнон фалсафаси ва фанининг чуқур ўрганганлиги учун ҳам кўп ҳолларда унинг қарашлари ва маънавияти билан номуносивлиги айтилади. Аслида, унинг қарашлари Ислом маънавияти ва одобига мутлақо зид деб қатъий баҳолаш ноҳолис бўларди. Ҳайём

⁴⁸ Ойбек. Навоий. Роман. - Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ. 2016. – Б. 3-10.

⁴⁹ Розенфельд Б.А. Юшкевич А.П. Омар Хайём. – Москва: “Наука”, 1965. – С. 130-144.

фалсафасида ўз даври ижтимоий масалаларидаги адолатсизликка нисбата исёни, аксар ҳолларда уни дахрий сифатида баҳоланишига сабаб бўлди. Зеро бундай қараш ва тақдирлар Шарқ мутафаккирлари каби Ғарб тарихид ҳам кўп учрайди.

Навоий оламу кубро – яъни катта олам умуман бир яхлитликни ташқи этади, унинг яратувчиси Худо, лекин, оламу суғро – яъни кичик оламдаг ҳар бир тизим, тизим ичидаги тизим ёки тизимча унинг ўзига хо хусусияти, яъни “олами” борлиги ғоясини илгари суради. Эҳтимол 18 мин олам шу маънода қўлланилган бўлиши ҳам мумкин. Навоий ҳам оламни моҳияти ва жавҳарини пантеистик қарашда таърифласада, оламдаги табиатдаги сир-асрорни соф маърифат асосида ўрганишга даъватқоқ файласуф бўлганлигини таъкидлаш лозим. Лекин, Ислом мафқураси ва ў яшаган давр маънавий муҳитининг бу масаладаги ўз талаби ва қоидаи бўлганлигини нафақат фалсафий замон, балки, фалсафий воқеяли категорияси кўзгусида (призмасида) кўриб, хулоса қилиш керак бўлади.

Навоий оламни англаш муаммосида ва хусусан динда маърифат устувор бўлиши тарафдори бўлгани ҳолда, давр мафқураси бўлган тоат ибодатни ҳаддидан ошиб кетганида маърифатга ўрин қолмаслигини “Назм ул-жавоҳир”да кинояли тарзда шундай ифодалайди:

Ғар маърифат ўлса чорасози яхши,
Тоат кўпидан маърифат ози яхши⁵⁰

Бу байтнинг мазмуни “Агар, ҳар бир масалага маърифат билан ёндашилса уни чораси топилади, лекин, маърифати ёндашувлар ихтилоф келтириб чиқарса, бундай ҳолда маърифатдан итоат яхшироқ” деганидир⁵¹. Бу ҳол Навоийнинг ўз даврида оламга, борликка фалсафий муносабатдаги жаҳолатга муносиб ва муросасиз жавоби сифатида қараш дейиш мумкин. Ваҳоланки, асарларининг деярли ҳаммасида ана шу каби қайфият ва қараш устувор эканлигини яна бир марта такрорлаш муҳим.

Маърифат сўзи, тилимизга араб тилидан кириб келганлиги аён. Лекин, унинг ўзаги “ориф” сўздан олинган бўлиб, унинг дастлабки маъноси Оллоҳни* таниш, тан олишни англатади. Кейинчалик, маориф, маърифат сўзлари умуман, илм олиш, билим, билимдонлик маъноларида қўлланиб келинган. Ҳозирги пайтда маърифат ва маорифда дунёвий билимлар ҳам назарда тутилган таълим тизимини англатади.

Навоий Юнонистон тарихи ва илмидан чуқур таниш бўлганлиги исбот талаб қилмайди. Унинг “Садди Искандарий”, “Тарихи мулуки аҷам”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарларида машҳур юнон олимлари ҳақида

маълумотлар мавжуд. Хусусан, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”нинг ҳукамо (олимлар) қисми фақат юнон олимлари ва уларнинг маълум ҳикматлари мисолида баён қилинган. “Садди Искандарий” ўзи юнон подшоҳи ва саркардаси Александр Македонский сиймосига бағишлаганлиги ҳозиргача баҳс-мунозара бўлиб келмоқда. Зеро бу баҳс ҳам масаланинг мафқуравий томонидир. Достон сюжети, воқеалар баёни, ўнлаб, машҳур юнон олимлари номларининг шарқона талқиндаги номлари (образлари) бунинг ёрқин далилидир. Афсуски, Александр Македонский ва Искандар Зулқарнайн (Зилқарнайн) масаласи кўп ҳолларда Куръони Каримдаги оятга асосланиб, фақат илоҳий асосда талқин қилинмоқда, унга тарихи ва илмий таҳлилий ёндашув рад этилмоқда. Ачинарлиси, бундай талқин тарафдорлари орасида катта илмий унвонли ва даражали зиёлилар ҳам борлигидир.

Навоий “Садди Искандарий”да Искандарни маърифатли подшоҳ сифатида тавсифлаб, унинг муваффақияти ва зафарли юришларининг заминиди илм-маърифат турганлиги, қилинажак ҳар қандай амалиёт албатта илм аҳлининг маслаҳати ва хулосаси асосида қилингани куйидагича баён қилинади:

Бор эрди жанобида беш юз ҳақим,
Алардин ўни кеча-кундуз надим:
Филотун, Арасту, Балинос ҳам,
Яна Арашмидус, Шаминос ҳам.
Қилимуну Волису Фарфурнус
Ки, Сукроту Хурмус киби хокбўс⁵².

Навоий ўз салоҳияти ва имкониятлари билан бир қанча авлиё даражасига етишган шайхларга устозлик қилган ва уларнинг ўзлари томонидан пирлиги эътироф этилган бўлишига қарамай, бирор жойда на ўз асарларида ва на уларни тадқиқ этган олимлар, тарихчилар асарларида унинг ўзини дин илмидаги мақоми расман айтилмаган. Масалан Шайх Навоий деб айтилган эмас. Бу ҳол илмий-тадқиқотдаги бир очиқ масала бўлиб, уни аниқлаштиришни талаб этади.

Бунга мисол мутафаккирнинг “Хамса”си ёзиб тугатилгани муносабати билан султон Ҳусайн Бойқародек шахс уни ўзининг пири деб эътироф этишидир. Шунингдек, Навоий исломдаги инсонпарварликнинг самарали тарзи бўлган хайрия фаолиятида ҳозирги кунгача Навоийчалик мол-мулкни хайрия ишларига сарф қилганлари жуда кам топилади. Мутафаккир ўз мулки ҳисобидан турли даражадаги иморатлардан 12 мингдан зиёдроқ қурдиргани ёки таъмирлагани айтилган. Ундан ташқари, хонақоҳларда, кўча ва гузарларда ғариб-мискинлар, етим-есирлар, мадраса талабалари, мударрислари ва бошқа ходимлари маошига берган

⁵⁰ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 15 т. Назм ул-жавоҳир. Т.: “Фан”, 1999. 157 б.

⁵¹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 15 т. Назм ул-жавоҳир. Т.: “Фан”, 1999. 232 б.

*Навоий асарлари матнлари ва уларнинг тадқиқига оид манбаларнинг айримларида “Оллоҳ” айримларида эса “Аллоҳ” тарзида ёзилган. Биз буларни манбада қандай келтирилганига қараб икки ҳилда бериб кетдик. Назаримизда ўзбек тилида Оллоҳ шакли тўғри.

⁵² Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 8 т. Хамса: Фарход ва Ширин. Т.: “Фан”, 1991. 191 б.

маблаглари, хайит байрамлари ва бошқа оммавий-диний маросимлар катта миқдорда озиқ-овқат ва кийим-кечаклар таркатгани ўзини “Вакфия” ва бошқа асарлари, шунингдек Навоий ҳақида ёзилган манбалардан аён.

Назаримизча, Навоийнинг табиатидаги яссавийлик сулуқ нақшбандия тарикатига хос ўта камтаринлик аломати бўлиб, у ўзига юксак илмий ёки диндаги мақомлардан кўра, шунчаки, оддий мусулмон бўлиши Ислом дини талабларини тўлиқ адо этиш тарафдори бўлган буқ файласуфлигининг исботидур⁵³.

Мутаассиб ислом тарафдорлари ва ҳар хил иримлар каби, жаҳон вакиллари томонидан санъатнинг кўплаб турлари ва жанрларини гуноҳ деб таъкик қўйиши мусулмон Шарки халқларининг санъатини кўпла дурдоналаридан бебаҳра қолишига олиб келди деб ўйлаймиз. Хусусан тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик, кўшикчилик санъати, фольклор, рақс, ва бошқа сахна санъатларини айтиб ўтиш керак. Нагжида Марказий Осиёда Европанинг йирик капиталистик давлатлари фаоллиги кечган XVIII-XI асрларда Россия империяси, Британия, Фаранг, Немис давлати вакиллар томонидан олиб борилган савдо-иқтисодий, археологик-этнографи экспедициялар жараёнида олиб кетилган санъат ва тарихий манбалар, ноё китоблар ўзининг ҳақиқий ватани ва меросхўрларидан олиб кетилиб, Лувр, Британия қироллик мезеи, Германия, Франция, Испания қироллик музейи, АКШ, Канада ва Россия музейлари, кутубхоналари ва хусусан коллекцияларидан жой олган. Афсуски, улардан ҳозиргача ҳақиқий меросхўрлари бебаҳра қолиб келмоқда. Ўзимиздагилари эса, аксар “Редкий фонд”, “Нодир фонд” ларида сакланаётган бўлиб, уларга деярли ҳеч кимни қўли етмайди. Уларни олиш, кўриш, ўқиш, тадқиқ этиш, тарғиб қилиш учун бир вагон хужжат талаб қилинади. Ваҳоланки, ўзимизда борларини фотонусхалари, факсимел нусхалари оммавий тарғиб қилганда эди катта маънавий юксалиш юз берган бўларди. Зеро уларни ҳали ҳам “тутқинликда” саклашни ёки тижорат мақсадида оммавий тарғиботдан чеклаб туриш эса жаҳолатнинг бир кўриниши деб ўйлаймиз.

Ҳозирги давр поссовет маконда марксистик фалсафа мажбурий ўргатилганлиги ва классик фалсафа ютуқлари инкор этилгани ҳамда у қарийб бир аср давом этгани сабабли, кўпинча классик фалсафани айниқса илоҳиёт билан мутаносиблашган фалсафани кўпчиллик файласуфлар тушунолмаганлари учун “ҳазм” қилишлари қийин кечмоқда. Лекин, мумтоз Ислом фалсафаси мазмунидан қисман хабардорлар бўлганлар эса кўпинча ортиқча мутаассиблик томон кетиб қолаётирлар. Кўп ҳолларда илмий-объектив таҳлил ва мушоҳада доирасидан чиқиб кетиш ҳоллари юз бераётир. Айрим таникли олимларнинг мутаассиблик оқимларига

қўшилиб, шу гоъларни тарғиб қилаётгани ташвишли ҳол. Афсуски, уларнинг айримлари “кеча” “Компартия манифестидан” диссертация ёзиб бутунлай илоҳиётни лаънатлаган, ўзини компартиянинг илғор каторида турган, намунали комсомол ёки коммунист бўлганларидан фахрланишарди. Бундай ҳолда уларнинг зиёлилик позицияси, виждонда собитлиги қаёқда қолди. Абсурд. Афсуски ҳамма муаммо, илмдаги психологик қиёфада, руҳоний кафиятда бўлиб қолди.

Навоий даврида борлик масаласида – мусулмонлар имон-эътиқод кўзгусида (призмасидан) қараши шарт эди.

Фалсафада ҳалигача мафкуравий хусусиятга эга баҳсли муаммолар сакланиб қолди. Айниқса, борлик фалсафаси жуда баҳсли, породаксал хусусиятга эга бўлган мунозарали саволлар кўп. Лекин, ажабланишли жойи шундаки, фалсафа, хусусан, онтология фалсафанинг даҳосиман дейдиган олимлар деярли қоинок сирларини билиш учун на телескопдан фойдаланиб тадқиқот олиб бораётганини, на Ердаги борлик ва унинг ички мазмунини ўрганиш билан боғлиқ тадқиқотда қўлида микроскоп олиб тадқиқ қилаётганини кўрмаймиз. Бу ҳолатни онтология фалсафада файласуфларни “сиртки файласуфлар” дейиш тўғривор бўлади. Шу пайтгача тўпланган илм ва тажрибалар қайдаражада етарли ёки тўғри дейиш мумкин. Чунки, ҳозир олам ҳақидаги назария ва қонуниятларга 21 аср техник имкониятлари шароитида мутлақо янгича қарашлар ва ёндашувлар кечаётир. Табиат илми шароитида мутлақо янгича қарашлар ва ёндашувлар кечаётир. Табиат илми билан боғлиқ илмларда ҳам янгиликлар талай. Айнан ана шу ихтиролар, кашфиётлар онтологик қарашларда ҳам янгича ёндашувларни, уларнинг янгича талқини ва тавсифини талаб қилмоқда.

Илоҳиёт илмида ҳам шу фикрларни айтиш мумкин. Ваҳоланки, борлик ва бошқа фалсафий ҳамда шаръий масалалардаги ихтилофлар муаммонинг ҳозиргача, юқорида айтганимиз каби, **учлик** призмасида таҳлил қилиб, холис хулоса чиқариш заруратини талаб қилади. Илгари, оламни илмий-маърифий ўрганиш тарафдорлари бўлган йирик мутафаккирларни даҳрийлик, шаккоклик, исёнкор (Оллоҳга исён) билан айблангани каби, ҳозир ҳам бундай масалаларда зиддиятлар, ихтилофлар бор. Қайси олим масалани илмий асосли ёндашув асосида ҳал қилишни таклиф қилса, диндаги айрим масалаларни илмий тарихий тадқиқ қилиб, хулоса чиқариш тарафдорлари бўлса, айрим уламоларимиз бундай кишиларга нисбатан – “имонида шубҳа бор кишилар” тоифасига қўшиб қўйиш ҳоллари учраб турибди. Афсуски, ҳозирги кунда ҳам ўрта асрларда пайдо бўлган ва турли ихтилофларга эга **“нақлий илм”** ва **“ақлий илм”** тарзида ёндашувлар давом этиб келмоқда.

Навоий “Маҳбул қулуб”нинг аҳли нужум зикридаги бобида, осмон илмини ўрганиш жуда зарур бўлгани ҳолда, мунажжимларнинг кўпчилиги сохта башоратлар қилишидан афсусланиб, **“қазбал мунажжимуни”** яъни, “мунажжимлар ёлғон айтадилар” иборасини қўллайди. Бу албатта, сохта

⁵³ <https://ziyouz.uz/ajoyibotlar/etti-iqlimni-bilasizmi/>

мунажжимларга нисбатан қўлланган ибора бўлиб, уни илмий астрономия астрофизик тадқиқотлар билан фарқини англашимиз керак.

Қуръони Каримда ҳам илм олиш ва уни тарқатишга оид кў кўрсатмалар учрайди. Ушбу буюк каломнинг илк нозил бўлган ояти ҳам айнан илм олишга тарғиб – “Ўқи!” чақириғи билан бошланган. Хусусан Қуръон сўзи ҳам арабча “Икро” – ўқимок сўзидан олинганлиги эътибор молик. Қуръони каримда “илм” сўзи турли шаклларда 768 марта ишлатилганининг ўзидан ҳам динимизда илмнинг ўрни бекиёс эканини англаш мумкин⁵⁴.

“Ҳайратул-абро”да илм осмонининг юлдузлардек балани мартабалилиги ҳақидаким, билимсизлик тунини ёритиш учун «айн»и қуёш «лом»и ой, «мим»и кундуз белгиларини кўрсатади; билимсизлик шомининг қоронғи кўриниши ҳақидаким, ғафлат чоҳини пастлик кечасида зоҳир қилиб, бу кечада бахтсизликдан ҳикоя айтади; олимнинг бутун бахтсиз вужудининг қуёшдек юксаклиги, жоҳилнинг эса бутун борлиғи бойлик мол (мол-давлат) бўлса ҳам тупроқдек хорлиги бобида⁵⁵, дунёнинг иш яратилгандан буён душманликдан иборат бўлиб, олимлар хор, жоҳиллар азиз. Токи жаҳон зулми ёқлар экан, мева ерга тушиб, ёғоч баландда туради. Розолат ривожда, билим аҳллари ранж-уқубатда, тош тоғнинг устидаю, бойлик ернинг тагида бўлади, фалак феъли ёмон одамни топса уни кўтаради, бутун оламни унинг ҳукмига мутеъ қилиб қўяди. Бу бобда Навоий улуг олим, Абу Али Ибн Синони мисол қилиб келтиради. У афсуслар билан, бутун дунё илмларини билган олимни бошига фалак бир дунё га му ташвиш солиб қўйибти деб афсусланади. Бу ерда айнан мафкуравий ихтилоф назарда тутилади⁵⁶.

Инсониятга таъбабат сирларини очиб берган Ибн Синони кофир, зиндик, деб тўхмат қилган, замонавий астрономияга асос солган Улуғбекнинг сеҳр-жодуда айблаганлар ҳам илмдан бебаҳра, бурнининг пастидан нарисини кўра олмайдиган қалтабин, мутаассиб ва жоҳиллар эди⁵⁷.

“Маҳбуб ул-қулуб”да Хирадманд улдурким, ёлғон демас, аммо барча чин дегулик ҳам эмас. Бировки кўзи аҳвалдур, чун хилқати холиқиндур - анга не мадҳалдур. Бу сўзни анинг юзига қилмоқ изҳор бартақдирки, чиндур, аммо не лутфи борки, Ҳақ сунъига эътироздур ва ноҳақ бировга хижолат ва ўзунга нодонлик изҳоридур ва бир кўнгулга маломат. Бу навъ ваҳшатангиз чиндин бўл йирокки, мулояматомиз ёлғон андин яхшироқ⁵⁸.

Илм ўрганмак дин тавқияти учундур, йўқки дини жамъияти учун. Хайрсиз ғаний – ёғинсиз саҳоб ва амалсиз олим - доббаки анга юклагайлар китоб⁵⁹.

⁵⁴ <http://uza.uz/oz/society/dunyeda-ilmdan-bosh-a-nazhot-y-va-b-lmagay--10-10-2018>

⁵⁵ Алишер Навоий. Ҳайратул-абро (насрий баёни). www.ziyouz.com кутубхонаси 69-70 бб.

⁵⁶ Алишер Навоий. Ҳайратул-абро (насрий баёни). www.ziyouz.com кутубхонаси 71

⁵⁷ <http://uza.uz/oz/society/dunyeda-ilmdan-bosh-a-nazhot-y-va-b-lmagay--10-10-2018>

⁵⁸ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 14 т. Маҳбуб ул-қулуб. Т.: “Фан”, 1998. 60 б.

⁵⁹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 14 т. Маҳбуб ул-қулуб. Т.: “Фан”, 1998. 51 б.

Яъни,- хайр-эхсонни билмайдиган бой, ёғмай ўтиб кетадиган булутга, амалсиз олим эса устида китоб ортилган уловга (от, эшак, туя, хачир каби) ўхшайди деб аччиқ танкид килади.

Гуманистик фалсафанинг асосий муаммоси инсон эрки масаласи экан, зулм-истибод, фисқу-фасод, ноаҳиллик, яқдиллик бўлмаган жойда ва замонда инсон учун дунё тор бўлади. Қадимги юнон файласуфи Диогеннинг бочкада яшаганида катта киноя бор. Энг эътиборлиси, у айнан хукмдорга қарата, менга тушиб турган куёш нуруни тўсма деганида ҳам чуқур кинояли мантик бор. У ўзининг эрки бочкада яшаш даражасида тор бўлгани ҳолда, ўзини куёш нуруни ва тафтидан ҳам мосиво қилинганлигини айтади.

Биз бир масалада объектив бўлишимиз керак: жуда кўп ўрта аср мусулмон Шарқи мутафаккирлари, Юнон фалсафасини чуқур ўрганиб, ўзлари ундан чиқарган хулосалари асосида, янги, мукамал назарияларини яратдилар. Масалан, Фаробий, Арасту фалсафасини (нафақат Арастуни) ўрганиб, унга шарҳлар ёзганини айтади. Кўп ҳолларда ислом фалсафаси билан юнон фалсафасидаги атомистик ёки материалистик қарашлар бири-бирига мутаносиб эмас эди. Назаримизда ҳамма ихтилоф шунда эди. Толерантлик етишмади.

Мутаассиблашган мафкуралар хукмрон бўлганда, бир сўзни айтиш ёки айтмаслик инсон тақдирини ҳал қилган ва қияпти ҳам. Масалан мутаассиб диний муҳит шароитида, калима келтирмаслик ёки сиёсат манфаатига бирор ғояни зид талқин қилиб, ҳақиқатни айтиш каттиқ қораланган бўлса, Шўро тузуми даврида ким “Худо” деса жазога тортилди.

Навий асарлари, айниқса поэзиясида айтилган дард-ҳасратдан айтилмай қолгани кўпроқ эканлигини айтиш ўринли назаримизда. Чунки, ҳар қандай ижтимоий-сиёсий тузум ва тизимнинг ўзини мафкуравий талаблари бўлгани каби, унинг даври ҳам бундан мустасно эмас эди. Бирор фикрни айтиш ёки ҳатто айрим ўринларда айтмаслик нафақат бир кишини, балки бутун жамиятнинг тақдирини ҳал қилиши мумкин бўлган мутаассибона ёндашувлар ҳам бўлган. Шарқшунос олим С.Н.Ивановнинг мақолаларидан бирида, ғазал таҳлилида фақатгина нима айтилгани билан эмас, нима айтилмай қолгани билан ҳам қизиқиш кераклигини қайд килади. Дарҳақиқат, айнан ўша айтилмай қолган фикр, мисра, байт жанрнинг ўзига хослигини таъминлаши, бир қанча баҳс мунозараларга сабаб бўлиши мумкин⁶⁰.

Бизнинг назаримизда, Юнон фалсафасининг мазмунан бойлиги, мантикий мукамаллиги ва ҳозиргача жозибadorлиги, унинг ҳақиқий диалектик чиғриқдан ўтганлигидан.

⁶⁰ <http://www.orientalsudies.ru> Иванов С.Н. К изучению жанра газели в староузбекской поэзии.

Оламнинг қандай яратилиши муаммоси фалсафанинг устуво муаммоларидан биридир. Бу фалсафий муаммо – парадокс миллий йиллардан бери инсониятни кизиктириб келаётган муаммодир. Бу масал дунёнинг турли халқларида, турли даврларда инсоният тафаккур тарз даражасидан келиб чиқиб, турлича мушоҳада этиб келинади. Оламнинг яратилиши ибтидоий даврлардан ҳозирги кунларимизгача қизгин в муросасиз баҳслар манбаи бўлиб келаётир. Лекин, жаҳон фанига қадимги Юнон антик давр фалсафаси даврида тизимли ёзма тарзда баён қилини келганлиги учун, гўё фалсафанинг илк ва юксак маркази, бешил Юнонистон эканлиги тасаввур қилинади. Ваҳоланки, юнон файласуфлари фалсафанинг асосий ўзаги бўлган ижтимоий ва табиий фанларининг замини асли Миср деб айримлари тан олишди, айримлари эса йўқ. Зер Юнонистондан қадимгирок тамаддун бешиклари бўлган - Африка, айниқс шимолий ва шимолий-шарқий Африка (Мағриб), Арабистон ярим ороли Ҳиндистон, Яқин Шарқ минтақаси, Хитой каби минтақаларда фалсафий қарашлар анча илгарирок пайдо бўлган ва табиийки ривожлана бошлаган. Бизнинг назаримизда, антик давр файласуфлари, К. Маркснинг *“тарихни голиблар ёзади”* таъбиридаги каби *“голиблар фалсафасини яратишди”*. Зеро бу даврларда юнон давлатларининг қўли бошқа ўша давр давлатларидан баланд келган эди. Бу жараёнда эса Сукрот, Афлотун Арасту каби машҳур файласуфларни ва Александр Македонскийдек (Шарқда Искандар) фотиҳларнинг хизмати катта эканлиги аксиомадир⁶¹.

Юнонлар эса, ўзлари эришган ютуқлари, айниқса фалсафий илмлар соҳасида ўзлариданда қадимийроқ тамаддун ўчоқлари, - Миср, Ҳиндистон, Эрон, Бобил, Хитой каби халқлар меросидан унумли фойдаланганликларини тан олишган. Хусусан, Афлотун 12 йиллик Мисрда сургунда юриб, жуда катта билим ва тажриба орттириб келганини айтиб қолдирган. Юқорида айтиб ўтганимиздек, у, бу масалада ирқчилик миллатчилик иллатига ғарқ бўлганлигини кўриш мумкин.

Шу ўринда, қанча машҳур бўлмасин юнон файласуфи Афлотун (Платон)нинг голиблик ва ғурур билан айтилган ва миллатчилик аломати уфуриб турган қуйидаги икки фикрини айтиб ўтиш ўринли бўлади деб уйлаймиз. *“Биз, эллинлар, варварлардан олган ҳамма нарсани ўзимизники қилиб оламиз ва яна уни қамолот чўққисига кўтарамиз”*⁶².

Платон ўзигача бўлган ижтимоий муносабатлар тарихини таҳлил қилиб, ўзининг *“идеал давлат”* назариясида, идеал жамиятни фақат юнонлар кура олади, бошқа халқлар бундай жамиятга эриша олмайдилар деб, бошқа халқларни камситади.

⁶¹ Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Т.: “Ўзбекистон” 1997. –Б.40-161. [www.ziyouz.com kutubxonasi](http://www.ziyouz.com/kutubxonasi).

⁶² Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Т.: “Ўзбекистон” 1997. – 9 б. [www.ziyouz.com kutubxonasi](http://www.ziyouz.com/kutubxonasi). file:///C:/Users/Admin/Desktop/

Унинг фикрича: “одил давлатни фақат юнонлар амалга оширишлари мумкин. Барча юнонлик бўлмаган халқлар қай даражада маданиятга эришишларига қарамай барибир ваҳшийдирлар”⁶³. Бу ҳам антик давр ва умуман юнон сиёсий фалсафаси ва мафкурасига хос хусусият деб билиш мумкин. Лекин, бу ерда, мумтоз деб баҳо берилган юнон фалсафаси даҳосига хос нуқсондан, кўпчилик фалсафий оқимларда таъкидланган, икки ҳақиқат – оламда фақат, Оллоҳ мукамал ва боқийдир, қолганлари фаний ва чакага қиммат деган илоҳий каломнинг ростлиги аён бўлади.

Шундай экан оламнинг яралиши ва давомийлигини бутунлай билишнинг имкони йўқлиги хусусида, яна бир Шарқ мутафаккири Умар Ҳайёмнинг куйидаги рубойси жавоб бўлади деб уйлаймиз:

*Кўплар донишманд деб билдилар ўзни,
Худонинг зотидан очдилар сўзни.
Ҳеч бири билолмай азал сирини,
Алжираб-валжираб юмдилар кўзни.*

Афсуски, шундай чуқур фалсафий фикрларни айтиб кетган файласуф, ҳозиргача даҳрийликда айбланади. Унинг оламини ақл билан тўлик англаб бўлмайди деган фалсафий хулосаси, кейин Ғарб фалсафаси намоёндалари хусусан, И.Кант фалсафаси⁶⁴ сифатида эътироф этилди.

Оламнинг материалистик талқини жуда қадим замонлардан бошланганлиги сир эмас. Айниқса, у юнонистонда антик давр ундан олдин ва кейинги даврларда бутун фалсафий қарашларнинг илмий тизими сифатида шаклланди. Назаримизда юнон фалсафасининг мазмунан кенглиги, мантикий мукамаллиги ва ҳозиргача жозибадорлигига асосий сабаб, унинг ҳақиқий диалектик мактаблар чиғириғидан ўтганлигидир. Ўрни кучли баҳс-мунозараларда пишганлиги, ҳақиқатга яқинлигидир. Бу майдонда диний мутаассибликдан то атеизмгача бўлган қарашлар мулоқоти жой топган эди. Ҳар бир фалсафий қараш вакили ўз қарашларини эркин билдира олар эди. Гарчи, айрим мутафаккирлар даҳрийлик, ахлоқсизлик, давлатга қарши жиноятларда айбланиб, қатл қилишгача бўлган турли айбловлар билан жазога тортилган бўлса ҳам. Уларнинг сабабидан кўра баҳона асосида бўлганлиги аён. Масалан, Сукрот ёшлар тафаккурини айнитганликда ва сарой айёнларини менсимганлиги ва уларнинг устидан қулганликда айбланиб қатл қилинганлигини айтиш мумкин. Бу ерда бошқачароқ айтганда “сиёсатнинг қуюқ қўланкаси”ни кўриш мумкин. Шунга қарамасдан, антик давр фалсафасида либералистик ёндашув устувор эди. Ҳамма даврда бўлгани каби, фалсафа сиёсатни хизматида бўлгани билан бошқа қарашлар мутлақо рад ҳам этилмади, йўқ ҳам қилинмади. Мана ҳозиргача яшаб келмоқда.

⁶³ Йулдошев. С. Афлотун. Тошкент, ДИТАФ. 1997. 36 б.

⁶⁴ <http://rushist.com/index.php/historical-notes/2033-filosofiya-kanta-kratko>

Материализмни ўзларининг сиёсий кууролига айлантирға Марксистлар кейинчалик шу даражага бориб етдиларки, ўзларидан 2,5-минг йил илгари яратилган материалистик назарияларни ўзлариники қилиб, “материалистик-марксистик фалсафа” демасдан, ўзларини олдинки чикариб, “марксистик-материалистик фалсафа” деб номлашди. Бу замона макон қонуниятларининг кўр-кўрона мантикий бузилиши ва ноэстетик ёндашув эди. Бу ҳол айниқса, совет мафқурасида ҳукм сурди. Унинг таъсирида Ўзбекистонда ҳам тизимнинг мафқуравий хусусияти акс этди. Хусусан, Навоийнинг гуманистик қарашлари таъсирида марксист назарияси шаклланди дейиш ўрнига, гўёки Навоий қарашлари марксистизмнинг назарий асослари бўлган ғоялари таъсирида шаклланди дейиш даражасигача борилди. Бундай мантиксиз даъволар натижасидан ленинчиларнинг хориждаги ҳаммаслақлари орасида ҳам ихтилофлар кели чиқди. Кейинчалик, мафқуранинг сингдириш зуғум, зўравонлик, таъқиб каби репрессив усулда давом этди. Бошқача айтганда, куч билан ҳал қилинди.

Масалан, “Навоийнинг пантеистик қарашлари сўфизм ва ислонининг мистик-аскетик қарашларидан анча илгари босилган қадам бўлиб, баъзи жиҳатларда Энгельс томонидан материалистик мундарижани ўз ичиг олган пантеистик система деб баҳоланган пантеистизмга яқин туради”⁶⁵ каби фикрлар бор эди.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, бошқа мутафаккирлар меросид бўлган каби Навоийнинг ҳам борлиқ фалсафасини ташкил қилган илоҳий фалсафаси мутлақо рад этилди, ўқув ва илмий дастурларга киритилмади мукаммал асарлар тўпламидан ҳам чиқариб ташлаган ҳолда чоп этилди ва бу орқали асарларнинг асосий мазмуни олиб қўйилди.

Мусулмон Шарқида мафқура сиёсатнинг қули бўлиб қолганлиги боис аксар ҳолларда “Ҳақ” ва “ҳақиқат” масалаларига жоҳилона ҳукм қилинган ҳоллари кўп бўлган. Бунини Навоий асарларида ҳам кўриш мумкин. Масалан “Насойим ул-муҳаббат”да Мансур Ҳалложни қатли билан боғлиқ ҳолатни “...Шайх Шиблий дебдурлар; улча ул деди, мен ҳам дейирман. Аммо мени телбалик қутқарди ва ани ақл (ўлимга) гирифтор қилди”⁶⁶. Яъни, бундай шундай хулоса қилинадикки, агар, Ҳаллож девона ёки телба деб топилса, у ўзини Худоман деса ҳам кечирилиши мумкин эди. Лекин, у ўжарлик қилиб мен девоналик ёки телбалик билан айтгим демади. Ҳалложни илмдан тенгсизлигини билган пешволар ва қозилар унинг шу жавобини 11 йил кутдилар. Лекин, у ўз “даъвосини” ўзгартирмади. Кейин қатл қилинди.

Аффе́кт ҳолати тасаввуфда *зикр*, *само*, *шатахот* ҳолати деб сўфийлар ва бошқа кишиларни билиб-билмай қилган гуноҳларини оқлашга восита бўлган. Хусусан, эътиқодда девона тарзида “бу девона айтди-қўйди

эътибор қилманг” деб кечирилганлиги ёки гуноҳини енгиллаштирилганлигини тушуниш мумкин. Айни пайтда айрим ҳақиқий гуноҳкорларни авф қилишда никоб сифатидаги мафқуравий восита бўлганлигини ҳам айтиб ўтиш керак!?

Ҳаллож, Машраб, Насимийларнинг тақдирини, Ғарба (Европада) Сукрот, Бруно, Коперник, Леонардо до Винчеда ҳам кўриш мумкин. Бу ҳолни Насроний церковиядаги мутаассиблик тарзида кўриш мумкин. Ваҳоланки бу мутафаккирларнинг фожиаси, эътиқоддаги, борлиқ билан боғлиқ маърифий, дунёвий қарашларидаги исёнкорликдан кўра, ижтимоий адолатсизликка бўлган ҳақли эътирозларида эди. Уларнинг гуноҳкорлиги шунчаки никоб эди.

Ҳаллож билан Брунони тақдирида ўхшашлик борлиги, Ғарба ҳам диний мутаассиблиги устуворлигини кўрсатади.

Замон ва ижтимоий муҳит нуктаи-назаридан мутлақо икки дунёда яшаганлигидан қатий назар Ҳаллож билан Брунонинг қарашлари ва тақдирида мос ўхшашликлар бор.

Брунонинг онтологик қарашлари пантеистик хусусиятда бўлиб, унинг қарашларидаги умумий фалсафий-концептуал хулосалар қуйидагича:

- Худо ва табиат иккаласи бир бутун борлиқдир;
- Борлиқ макон ва замонда бепоён, унинг чегаралари йўқ;
- Борлиқ жуда мукаммал, чунки унда Худо вужуди ва иродаси бор;
- Борлиқнинг оддий ва ажралмас таркиби монададан ташкил топган;
- Жон – асосий монададир;
- Худо - монадалар монадасидир, яъни, борлиқнинг ягона ва бўлинмас асоси, моҳиятидир⁶⁷.

Фикримизча, унинг гуноҳи, онтологик қарашларида, космогоник қарашлардан кўра ўша давр мафқурасида ўта ахлоқсизлик ҳисобланган ва ҳукмрон сиёсий тизимлар манфаати, мафқурасига, диний сихоластик фалсафага шубҳа билан қараган эди. Хусусан, унинг Биби Мариянинг илоҳий нурдан ҳомиладор бўлиши ва Исо пайгамбарнинг дунёга келиши ва муқаддас учлик (Ота-Худо, ўғил-Худо (Исо Масих), муқаддас Рух Худо)⁶⁸ билан боғлиқ шубҳалари бўлган. Албатта бундай ақидага шубҳа қилиш, айниқса рад этиш у давр мафқурасида қатта “гуноҳ” бўлганлиги шубҳасиз⁶⁹. Яна бир ўхшашлик шундаки, агар, Ҳаллождан ўз фикридан қайтиши ва авф этилиши учун 9 йил, айрим манбаларда 10-11 йил вақт берилган бўлса, Бруно етти йиллик қамоқдан кейин ёкиш йўли билан қатл қилинди. Бу ҳол, ўз “даъвосидан” воз кечиб, тавба қилишга берилган узок муддат жуда соғлом толерантлик бўлмасада, лекин, муросанинг яхши бир тарзи дейиш мумкин.

⁶⁷ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁶⁸ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-m/muqaddas-uchlik-uz/>

⁶⁹ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁶⁵ Адабий мерос. Т., “Фан”, 1971. 2 китоб. Б-10.

⁶⁶ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 17 т. Насойим ул-муҳаббат. Т.: “Фан”, 2001. 106

Навоий инсониятни ҳамма кулфатлардан фақат илм-маърифат кутқаришига даъват қилган даҳодир. “Хамсат ул-мутахаййирин” “Кимки олимни ҳурмат қилса мени (яъни Оллоҳни) ҳурмат қилган бўлади”⁷⁰ деган Оллоҳий каломи билан бошланади. “Назм ул-жавоҳир”да эса: “кўп тоатдан оз маърифат яхши”⁷¹ ҳикмати келтирилади. Шунингдек, “илм (олимлар мажлиси – жаннат боғига ўхшайди)”⁷² дейилган.

Диний китобларни даслабки ҳолатидан шу динга эътиқот қилувчиларнинг она тилларига таржима қилдириш билан боғлиқ худбинлик афсуски, ҳозиргача давом этмоқда. Бу жараён деярли ҳамма динларда учрайдиган ҳолат. Масалан “Инжил” (Библия)ни Европада тилларига таржима қилган бир қанча маърифатпарвар зиёлилар қаттиқ қилинганлигини айтиш мумкин. Бунга британиялик Уильям Тиндейл, Жон Уиклиф, чехиялик Ян Гус ва бошқа бир қатор олим ва зиёлиларни мисол қилиш мумкин⁷³. Мусулмон оламида ҳам ҳозиргача Қуръони каримни Ажам (араб бўлмаган бошқа мусулмонлар) мусулмонлари тилларига таржима қилинишини ҳозир ҳам қабул қила олмайдиган мутаассиблик давом этиб келмоқда. Ваҳоланки, бундай ҳолат жоҳилликни аломати ёки динни ҳақиқий мазмунини оддий халққа етказишни хоҳламайдиган худбинликни аломати дейиш мумкин. Эътиборли жиҳати шундаки, Инжил лотин тилида ёзилган бўлиб, ҳозир уни асл мазмунини ҳозирги юнонлар тушунмагани каби, замонавий араб тилида сўзлашаётган араблар ҳам Қуръони карим битилган мумтоз араб тилини тўлиқ тушунмаслиги ҳам унинг ҳақиқий мазмунидан бебаҳра эканлигини, араб мамлакатларида бошқа мусулмон мамлакатларидан кўра бир-бири билан муроса қилиш олмайдиган мазҳаблар, оқимлар диний фиркалар жуда кўпайиб кетганлигида кўриш мумкин⁷⁴. Бу ҳол мафкурада, унданда ёмони эътиқодда собитлик йўқлигини кўрсатади. Буларнинг натижасида бошқа динга мансуб йирик сиёсатчилар, бутун мусулмон оламини террорчиликда айблаб чиқишмоқда.

Халқда бир ҳикмат бор: “қуй бузиб чалинса, айбдор найми чолғучими?” Албатта, чолғучи. Нега? Най носоз бўлса ҳам чолғучи айбдор қуйни чолғучининг ўзи бузиб чалса ҳам чолғучи айбдор. Негаки, у чолғунинг созлигига ҳам масъул. Афсуски, ҳозир турли чолғучилар бузиб чалаётган қуйлар учун най айбдор қилиб кўрсатилаёпти. Бу ерда диний масалани назарда тутилаёпти. Дин билан боғлиқ манбаларни турли китобларда

⁷⁰ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 15 т. Хамсат ул-мутахаййирин. Т.: “Фан”, 1999. 76.

⁷¹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 15 т. Назм ул-жавоҳир. Т.: “Фан”, 1999. 157 б.

⁷² Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 15 т. Назм ул-жавоҳир. Т.: “Фан”, 1999. 173 б.

⁷³ Инжил таржимаси учун ўтда куйдирилганлар. <https://daryo.uz/k/2020/10/06/injil-tarjimasi-uchun-otda-kuydirilganlar-uilyam-tindeyl-yan-gus-va-boshqa-uygonish-olimlarining-qismati-haqida/>

⁷⁴ Течения в исламе: сколько их. <https://medinaschool.org/library/obshestvo/istoriya-islama/techeniya-v-islame>

турлича тафсир ва талқин қилиниши, айниқса, уларни оддий фуқароларга етказишгача бўлган жараёнда саводи ҳаминқадар “қори акалар”ни турлича талқин қилиши оддий кишиларни чалғитиб кўяётгани кўриниб қолмоқда. Диннинг ҳақиқий мазмунидан йироқ ғоялар тарғиб қилинмоқда. Ўта мутаассиблашган, сиёсийлашган, ҳарбийлашган диний оқимлар пайдо бўлаётганлиги ташвишли ҳол ва глобал муаммо даражада тусини олди. XXI асрда айрим жоҳиллар ўзини пайғамбар деб, ҳатто худо деб эълон қилаётганлиги жуда ачинарли ҳол. Бундай пайтда бизга мафқуравий тарбия, тарғибот керакми, керак бўлса уни қандай ташкил қилиш ва қандай олиб бориш керак деган саволлар туғила бошлайди.

Алишер Навоий умуман борликка, дунёга бўлгани каби, дин масаласида ҳам маърифий, ирфоний ёндашганлиги, асарларининг деярли ҳар саҳифасида тарғиб қилганлиги шунда. Унинг “Сирожул мислимийн”, “Рисолаи тийр андохтан”, “Вақфия”, “Насойимул мухаббат”, “Рухул кудс” каби асарлари айнан эътиқодий масалалар моҳиятига қаратилган.

Мафқура ва мафқуравий масалада мулоҳазалар сифатида айрим жиҳатларини куйидагича тавсифлаш мумкин. Ваҳоланки, бу ҳолат айнан мафқуравий никоб остида кечмоқда:

- Аввало, ҳолис, илмий объектив баҳо бериб айтиладиган бўлса, Исломининг ўзи айнан маърифат, илм дини эканлигини таъкидлаш зарур. У айнан инсониятни жоҳилликдан ҳолос қилишга хизмат қилиши керак;

- Афсуски, таълимдек ҳаёт мамот масаласи шундай аросатда турипти. Таълим тизими 30 йилдан зиёдрок вақт давомида фақат тажриба-синовлар гирдобиди мақсадсиз сузиб юрипти;

- Тарихни, динни маданиятни ва бошқа кадрятларни ҳали ҳануз эмоционал талқин ва тарғиб қилиш давом этмоқда. Гўёки, фақат бизнинг аждодларимиз килди, яратишди, тарзида давом этаяпти. Бизнинг бошимизга келган балоларга фақат шўро тузуми айбдордек. Шуларни ёзаяпмизу, лекин юртдошларимиз ва касбдошларимиз томонидан “Ўтмишни кумсашда” айбланишдан ҳадигимиз бор. Биз, ҳеч кимни эътиқоди ва тақдирида айбламоқчи эмасмиз. Фақат тўғри ва оқилона сабоқ чиқариш керак. Хусусан, таълим соҳасида, илмда шўро тизими даврида ҳалқимиз эришган даражаларга ҳолис баҳо бериш керак. Таълимни ташкил қилиш ва бошқариш услубини ўша давр андозасида каби содда ва айнан мафқурадан ҳолис бўлиши керак эди деб уйлаймиз. Унинг мазмунини такомиллаштириш керак. Наҳотки, таълим ва илмий-техникавий соҳада совет давлати кўплаб етакчи мамалакатлардан ўзиб кетганлигини рад этиш мумкин;

Ўзининг Ислон жангариси, Ислоннинг ҳақиқий ҳалоскори деб даво қилаётган “жиҳодчилар”нинг аксарияти, уларнинг наздида ислоннинг асосий душманлари бўлган - АҚШ, Британия, Франция каби насронийлик дунёсининг етакчи мамлакатларида маъза қилиб яшаб, айнан шу давлатлар

билан ҳамкорликда ўз юртларида инқилобий тўнтаришлар қилиш режаларини яратиб, амалга оширмоқда;

Бундай амалиётга куйидаги мисолларни келтириш етарли:

- Эронда Ислом Инқилоби асосчиси Оятиллох Хумайний Франциядан туриб амалга оширган;

- Туркиялик ислом давлати яратиш тарафдори ва раҳнамоси бўлган Фатхулла Гулен АҚШдан паноҳ топган;

- Россиядаги ва собик иттифок давлатларидан чиққан оппозиционерлар ва хусусан ислом давлати ғоясини байроқ қилиб юрганлар Британия, Франция, Германия каби Ғарб давлатларида паноҳ топишган;

- Ўзбекистон Ислом Ҳаракати фаолллари ҳам худди шундай. Гарчи улар Покистон, Афғонистонда бўлсада, уларнинг “кураторлари” “демократик Ғарб давлатларида” эканлигини унутмаслик керак.

- Бу масалада мутаассиб (экстримистик) исломнинг асосий жанггоҳи (полигони) бўлиб қолаётган Афғонистон, Покистон, Ливан, Ливия, Паластин, Сурия, Иордания каби давлатлардаги жангарилик ҳаракатларининг раҳнаمولари ҳам Ғарб давлатлари, Атлантика Океанининг сўлим оролларида яшаб юрганлиги тўғрисида расмий ва норасмий хабарлардан билиш мумкин.

- Биздаги динни ҳам таълимни ҳам, умуман келажакимизни хорижий давлатлар ва уларни “доно раҳбарларию, ўта билимдон мутахассислари”га ўзимиздан кўпроқ ишонишимиз, ўзимизга ишончсизликдек, ўзимизга нафратни келтириб чиқаради;

- Бир қозонда кўп кимматбаҳо масаллиқлар солиб, таом тайёрланса-ю, лекин унга туз солинмаса, уни ҳеч ким емайди, еганда ҳам медага ёкмайди. Зеро назаримизда дин ана шу туз ўрнида бўлиши керак. Дин жамиятдаги муносабатларни маъно-мазмунни бўлиб, кам бўлишига ҳам, кўпайиб кетишига ҳам йўл қўймаслиги керак. Ваҳоланки, таомдаги тузни ками ҳам кўпи ҳам яхшилик аломати эмас;

- Иш вақтида, дарс вақтида пешинга чиқиш, жумага чиқиш, уни бошқаларга иддаоли тарзда намойиш қилиш амалиёти, эътиқодий фазилатдан кўра, такаббурлик хос бўлган ҳолдир;

- Уларнинг орасида юқори унвонли профессор-ўқитувчиларнинг борлиги, уларни мутаассиблашгаётгани ташвишли ҳол;

- Биз мамалакатимизда масжидлар, мадрасалар сонининг кўпайишидан эмас, уларда нима ва қандай ўқитилаётганлигига баҳо беришимиз ва у яхши мева берган бўлса, шундан фахрланишимиз керак.

- ОТМлар ва мактабларнинг ҳам сони билан эмас, уларнинг ички мазмуни, нима ва қандай ўқитилаётганига қараб баҳо беришимиз керак. Таълимдаги мақсадни аниқ белгилаб олиш зарур.

- Ўзбекистонни бир катта кема деб тасаввур қилсак, бу кемадаги турли ижтимоий катламлар ёки гуруҳларнинг бири араб дунёси, ислом давлатларидан, бири Ғарб давлатлари ва улардаги “демократик кучлар”дан, бири Хитой ва жанубий шарқий Осиё давлатларидан, бири Россия ва Россия билан дўстона муносабатлардаги давлатлар ёки МДҲ давлатларидан эсаётган шамолга ўз елканларини тутишяпти. Ҳеч ким кемани ўз имконияти, зарур эҳтиёжларидан келиб чиқиб юргизишни ўйлаб кўраётгани йўқ. Халқнинг оддий вакиллари ҳеч нарсани охиригача тушунолмай ўртада ҳайрону-лол. Уларнинг наздида бизни фақат хорижликлар нурли йўлларга бошлаб боради. Гўёки, биз ўзимиз, ҳеч киммиз ва ҳеч нарсага қобил эмасмиз. Шулардан хулоса чиқарган ҳолда яна ғаразли мақсадда қурилган залолат мафқураси ботқоқига тушиб қолмаслигимиз, унинг қурбони бўлмаслигимиз керак!

Бутун дунёнинг бошқа халқлари илм-фан воситасида қушнинг кўзини нишонга оладиган қурол-аслаҳа, бошқа қудратли техник ихтиролар яратаётган бир пайтда биз осмондан чалпак кутиб, азоимхонлик қилиб туришимиз қанчалик тўғри.

Покистоннинг Исломобод тадқиқотлар маркази профессори – Фаррух Салимнинг мусулмон дунёси мамлакатлари тараккиётдан орқада қолиб кетишининг сабаблари ва таҳлили хулосаларида шундай рақамлар бор. Бу рақамлардан хулоса чиқариш ҳамманинг ўзига ҳавола.

- Ҳозир дунёда 1 476 250 000 мусулмон яшайди;
 - Улардан 1 миллиарди Осиёда;
 - 400 000 Африкада;
 - 44 000000 Европада;
 - 6 000000 Америкада;
 - Дунё аҳолисининг ҳар бешинчиси мусулмон;
 - Халқаро Ислам Ҳамкорлик ташкилотига 57 мусулмон мамлақати аъзо;
 - Ташкилотга аъзо мамлакатларда 500 та университет бор;
 - Дунё бўйича ҳар 3 млн. мусулмонга 1 та университет тўғри келади;
 - АҚШда ҳар 57 000 кишига 1 университет;
 - Шанхай университети олимлари ҳисоб-китобларига кўра бирорта мусулмон давлатидаги университетлар қучли 500 таликка қирмаган.
- БМТ маълумотига кўра:
- Христиан дунёсида саводхонлик 90 фоиз
 - Христиан дунёси мамлакатларидан 15 тасида бу кўрсаткич 100 фоиз
 - Мусулмон дунёсида ўртача саводхонлик – 40 фоиз
 - Аҳолиси 100 фоиз саводли бирорта ҳам мусулмон мамлакат йўқ. (!?)
 - Христиан дунёси мамлакатларида мактаб битирувчиларининг 98 фоизи саводли;
 - Мусулмон дунёсида – 50 фоиз

- Христиан дунёсида битирувчиларнинг 40 фоизи ОТМ ларга киради.
- Мусулмон дунёсида – 2 фоиз;
- Мусулмон дунёсида 1 млн. одамга 230 олим тўғри келади
- АҚШда 4000 та олим;
- Японияда 5000 та олим
- Араб дунёсида 35000 та олим фаолият олиб боради;
- 1 млн. арабга 50 та инженер-техник хизмат кўрсатади;
- Христиан дунёсида 1 млн -1000 инж-техн;
- Мусулмон дунёсида илм-фанга ЯИМ 0,2 фоизи;
- Христиан дунёсида – 5 фоиз;
- Британияда 1 млн. кишига – 2000 китоб;
- Мисрда 20 та китоб;
- Экспорт қилинадиган юқори технологияли маҳсулот:
- Покистон – 1 фоиз
- Етакчи Араб давлатлари 0,3 фоиз;
- Халқаро Ислом Ҳамкорлик ташкилотига аъзо мамлакатларнинг ЯИМ маҳсулоти – 3 трл. долларга етмайди;
- Аъзо давлатлар ЯИМ – Германиянинг ЯИМ га ҳам тенг эмас;
- АҚШ 18 трл. доллар;
- Хитой 12 трл. доллар.

Бу ерда келтирилган рақамлар бўйича бир изох берадиган бўлсак, олимнинг тадқиқотлари сал олдинроқ олинган рақамлар бўлиб, ҳозир мусулмонлар сони 1 миллиард 908 292623 кишини ташкил этади ва ер юзи аҳолисини 24,86 фоизи ёки ҳар аҳолининг тўртинчиси мусулмон эканлигини шу рақамлар нисбатидан келиб чиқиб, бошқа соҳаларда ҳам рақам ва фоизлар ўзгарганлигини айтиш мумкин⁷⁵. Биз жуда хоҳлардикки, бу рақамлар сонда эмас, кўпроқ сифатда ошса.

Гарчи бундай ҳолат айнан Ўзбекистонга тегишли эмасдек туюлсада, бу рақам ва ҳулосаларни мулоҳаза қилишимиз керак.

Мана нима учун Навоий ўзининг бутун бойлигини мактаб, масжид, мадраса, кироатхона, шифохона, роботлар, дорул-хуффоз, дорихона каби ижтимоий соҳаларга сарфлаганига ҳулоса.

Шунингдек, Навоий бевосита раҳбарлиги ва ҳомийлигида ўнлаб олимлар, шоирлар, хаттотлар, дин ва шарият пешволари, уламолар, рассомлар, мусиқачи ва мусиқашунослар, тарихчилар, табиблар, рассомлар, меъморлар фаолият олиб борган ва ўз мактабларини яратишган. Масалан, мусаввир Бехзод. Гарчи унинг даврида расм чизиш таъқиқланган, фақат миниатюрага руҳсат берилган эди.

Бундай машхур шахслардан бир нечтаси хусусида Навоий “Мажолис-нафоис”, “Насоимул-муҳаббат”, “Вақфия” каби бошқа асарларида алоҳида

⁷⁵ <https://medinaschool.org/library/obshestvo/istoriya-islama/skolko-musulman-v-mire>

тўхталиб ўтган. Шунингдек, теурийлар орасидан, илм-фанга хомийлик қилган, ўзлари бевосита бадий ижод, илм фан соҳасида маълум ютуқларга эришганларига алоҳида эҳтиром ва хурмат билан таърифлаган.

Айниқса, “Фарҳод ва Ширин” даги Абдулфаворис Шоҳғариб Баҳодирга насиҳат бобида, шахзодага илм-маърифатга ошно бўлиш, салтанатнинг барқарор бўлиши, киши номини мангуга қолдириши, Искандарнинг олимлар билан бамаслаҳат фаолият олиб боргани, ўзи ҳам олим бўлгани, теурий султон Мирзо Улуғбекни фалақкиёт илми ҳақида, дунёга маълум ва машҳур юлдузлар жадвали “Зижи Курагоний” ҳақида қатта таъриф келтирган. Айнан шу бобда Навоийнинг шоҳ байтларидан бири:

Эрурсен шоҳ — агар огоҳсен сен,

Агар огоҳсен сен — шоҳсен сен .

Огоҳлик деганда, илмлилик, илм кузгусидан қараш назарда тутилгандир. Мирзо Улуғбек хусусида “Мажолисун-нафоис” да ҳам маълумотлар бор .

Назаримизда, ҳозиргига ўхшаб, мафкура керак, мафкура керак эмас, деган мавҳум, тусмол-таваккал ёндашув бизни худди шу каби мавҳумликка олиб боради. Агар, мафкура фикрлар, ғоялар, қарашлар мажмуаси бўлиб, улар яхшилик сари йўналтирилган ва тараккиётга хизмат қилса, ундай мафкура керак ва зарур. Баъзи тоталитар мафкуралар каби догматик ва адолатсизликка қаратилган бўлса, албатта унинг зиёни кўп бўлади.

Агар Оллоҳ Қуръони Каримда “сендан ҳаракат мендан баракот” деган бўлса, фақат ҳаммаси худодан деб ўтириш аниқ ожизлик, жоҳиллик бўлиб қолади. Донишмандлар, “нодон осмондан чалпак ёғишини кутиб бир бурда нонсиз қолади” деган хикматини ҳеч вақт унутмаслик керак. Зеро, шундай журъатсизлик, жаҳолатга йўғрилган ирим-сиримлардан иборат мафкура ҳам зиёндан-зиён. Айнан Аллоҳ Қуръонда инсонга ақл нурини бериб, унинг ердаги халифам деган даъватидан хулоса қилишимиз керак.

Бизнинг назаримизда, динлар ва мафкуралар ўртасидаги баҳслар ва кейинчалик қонли воқеаларга айланган муносабатлар силсиласи, уларнинг сиёсийлашуви, ҳарбийлашуви орқали кечгандир. Зеро унинг ибтидоси эса бу жой меники, бу мулк меники ёки бизники қабилдаги дунёвий манфаатлар орқали кечган ва ҳозир ҳам шундай бўлиб келмоқда. Бу ахлоқий сифатлардан, моддий манфаатлар устуворлик бўлгандаги маънавий тубанлашиш аломати сифатида намоён бўлади. Аввал, бу манфаатлар ерда кечган бўлса ҳозир космик даражага кўтарилди. Энди йирик ва техник тараккиётга эришган давлат сиёсий доиралари “бу сайёра меники” тарзида баҳсга киришмоқда. Илгари ойкуменларга эга бўлгани каби ёки кимнинг қадами олдин теккан бўлса ўшаники каби бўлган бўлса, афсуски, бугун бутун давлат ва минтақалар манфаатлар тўқнашуви

қурбони бўлиб қолмоқда. Албатта, ҳар бир тараф ўз даъвоси тўғри эканлиги ортидан ўз мафқурасини яратади.

Айнан илоҳий манбаларда дунёвий манфаатлардан кечиш ва фақат эътиқод, руҳоний масалалар инсоният тафакқурига сингдирилганда қомиллик намоён бўлиб, ҳозиргача бўлган қулфатлар бошимизга тушмаган бўларди.

Инсон ва инсониятнинг ижтимоий-руҳий олами кўпроқ салбий хусусиятларда намоён бўлиб келган. Бунинг оқибатларини тарихда қайд этилган 15 мингдан зиёдроқ турли даражада бўлган урушлар мисолида айтиш мумкин. Ғалати жойи шундаки, XX асрнинг биринчи ярмида бўлиб ўтган иккита жаҳон оқибатида қарийб 100 000 000 дан зиёдроқ инсоннинг қирилиб кетишига олиб келган Европа сиёсатдонлари ҳалигача ўзларини демократия фидоийси деб даъво қилиб келаётганлигида дейиш мумкин. Унданда ёмон жиҳати шундаки, ҳозирги кунларда инсониятнинг бошига тушган оғир қулфат – пандемик ҳолат келган пайтда ҳам йирик давлатлар ўртасида ҳарбий қудратини кўрсатиш воситасида ўз манфаатлари йўлидаги мафқуравий жанглар ҳеч сусайгани йўқ.

Илоҳий манбалар, мифологик асотирларда инсонларнинг бошига қулфатлар, уларнинг ёмон ниятлари ёмон амаллари, қилган гуноҳлари оқибатида келади деган ақидалар ўз исботини кўрсатиб қолмоқда. Бу маънода инсониятнинг гуноҳлари ва кўрадиган кўргилиги ҳам қўп бўлади дейиш мумкин.

1.3. Навоий фалсафасидаги онтологик истилоҳ ва тушунчаларнинг мазмун-моҳияти

Ҳозирги фалсафага оид дарслик, ўқув қўлланма, луғатлар ва бошқа ўқув, илмий манбаларда асосан, қадимги Юнонистон, Ғабий Европа фалсафий мактабларида шаклланган илмий фалсафий терминлар, тушунчалар, қонуният ва категориялар қўлланиб келинмоқда. Бу истисносиз, ўзбек тилидаги илмий адабиётларга ҳам тааллуқлидир. Хусусан, борлик сўзи ва у билан боғлиқ тушунча, тамойил, истилоҳлар (терминлар), қонуният, категориялар – онтология ва унинг қонуниятлари тарзида ифодаланиб келинмоқда. Масалан, умуман философиянинг ўзи, пантеизм, субстанция, диалектика, материализм, идеализм қабилар.

Навоий асарларида ҳам шундай фалсафий истилоҳ (термин) лар, уларнинг моҳиятини аниқлашчи шундай сўзлар ишлатилганки, улар, умуман фалсафага оид, айнан онтологиянинг, яъни борлик фалсафасини ҳали фалсафада ўзбек тилидаги фалсафага оид манбаларда истифода этилмаган сўзлардир. Тўғри, Навоий асарларидаги сўзлар ва истилоҳлар этимологик жиҳатдан асли арабий, форсий, мўғулча, қадимги ўзбек (туркий) тилидаги, қадимги Ҳинд ва айнан ҳозирги Европа умуман, Ғарб

фалсафасининг тамал тоши ҳисобланган Юнон фалсафасига оид сўз ва истилоҳлар бўлиб, бу ҳол Навоийнинг ўз давригача бўлган фалсафий таълимотлардан чуқур баҳраманд бўлганлигини англатади. Навоий мероси тили жуда мураккаб бўлиб, у турли тиллар қоришмасидан иборатлиги, айниқса, унинг даврида истеъодада бўлган сўзлар ва истилоҳлар ҳозир кундалик истеъмолда бўлмаганлиги, уларни ҳозир тушуниш, туб моҳиятига етиш билан боғлиқ қийинчиликлар туғдиради. Лекин, тилшунослар таъбири билан айтганда, биз бу сўзлар, атамалар, ибораларни “эскирган сўзлар” қаторига қўшиб қўйсак, ҳақиқий маънавий, хусусан, фалсафий меросимиздан ўзимиз ва кейинги авлодларнинг бебаҳра қолишига сабабчи бўламиз. Афсуски, олдинги эътиборсизлик туфайли, ҳозир ҳам улардан асосий қисмини мазмунидан бебаҳрамиз. Албатта, тушуниб бўлмайди деб ташлаб қўйилаверса, кейинги босқичда умуман тушуна олмайдиган бўлиб қолишимиз аниқ. Чунки, Навоий ва унинг даври меросини асл манбалардан ўқиб гўшунадиган мутахассислар орамизда тобора камайиб бораётганлиги ташвишли ҳол. Биз ушбу бўлимда шундай айрим истилоҳларни таҳлил қиламиз:

Адам – йўқлик; ҳали оламни ўзи ҳам ва оламдаги ҳеч нарса йўқ бўлган вақт. Умуман, вақт ҳам бошланмаган деган фалсафий ҳулоса бор. Олам яратилишдан олдинги, Аллоҳ оламни яратмасидан илгариги давр ва ҳолатни англатади⁷⁶. Яъни, адам – йўқлик, ҳали Аллоҳдан бошқа ҳеч ким, ҳеч нарса бўлмаган вақт. Навоий фалсафий қарашларида ҳам унганча бўлган айрим фалсафий таълимотларнинг оламнинг яралиши, ибтидосига шу тарзда жавоб изланган ва жавоб, Қуръони Карим оятлари асосида оламни Аллоҳ яратган, ундан илгари - *адам* – йўқлик бўлган, Аллоҳ ярал деди, олам яралди, деган илоҳиёт (пантеистик), онтологик фалсафий ёндашув бор. Бу ҳол аслида Қуръони Каримнинг биринчи сураси “Фотиха” сурасида “Оламни яратган раҳмли ва меҳрибон Раббийга ҳамдлар бўлсин”⁷⁷ деб бошланган калима мисолида ва бошқа бир нечта оятлар мисолида бутун асарлар баёнида акс этади.

“Маҳбуб ул-қулуб”да: “Ҳақ таоло анга қурб ва манзилаат бердиким, олам ва одам вужудидин максуд анинг вужуди эрди. Хужаста тийнати руҳи покдин тоҳир ва фархунд хилқати аносир таркибидин пок эркани зоҳир”,⁷⁸ дейилган.

Яна “Маҳбуб ул-қулуб”да “Ҳар ким адам ниҳонхонасидин вужуд анжуманига кадам урубтур ва бу бакосиз оромгоҳда бир нафас ўлтурубдир”⁷⁹ деган теран фалсафий фикр айтилган.

⁷⁶ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. I жилд. Тошкент, фан1983. 36-37 б.

⁷⁷ Қуръони карим. “Фотиха” сураси.

⁷⁸ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 14 т. Маҳбуб ул-қулуб. Т.: “Фан”, 1998. 7 б.

⁷⁹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 14 т. Маҳбуб ул-қулуб. Т.: “Фан”, 1998. 150 б.

“Хазойинул-маоний” да

*Ишқ ила топдим адам саҳросидин мулки вужуд,
Ошиқ ўлдум, дард қилеунча вужудимни адам*⁸⁰,

дейилган байт бор. Биз бу ерда, адамни ҳам азалда йўклик мазмуни билан бирга, унинг кейин йўкликка маҳкум бўлиш, яъни бордан йўкка айланиш маъносида ҳам қўлланганини кўрамиз.

*Катми адамдин неки мавжуд ўлуб,
Соғжид ўлуб, сен анга масжуд ўлуб*⁸¹,

Катми адам ибораси, йўклик сири, азал ёки адам махфийлиги тарзида тушунилади. Яъни маъноси, оламнинг яралиши ақлдан ташқари, ақл билан англаб бўлмайдиган бир махфийлик, сир, уни фақат бандалар саждагоҳи бўлган зотга, Оллоҳга аён деган фикр чиқади.

Азал – борликнинг, оламнинг, дунёнинг энг аввал, бошланиш, ибтидоси, қадим маъносини англатади. Азал, адамдан кейин, йўкликдан борликни пайдо бўлиши тарзида талқин этилган.

“Ҳайратул аброр” да:

*Эй санга мабдода абаддек азал,
Зоти қадиминг абадий лам язаг*⁸² дейди, Навоий.

Мабдо ёки мабдаъ ҳам бошланиш, асл, асос, асл моҳият маъноларида қўлланилади⁸³.

Лам язал ҳам доимий абадий маъносини беради⁸⁴. Бу байтдаги умумий мазмун, Аллоҳ хақида борган бўлиб, Сенинг азалинг ва абадинг, Зоти қадиминг мангу ва боқийдир дейилган.

Абад - замонда давомийлик, келажакдаги вақтда чексизлик, давомийлик, ниҳоясизлик, сўнги йўқ замон (азалнинг зидди). Навоийда бу вақт категориясига дахлдор истилоҳ бўлиб, унинг баёнида оламдаги вақт ана шу адам, азал ва абад орасидаги умумий вақт бўлиб, у инсон иродасидан ташқарида, унинг эгаси ҳам Аллоҳ деб қаралади.

“Хазойину маонийда” да

*Зиҳи иноятинг охир келиб абад аввал,
Вале хабар бера олмай бидоятингга азат*⁸⁵.

Бунинг мазмуни шуки: гўзал иноятинг туфайли азалдан то абадгача замон келган, лекин, бидоятингдан, яъни, ибтидоингни ҳеч ким айтиб бера олмагани каби, интиҳойинг ҳам ҳеч кимга маълум эмас. Навоийда адам, адамда, адам чоҳи - йўклик жари, ғори тарзида ишлатилган.

⁸⁰ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 4т. Хазойин ул-маоний: Наводир уш-шабоб. Т.: “Фан”, 1989. 402 б.

⁸¹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Хамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 17 б.

⁸² Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Хамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 392 б.

⁸³ АНАТИЛ. 4 жилдлик, 2 жилд, Тошкент, “Фан”, 1983. 184 бет

⁸⁴ АНАТИЛ. 4 жилдлик, 2 жилд, Тошкент, “Фан”, 1983. 165-166 бет

⁸⁵ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 2 т. Наводир ун-ниҳоя. Т.: “Фан”, 1987. 326 б; яна: АНАТИЛ.

4 жилдлик, 1 жилд, Тошкент. “Фан”, 1983. 21 бет

Абадият – мангуликка, бокийликка дохил борлик. Лекин, бу талкин Навоийда бокийлик факат Аллоҳга нисбатан айтилади. Бошқа ҳамма нарса, инсон умри каби фонийдир, яъни ўткинчи ва омонатдир деган талкин устувор.

Араз – бирор нарсанинг асли бўлмай, кейин пайдо бўлган вақтли сифати⁸⁶. Ашёлар, моддалар бундай сифат ҳолатига табиий жараёнлар ёки сунъий тажрибалар воситасида ўтиши, ҳозирги замон одами учун унчалик мураккаблик туғдирмайди.

“Садди Искандарий” да

*Қолмайин тўрт жавҳар, олти араз
Олтио тўртдин бир анга гараз*⁸⁷

Бу ерда тўрт жавҳар – оламни тўртта унсурдан (олов, ҳаво, сув, тупрок) ташкил топганлиги, лекин, табиий тарзда ёки инсон тафаккури, илм-маърифати тақозоси билан шу унсурларни аралаштириш йўли билан янги таркибдаги, яъни аразий сифатга, таркибга эга, янги модда яратилиши назарда тутилган. Навоий асарларида тўрт унсур кўп ҳолларда – “**аносири арбаа**” тарзида қўлланилган. Масалан: “Назм ул жавоҳир” да “Робийким аносир арбаа таркиби анинг махзанига чаҳор девор ва рубби маскуни чаҳор девори анинг вилояти била баркарордир”⁸⁸ дейилган.

Қайюм – (ёки қойюм, қаюм, қойим) доимий, абадий борлик⁸⁹. Бу ўринда қайюм сифати Алоҳга нисбатан ишлатилади. Қайюмлиқ, бокийлик факат Унга хос деб қаралган. Қолган ҳамма ашёлар фоний, яъни ўткинчи сифатида талкин қилинади.

“Ҳайратул-аброр” да

*Ҳар неки қойим, ўзи қайюм ўлуб,
Бўлеуси ул, борчаси маъдум ўлиб*⁹⁰

“Фарҳод ва Ширин” да эса: қайюм мутлак, - Худонинг сифати; баркарор турувчи; қайюми мутлак сифатида муъарро деб таърифланган⁹¹.

Бидоят⁹² - яъни ибтидо, бошланиш хусусан, оламни ибтидосини англатадиган истилоҳ. Бу ерда Аллоҳ иноятининг абадийлиги ва азалийлигини ҳеч ким айтиб бера олмаслиги уқтирилмоқда. Бидоят ҳам ибтидо, оламни ибтидоси асли Аллоҳ эканлигига ишора. Шундан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, айрим қувлик истефода этадиган сўзларимизнинг туб моҳиятини унчалик ҳам тушуниб етмаслигимиз кўриниб қолади. Хусусан, “моҳият” сўзи, асл келиб чиқиш маъносини бериб, алоҳида бир

⁸⁶ АНАТИЛ. 4 жилдлик, 4 жилд, Тошкент, “Фан”, 1983. 212 бет

⁸⁷ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 11 т. Ҳамса: Садди Искандарий . Т.: “Фан”, 1993. 640 б.

⁸⁸ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 15 т. Назм ул-жавоҳир . Т.: “Фан”, 1999. 123-181 б.

⁸⁹ АНАТИЛ. 4 жилдлик, 4 жилд, Тошкент, “Фан”, 1983. 23 бет

⁹⁰ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр . Т.: “Фан”, 1991. 75 б.

⁹¹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 8 т. Ҳамса: Фарҳод ва Ширин . Т.: “Фан”, 1991. 544 б.

⁹² Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. 1 жилд. Тошкент, фан1983. 288 б.

вокейълик эмас, аслда борликни илк яралиши билан боғлиқ теран маънони берар экан. Биз бу сўзни “мазмун-моҳият” тарзида айтамыз. Агар мантиқан қаралганда моҳият-мазмун дейиш тўғироғдир. Зеро ашёлар аввал пайдо бўлиб, кейин унинг мазмуни баён қилинади.

Навоийда ибтидо, хусусан оламни яралиши ибтидоси гарчи кўп ўринларда ибтидо тарзида истифода этилсада, бироқ унинг онтологик – яъни оламни яралиши ибтидоси масаласи “бидоя”, “бидоят” тарзида ифодаланган.

Масалан: “Садди Искандарий ”да

*Биров ҳамдидадир бидоят анга,
Ки йўқ ибтидоу ниҳоят анга*⁹³.

Яъни, Аллоҳни ҳамдига бағишланган бу байтда, оламнинг ибтидоси ва ниҳояси Унинг иродасига боғлиқ, дейиляпти. Шунингдек, олам, коинот, борликнинг яралиши ибтидоси ва интиҳоси фақат Унга аён ва Унинг иродасига боғлиқ деган хулоса чиқади.

“Ҳайратул-аброр” да:

*Не бўлиб аввалда бидоят санга,
Не келиб охирда ниҳоят санга*⁹⁴.

Яъни, аввал, оламни ибтидоси ва ниҳояси, охири, тугаши, интиҳоси Сенсан, бутун борлик, макон ва вақт Сенга тегишли, уларнинг тақдири Сеннинг иродангга боғлиқ.

Бу кимки жойда ҳам Навоий оламнинг ибтидосини Аллоҳга ишорат тарзида илоҳий талқинда ифода этиб, бу сир-синоат учун фақат Яратганга ҳамд айтиш лозим, чунки, оламнинг ибтидоси ва интиҳосини фақат Угина билади, умуман борлик ва йўқликнинг ҳукми Унинг иродасига боғлиқлиги эътироф этилган.

Оламнинг яралиши, яъни ибтидоси фалсафа, унинг негизида пайдо бўлиб алоҳида, мустақил фанлар: физика, кимё, биология, астрономия, математика каби аниқ фанларни асосий ва муҳим муаммоси бўлган, бўлиб турипти ва бўлиб қолади ҳам. Бу масалада ҳам илмий билимларга асосланган материалистик ва теологик асосга қўйилган диний талқин ва тажриба такрорланиш қонуниятлари ва илмий ёндашувга таянувчи дунёвий ёндашувлар намоёндалари ўз нуктаи назарларини илгари суриб келишади. Аслида фалсафанинг олдида бошқа, дунёдаги яъни, Ердаги ечимсиз саволлар, оламнинг яралиши ибтидоси билан боғлиқ муаммо олдида ҳеч қандай ақтуалликка эга эмасдек туюлади. Лекин, уларнинг ер билан ёки коинот даражасидаги қўлами, қамрови, даражаси ва ўрни бор.

Назаримизча, дин оламнинг ҳамма сирларини оча олмагани ва унинг сирларини Худога деб бутун олам ва одамни тақдирини худога солгани

⁹³ Навоий Алишер. Садди Искандарий. 20 жилдлик МАТ. 11 жилд. Т. фан1993. 521 бет.

⁹⁴ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 75 б.

каби, фан ҳам олам сирларини оча олгани йўқ, энг муҳими фан Худонинг йўқлигини ҳам исботлай олгани йўқ. Худо номи билан боғлиқ таълимотларнинг мукамаллиги ва кадрлилиги шундаки, бу таълимотларни қайси замонда ёйилганидан катъи назар уларнинг юксак маънавий-ахлоқий ва меҳр-окибат ғояларига асосланганлигидир.

Мутаассиб диндорларнинг катта камчилиги шундаки, аксар ҳолларда бошқа эътиқоддаги кишиларга нисбатан адоваткорона қарашади, гўёки оламдаги ҳамма фожиаларни уларни наздидаги динсизлар ва ғайридинларга, янада ачинарлиси илм-фан ахлига ағдаришади. Афсуски, шундай адоваткорлик окибатиде тарихда ва ҳозирги кунларда ҳам қонли воқеалар содир бўлаётир. Зеро дин, Худонинг сўзи сифатида фақат одиллик, саховат, меҳр-окибатни намоёиш қилиши зарур эди. Диннинг сиёсийлашуви ҳам худди шундай ёмон окибатларни келтириб чиқаради.

Валлоҳу аълам – Аллоҳ билгувчидур, Аллоҳ билади деган яхшироқ⁹⁵.

Мусулмон Шарқи, маънавий-ахлоқий фалсафаси, эстетикаси ва одобига кўра, бирор масалани туб моҳиятини ёки бирор саволни мантикий ечимиде ақли етмасе, ечимиде аниқ исботловчи далил, ҳужжат, шунингдек бирор воқеийликни кўрмасдан туриб гувоҳлик бериш ҳоллари тўғри келсе, валлоҳу аълам яъни, Аллоҳ билгувчироқдир, дейиш савобли, тўғри йўл эканлиги уқтирилган. Оддий халқ тилида “Худо билади” ибораси тарзида ифодаланеди.

“Фарҳод ва Ширин” да:

Иккиси балки айни ишқ, фафҳам!

*Тугонди борча сўз, валлоҳу аълам!*⁹⁶

Биринчи сатрдаги жумланинг маъноси, - бу ерда гап Аллоҳ ҳақида бориб, одам Алоҳни қанча ошиқлик (ишқи илоҳий, сиддиқлик) куйига берилиб англашга ҳаракат қилмасин, одам, ўқиб ўрганиб, тафаккур билан тушуниб, англаб ҳам кўп нарсани билади. Лекин, оламда, дунёда шундай масалалар борки, уларга инсон тафаккури етмайди. Иккинчи сатрда, ақл етмаган масалаларда, ҳужжат, далил бўлмасе, бундай ҳолда гапни қиска қилиб, Валлоҳу аълам деган яхшироқ, тўғрироқ, дейилган.

Бу масалада агар, алоҳида олинган инсоннинг яралиши ибтидоси, она эмбрионидаги уруғланишидан бошланиши деб қарасак, ваҳоланки, унинг ота-онасининг ибтидоси ҳам инсонни ақли етиши мумкин бўлмаган ибтидо ва жараёнлар тарихидир. Ёки бирор дарахтнинг пайдо бўлишида ибтидо данак ёки уруғнинг нам тупроққа тушиши ва уни униб чиқиши учун зарур табиий шароит ва бошқа ҳолатлардан деб қаралсе, данакнинг ўзини пайдо бўлиши ибтидоси ҳам ақл етиши қийин масала. Бундай мураккаб масалалар ечимиде ҳозирча замонавий фанлар ҳам ожиз. Ваҳоланки, оламни ва

⁹⁵ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. 1 жилд. Тошкент, фан1983. 356 б.

⁹⁶ Навоий Алишер. Фарҳод ва Ширин. 20 жилдлик МАТ. Т. фан1991. 10 бет.

одамзоднинг ибтидоси ҳақида гап борар экан бу жуда масъулиятли масала эканлиги аён бўлади. Зеро фалсафадаги “породокс” яъни ечимсиз, жавобсиз муаммолар тушунчаси ҳам шунда.

Навойи “Хазойинул маоний”да

*Баҳона уммаҳот ўлдию обо йўқса сунъингдин,
Ато бирла анога не атову не ано пайдо⁹⁷, дейди.*

Яъни, агар Сен мўжизали қаламинг билан, бобо–момоларни оламга келтирмаганингда эди кейинги туғилажак болаларнинг ота-онаси қандай пайдо бўлар эди деган маъно чиқади. Бу ерда баҳона сўзи сабаб, омил, замин маъносиди истифода қилинган.

Шу сабабдан ҳам мусулмон ахлоқ фалсафасида одат даражасига кўтарилган “Валлоху аълам” ибораси икромлик белгисидир.

*Ло-у наам бирла хато ё савоб,
Ёзиб анга валлоху аълам биссавоб⁹⁸.
Чун Навойидин узулдинг ёр савол ўлмоқ анга,
Жонидин маҳжур ўлар валлоху аълам биссавоб⁹⁹.*

Борлик - Навойида шу тарзда борлик деб қўлланилган. Масалан, “Вақфия”да: “Махлуқот зеболари йўқлик хилватидин борлик саҳросида арбада оғоз қилмайдур эрдилар” деган жумла бор. Шунингдек, “Лисонут-тайр”да¹⁰⁰

*Сендадир ҳам бирлику ҳам борлиқ(қ),
Ҳайлиғу, қодирлиғу, гаффорлиқ¹⁰¹.*

Ломакон – яъни макондан ташқари, маконсиз, маконга алоқаси йўқ¹⁰² “Садди Искандарий”да

*Суруб барқ сайрини жон мулкига,
Не жон мулкига ломакон мулкига¹⁰³.*

“Фарход ва Ширин”да

*Юқорироқ кўргузуб чун раҳши новард,
Чиқориб ломакон майдонидин гард¹⁰⁴.*

*Гар меҳрдин ўлмаса мунаввар,
Қилмас эди ломаконни анвар¹⁰⁵.*

⁹⁷ Навойи Алишер. Хазойин ул-маоний. 20 жилдлик МАТ. Т. фан1991. 8 бет.

⁹⁸ Навойи Алишер. Хазойин ул-маоний. 20 жилдлик МАТ. Т. фан1991. 8 бет. Алишер Навойи асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. 1 жилд. Тошкент, фан1983. 356 б.

⁹⁹ Алишер Навойи асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. 1 жилд. Тошкент, фан1983. 356 б.

¹⁰⁰ Навойи. А. МАТ: 20 томлик. 14 т. Вақфия. Т.: “Фан”, 1998. 231-270 б.

¹⁰¹ Навойи. А. МАТ: 20 томлик. 14 т. Маҳбуб ул-қулуб. Т.: “Фан”, 1998. 302 б.

¹⁰² Алишер Навойи асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. 2 жилд. Тошкент, фан1983. 178 б.

¹⁰³ Навойи. А. МАТ: 20 томлик. 11 т. Ҳамса: Садди Искандарий. Т.: “Фан”, 1993. 256 б.

¹⁰⁴ Навойи. А. МАТ: 20 томлик. 8 т. Ҳамса: Фарход ва Ширин. Т.: “Фан”, 1991. 544 б.

¹⁰⁵ Навойи. А. МАТ: 20 томлик. 9 т. Ҳамса: Лайли ва Мажнун. Т.: “Фан”, 1992. 356 б.

Фикримизча, шу мантиқдан келиб чиқилганда, ломакон сўзи, юнон фалсафасидаги утопия¹⁰⁶ – яъни йўқ жой маъносидан анча фарк килади. Бунинг маъноси кўпроқ, юнон классик фалсафасидаги “метофизика”¹⁰⁷ яъни “табиатдан ташқари” ёки “табиатдан кейин” борлиқдан ташқарида деган тушунчага яқинроқ. Чунки, табиатни ва Аллохнинг бир бутунлигини англатувчи қарашлар, бошқа фалсафий онтологик қарашлардаги каби ислом тасаввуф фалсафасида ҳам “вахдат”, “вахдоният” яъни бутунлик, ягоналик, умумийлик маъноларида қўлланилади.

Шунингдек Навоий асарларида “*Ломаъаллоҳ*” – “*ломаъаллоҳ манзил*” – иборалари худо йўқ ер; барча ер маъносида ифодаланган.

Эй Навоий, мосиваллоҳдин кесилмоқ кимсани,
Ломаъаллоҳ манзилига етқарур аввал кадам¹⁰⁸.

Назаримизда “Ломакон”, “метафизика”, “утопия” каби борлиққа, маконга оид фалсафий истилоҳлар, аслда макондан ташқари маъносида қўлланилиб, инсон тафаккури маҳсули, борлиқни мушоҳада қилишга қобил жонзод сифатида, табиатдан ташқари, йўқ жой, макондан ташқари дейишдан кўра, инсон тафаккури, иродаси ва тасавури доирасидан ташқари макон дейиш тўғрироқ (коинот, фазо) бўлади. Чунки, инсон гарчи, олами кубро, яъни қатта олам “лақаби”га эга бўлган кўнгилга, тафаккурга эга бўлсада, инсон онгида акс этиши мумкин бўлган коинотнинг кўз ва ақл етмас кенг бўшлиқлари ва кенглиқларини билиш ҳали-ҳануз инсоннинг орзуси бўлиб қолмоқда. Ҳозирги замон коинотни кузатиш асбоблари ёрдамида коинотнинг атиги 5 фоизини атрофида кўриш ва тасаввур қилиш имконияти мавжудлиги эътироф этилган. Бошқа поёни йўқ коинотни ҳали тўлиқ кўриш ва шу сабабли тасаввур қилиш эҳтимоли жуда паст.

Жовид, жовидон – абадий, доимий, мангу, мудом, доимо, бокий;

Сумнат¹⁰⁹ – бут, санам – бу ерда Навоийнинг исломгача бўлган диний қарашлар тарихига мисол¹¹⁰.

Сутурлоб¹¹¹ – юлдуз кўрсаткич, қуёш ва юлдузларнинг юксаклигини ўлчайдиган асбоб (телескоп). “Садди Искандарий” да:

*Сутурлабда чарх ашқоли қисм,
Вале кузгу жисми саросар тилисм*¹¹²

¹⁰⁶ Утопия. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

¹⁰⁷ Метафизика. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

¹⁰⁸ Навоий Алишер. Хазойин ул-маоний. 20 жилдлик МАТ. 4 жилд. Т, фан1991.219 бет.

¹⁰⁹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. 3жилд.Тошкент, фан1983. 124 б.

¹¹⁰ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 2 т. Наводир ун-ниҳоя. Т., “Фан”, 1987. 124 б.

¹¹¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. 3жилд.Тошкент, фан1983. 133 б.

¹¹² Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 11 т. Ҳамса: Садди Искандарий . Т.: “Фан”, 1993. 296 б.

Дироят – онг, ақл ва тажриба йўли билан оламни англаш, хабардорлик, вокифлик тарзида тушуниш мумкин¹¹³.

Масалан; “Вақфия” да ақлу дониш, билим берувчи...хидоят авроклари бидоятин ва *диоротосо* сабоклари ниҳоятин ул кимё ҳамда ва жавохир шуқри била мунаххас ва мунаввар килурлар”¹¹⁴ дейилади.

Жавҳар¹¹⁵ – асос, унсур, моҳият, асл модда, нарсанинг туб ўзаги - субстанция, асосий хулоса, моҳият. “Хазойин ул-маоний” да

*Жавҳари жоним олиб тут журъае, эй муғбача,
Ким бу нақд аҳли фанонинг будио нобудидур*¹¹⁶

Навойи олам ва борликнинг моёси, моҳияти, **жавҳари** бидоёси – Аллоҳдир дейди.

Жадал¹¹⁷ – тортишиш, баҳс-мунозара. Диалектиканинг Шарк фалсафаси, хусусан мусулмон шарқи ва адабиётидаги муқобили.

“Маҳбул-кулуб” да: жиддин масождид жамоат аҳлидин мамлу ва мадорис баҳс ва жадал ҳайлидин ғулув¹¹⁸ деган фикр айтилган.

“Садди Искандарий” да эса

*Жадал айлабон додхоҳи била,
Келиб икки-уч гувоҳи била*¹¹⁹

Моҳият – ҳақиқат, табиат, ҳар нарсанинг асли – субстанцияси “Хазойину-маоний” да

*Кунҳи зотингдин хирад гар бўлса аъмо не ажаб,
Зарраза юз минг куёш моҳиятин билмак не ҳад*¹²⁰.

Бу ерда, кунҳи сўзи ҳам асл моҳият, асл ҳақиқат маъносида. Байтнинг умумий маъноси Сенинг аслингни билиш жавобсиз савол, бу масалада ўзини донишманд билиб, донишмандлик даъво қилиш, худди кўзи ожиз кишининг оламни, куёшни кўраётганини даъво қилганидек бир гап, зеро юз минглаб куёш моҳиятини билиш, коинотда бир заррадек бўлган инсонга, унинг тафаккури, ақл-заковати етиши мушкул бир муаммодир.

Яна “Ҳайратул-аброр” да

*Қайда зухур айласа моҳияти,
Музмар эрур зотида хосияти*¹²¹ дейилган.

Бу байтнинг мазмуни: каердаки борликда ашёлар шаклу-шамойили зоҳир бўлса, аён бўлса, унинг таркиби, мазмунидаги хосият яширин бўлади.

¹¹³ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. Ёжилд Тошкент, фан1983. 494 б.

¹¹⁴ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 14 т. Вақфия. Т.: “Фан”, 1998. 231-270 б.

¹¹⁵ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. Ёжилд Тошкент, фан1983. 554 б.

¹¹⁶ Навоий Алишер. Хазойин ул-маоний. 20 жилдлик МАТ. Т, фан1991. 8 бет.

¹¹⁷ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. Ёжилд Тошкент, фан1983. 555 б.

¹¹⁸ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 14 т. Маҳбул ул-кулуб. Т.: “Фан”, 1998. 302 б.

¹¹⁹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 11 т. Хамса: Садди Искандарий. Т.: “Фан”, 1993. 256 б.

¹²⁰ Навоий Алишер. Хазойин ул-маоний. 20 жилдлик МАТ. Т, фан1991. 118 бет.

¹²¹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Хамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 392 б.

Бу ерда ашёларнинг шакли зоҳир бўлади, лекин уларнинг ички мазмун-моҳияти, хосияти сирлигича, яширинлигича (музмар) қолади дейилган.

Яздон Аллоҳнинг сифатларидан бири;

Яқин – аҳли яқин, авлиёлар.

Яқиний – ҳақиқатга тўғри келадиган; ўзлаштирилган, аниқ билимга маълумотларга эга бўлиш; бу ерда ирфоний, яъни илмий асосдаги билим, тажриба назарда тутилади. “Маҳбуб ул-қулуб” да:

“Диний улум била ва яқиний масоил элга таълим қилса”¹²² дейилган.

Зарра, заррот, - зарроти кавн – борлик зарралари;

Зойча – астрономик жадвал – мунажжимлар башорати шундан бўлади.

Жирм – жисм, моҳият;

Жисм – гавда, жасад, жусса, организм; кўпроқ форма, корпус тарзида (тело).

Жон - Навоий меросида жон сўзи ўрнига караб, мажозий, бадий вазифасига караб турли маъноларда қўлланилган. Лекин, умумий маънода фалсафанинг бош муаммоси ва сирли, ечимсиз мавзуси, номоддий борлик сифатида қўлланилган.

Хусусан, изоҳларда – 1. жон – рух, тириклик, ҳаёт;

2. Рухият, ички ҳолат, рухий аҳвол;

3. Аъзои бадан, вужуд;

4. Ҳаракат, қувват, имконият;

5. Уй, хотира, эс;

6. Кўнгил¹²³ каби маъноларда истифода қилинган.

Жаҳон¹²⁴ – олам, дунё, борлик;

Жаҳон – олам, жаҳон дар жаҳон – жаҳон ичида жаҳон, икки жаҳон – у дунё, бу дунё. Жаҳон сўзи Навоий асарларида – жаҳон аҳли, жаҳон боғи, жаҳон мулки, жаҳони фоний, икки жаҳон тарзида ифодаланган ва умумий маънода у борлиқни ангалатади.

“Муншаот” да:

То қолғуси боқий бу жаҳони фоний,

То бўлғуси инсонга ҳаёт имкони,¹²⁵ дейилади.

Яъни, инсоннинг боқий дунёдан яшаб ўтиши фонийдир. Бошқача айтганда, дунё боқий, лекин инсон фоний, унинг умри ўткинчидир.

Жоҳилият¹²⁶ – араб жамиятида исломгача бўлган илмсизлик, умуман илмсизлик юзасидан ожизлик;

¹²² Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 14 т. Маҳбуб ул-қулуб. Т.: “Фан”, 1998. 11 б.

¹²³ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. 1 жилд. Тошкент, фан1983. 587 б.

¹²⁴ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. 1 жилд. Тошкент, фан1983. 570 б.

¹²⁵ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 14 т. Муншаот. Т.: “Фан”, 1998. 131-230 б.

¹²⁶ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. 1 жилд. Тошкент, фан1983. 594 б.

Сойир хайвон – бошка тирик нарсалар;

Маърифат – илм, билим, фаҳм, идрок;

Гар маърифат ўлса чорасози яхши,

*Тоат кўнидин, маърифат ози яхши*¹²⁷.

Назаримизда, бу ерда маърифат ва тоат сўзлари нисбатиди киноя ишлатилган. Бунинг мазмуни шундайки, агар маърифат йўли билан ёндашилса, ҳар бир ишнинг чораси бўлади, лекин, тоат мутаассибларча бўлса, бундай жойда маърифатга ўрин оз қолади, дейилган.

Хайъат – шакл, сурат, кўриниш; айрим ўринларда шу истилоҳ, осмон ва ундаги жисмлар шакли ва ҳаракати ҳамда Ер қурраси тўғрисидаги фан билан боғлиқ, астрономияга оид истилоҳ, тушунча сифатида келтирилади¹²⁸. Масалан. Буржлар шунга мисол.

“Хайратул-аброр” да:

Хайъати тулоний ила Қаҳқашон,

Чарҳқа сайр этгали йўлдин нишон, дейилган.

Ҳал – 1) бирор жисми кимё қонунларига биноан таркибий қисмларга ажратиш (анализ, синтез); 2) эритиш, таҳлил қилиш ёки қоришлиқ бир моддани ёки мураккаб, мушкул бир муаммони ечиш, натижасини чиқаришни англатадиган сўз сифатида қўлланилади. Шунингдек, ечиш ҳал қилиш мушкул бўлган масала, муаммоли ишга қўлланиладиган истилоҳ.

“Лисон ут-тайр” да:

Мушкилин ҳар ким санга қилса хитоб,

*Ҳаллида сен ҳам анга айтиб жавоб,*¹²⁹ дейилади.

Ҳай – тирик, жонли мавжудод. Ҳайвон сўзи шундан. Шунингдек, оби ҳайвон яъни, тириклик суви ҳам шунга ишора. Бу ҳолат, Хизр а.с.нинг тириклик суви – “оби ҳайвон” тарзида ҳам келади.

“Фарҳод ва Ширин” да:

Тамуз, учмоғ яратмиш ҳаййи жаббор,

*Агар ваҳҳоб эрур, қаҳҳор ҳам бор,*¹³⁰ дейди.

Ҳаюла – ҳар бир нарсанинг асл моддаси ва моҳияти, яралиш асоси (субстанция)¹³¹.

“Хайратул-аброр” да

Барча жавоҳир била аъзода тенг,

*Сурати навъи-ю ҳаюлода тенг,*¹³² дейилади.

¹²⁷ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 15 т. Назм ул-жавохир. Т.: “Фан”, 1999. 123-181 б.

¹²⁸ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. 1 жилд Тошкент, фан1983. 141 б.

¹²⁹ Навоий. А. МАТ: 10 томлик. 9 т. Муншаот. Т.: “Фан”, 1998. 131-230 б.

¹³⁰ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 8 т. Ҳамса: Фарҳод ва Ширин. Т.: “Фан”, 1991. 544 б.

¹³¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. 4 жилд Тошкент, фан1983. 170 б.

¹³² Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Хайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 158 б.

Ихтиро¹³³ – бу одам (лар) томонидан яратилган янгилик, кашфиёт. Лекин, таъкидланганидек, асл кашшоф – Холик деб эътироф этилади.

Кашф – (сирини) очиш, топиш; кашф этмак. Кашфи роз – сир очиш. Бу Аллоҳга роз-сир айтиш тарзида¹³⁴. Кашф сўзи негизида, кашшоф – очувчи, кашф этувчи, маъно очувчи – тафсир қилувчи, синчи, шарҳловчи маъносида қўлланилади.

Ғаризий ҳарорат¹³⁵ – инсон ва ҳайвонларда нафас олишдан пайдо бўладиган ички ҳаракатини билдирадиган ибора. Бу ерда ёш организм билан кексайган пайтдаги жисмоний ҳолат киёсланади. Танадаги суюқлик камайиши, куруклашиши, энергия имконияти пасайиши, мушаклар заифлашиши назарда тутилади¹³⁶.

“Аммо қариким, ғаризий ҳарорат мунтафий бўлмиш бўлғай, аташ анга ғариза ҳароратдин ориз бўлмай...”¹³⁷

Сунъ – 1. Ясаш, яратиш, иш, ҳунар, маҳорат; худо¹³⁸. 2. Ясаш, яратиш; кудрат. 3. Иш-ҳунар.

Сунъ калам чекмок- яратмок. Оллонинг яратувчилигига ишора.

“Лисонут-тайр” да:

Сониким, чекти чун сонъи қалам,

*Офарин тарҳини қилди рақам*¹³⁹.

Ёки “Мезонул-авзон”да, “қомил ҳамд ва вофир шукр ул сонёғаким” деган фикр айтилган¹⁴⁰. Сунъи наққош, сунъи қалам, наққоши сунъ каби сўз ва иборалар Аллоҳнинг оламни ва оламдаги барча нарсаларни ўзининг сеҳрли, мўжизали қалами билан яратганини англатади. Наққоши сунъ ёки сунъи наққош – оламдаги турфа хил нарсалар, жонзодларни турли шакл шамойил, рангу –ҳусн билан яратилганига ишора қилинган. “Ҳазойин ул-маоний”да:

Не сунъингдин ажаб юз минг жаҳон бўлмоқ яна пайдо,

*Не мулкиннга халал юз минг жаҳондек бўлмаса пайдо*¹⁴¹

“Лисон ут-тайр” да:

Сунъингга юз офарин, эй кирдикор,

*Ғайр йўқ Сен – Сенки, дерлар ани бор*¹⁴².

¹³³ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. 2жилд. Тошкент, фан1983. 66 б.

¹³⁴ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. 2жилд. Тошкент, фан1983. 103 б.

¹³⁵ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. 4 жилд. Тошкент, фан1983. 109 б.

¹³⁶ Навоий Алишер. Назмул жавоҳир. МАТ. 20 жилдлик. 15 жилд. Т., “Фан”, 1999. Б-101. Изох: Б-228.

¹³⁷ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 15 т. Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер. Т.: “Фан”, 1999. 104б.

¹³⁸ АНАТИЛ. 3 жилд. Т., фан1983. 126 бет

¹³⁹ Навоий Алишер. Лисон ут-тайр. МАТ: 20 томлик. 12 т. Т.: “Фан”, 1997. 281 б

¹⁴⁰ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 16 т. Мезон ул-авзон. Т.: “Фан”, 2000. 43 б.

¹⁴¹ Навоий Алишер. Ҳазойин ул-маоний. 20 жилдлик МАТ. Т., фан5 жилд. 1991. 8 бет

¹⁴² Навоий Алишер. Лисон ут-тайр. МАТ: 20 томлик. 12 т. Т.: “Фан”, 1997. 281 б.

Офарида¹⁴³ – яратилган барча махлуқот. “Лайли ва Мажнун”да

Ул теграда жамъ ё жариди

*Алқисса, йўқ эрди офарида*¹⁴⁴

Вазъ¹⁴⁵ – тузилиш; тартиб; куриш, тузиш, тиклаш. Унинг иккинчи маъноси бичим, яратилиш. Бу сўзнинг жуфти ва мантикий давоми сифатида **ваъзу-тавр** – яъни тузилиш ва кўриниш деган маънони беради. Бу эса фалсафадаги шакл ва мазмун категориясининг шарқона синонимидир. Яна **коргоҳи вазъ** ибораси – дунёнинг тузилиши маъносида қўлланилади.

“Хазойин ул маоний”да:

Жахон аҳлидек эрмас ваъзу таври,

*Бир андоқ кўрмаган афлок даври,*¹⁴⁶ дейилган.

Бу ердаги фалсафанинг мазмунидан, оламдаги ашёларнинг шакл (форма) ва мазмунини, ички тузилишининг ўзига хос шаклу –шамойилда ўзига хос тарзда яратилгани англанади. Шунингдек, бу ерда фалак, яъни космос ва вақт билан боғлиқ онтологик масала мазмуни ҳам назарда тутилган бўлиб, давр сўзи айнан вақтни англатади. Эътиборли жиҳати, оламдаги ашёларнинг шакл-шамойили уларнинг давр-замон билан, моддий борликнинг замон ва макон таҳлили умумлаштирилган.

Муқаввим – куч берувчи, ҳаракатга келтирувчи, таъсир этувчи ва хоказо. Яъни, бирор жараённинг боришини таъминловчи, унга таъсир этувчи куч, ҳаракат манбаи, ҳаракатга келтирувчи омил назарда тутилади¹⁴⁷.

Тарбия – тўртга бўлиш, квадрат чикариш амали; астрономияда бир сайёрани иккинчисга қарама-қарши қўйиш оркали, унинг макоми, даври ва хусусиятини баҳолаш¹⁴⁸.

“Фарҳод ва Ширин”да:

Тоғиб юз минг қамар сайр ичра тавсиъ, (кенглик)

*Зухал бирла вале бориға тарбия*¹⁴⁹

Яъни, осмон кенглигидан юз минг ойларни (сайёраларни) тоғиб, аниқлаб, улар Зухал билан қиёсланди, муқаяса қилинди.

Ҳақ – ҳақиқий, аслий¹⁵⁰;

¹⁴³ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. 4 жилд Тошкент, фан1983. 241 б.

¹⁴⁴ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 9 т. Ҳамса: Лайли ва Мажнун . Т.: “Фан”, 1992. 185 б.

¹⁴⁵ АНАТИЛ. 4 жилдлик. 1 жилд. Т.: “Фан”, 1983. 352-353 бетлар

¹⁴⁶ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 6 т. Хазойин ул-маоний: Фавойид ул-қибар. Т.: “Фан”, 1990. 568 б.

¹⁴⁷ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. 1 жилд. Тошкент, фан1983. 21 б.

¹⁴⁸ АНАТИЛ. 4 жилдлик, 2 жилд, Тошкент, “Фан”, 1983. 402 бет.

¹⁴⁹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. 3 жилд Тошкент, фан1983. 186 б.

¹⁴⁹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 8 т. Ҳамса: Фарҳод ва Ширин . Т.: “Фан”, 1991. 42 б.

¹⁵⁰ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. 4 жилд Тошкент, фан1983. 171 б.

“Маҳбулбул-қулуб” да: “Ҳар кимки аларга ёвушди, ҳақдин йироқ тушди, ҳар ким алардин айру тушти ҳақнинг яқинлариға йўлиқишди”¹⁵¹, дейилган. Бу ерда ва бошқа ўринларда ҳақ деганда олий ҳақиқат Оллоҳ назарда тутилиб баён мақсадидан келиб чиқиб, “Ҳақ амри”, “Ҳақ ваҳми”, “Ҳақ йўли”, “Ҳақ сўзи” “Тенгри ҳаққи” ва бошқа тарзда истилоҳ қилинган. Шунингдек, ҳақиқат, ростлик, тўғрилиқ, реаллик, адолат, мавжудлик маъноларида ҳам келади.

Ҳақиқат – ҳақиқат, асл, келиб чиқиш¹⁵²;

“Садди Искандарий” да:

*Вужудингни чун қилди Ҳақ ганжи роз,
Ҳақиқат дуру лаълидин йўқ мажоз,*¹⁵³

дейилган.

Давр – 1) айлана, теварак, доира, халқа; 2) замон, вақт, муддат; 3) давр, замон; 4) айланиш,¹⁵⁴

Давр ва давра шундан даврон, давр-даврон сўзлари аслда, вақт эталони ҳисобланган осмон жисмлари, хусусан Ой, Қуёш каби сайёраларнинг ўз ўқи атрофидан, орбитасидан (яъни давраси, давридан) ёки бошқа сайёра атрофидан бир бир марта, бир давра айланишидан олинган истилоҳдир. Шунинг учун, Навоий ва бошқа мумтоз шарҳ адабиёти манбаларида, осмон даври, фалак даври, даврон аҳли, даври чарх, чарх даври каби иборалар кўп ишлатилган.

Давр сўзи ўрнига қараб бошқа маъноларда қўлланилаган бўлиб, аксар ҳолларда вақт, давр, замон маъноларида қўлланган.

Даврон – айланиш, фалак, гардиш, доира¹⁵⁵;

“Муншаот” да шундай шоирона таманно қилинган:

*Гар бўлса мутеъ чарх даврони манга,
Еткурса мени ул ойга ё ани манга.*¹⁵⁶

дам – лаҳза, он, вақт, фурсат¹⁵⁷;

Вақтга, замонга оид бу истилоҳ заминиди, ўтадиган ҳар бир дамни кадри ва фалсафий моҳияти акс эттирилади. “Маҳбулбул-қулуб” да:

“Ўтган рўзгор адамдур. Келмагандин сўз айтқон аҳли надамдур ва ҳол муғтанамдур. Бир турк бу маънида дебдурким: “Дам бу дамдур”.

Мозию мустақбал аҳволин тақаллум айла кам,

¹⁵¹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 14 т. Маҳбулбул-қулуб. Т.: “Фан”, 1998. 302 б.

¹⁵² Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. 4 жилд. Тошкент, фан1983. 172 б.

¹⁵³ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 11 т. Хамса: Садди Искандарий. Т.: “Фан”, 1993. 15 б.

¹⁵⁴ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. 1 жилд. Тошкент, фан1983. 439-440 бб.

¹⁵⁵ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. 1 жилд. Тошкент, фан1983. 441-442 бб.

¹⁵⁶ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 14 т. Муншаот. Т.: “Фан”, 1998. 182 б.

¹⁵⁷ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. 1 жилд. Тошкент, фан1983. 446-447 бб.

Не учунким, дам бу дамдур, дам бу дамдур, дам бу дам.

Бу келтирилган жумла ва байтнинг мазмуни шундайки, - ўтиб кетган умр, вақт йўқликка кетади, ундан афсус-надомат кўп, хали бўлмаган иш, келмаган вақтдан сўз айтиш хомхаёллик ва хаёлпарастлик, ўтаётган ҳар бир лаҳза ғаниматдир. Байтда ҳам шу каби маъно бўлиб, мозийдан, яъни ўтмиш ва келажакда кўп гапириб, ҳасрат қилма, такаллум қилма, нима учунки, шу яшаб турган даминг, вақтинг, умринг энг ажойиб дамдир.

Бобга доир хулоса:

Ушбу бобда Улуғ мутафаккир Алишер Навоий фалсафий қарашларининг назарий асослари, унинг фалсафий меросига турли даврларда бўлган муносабат ва уларда муайян даврнинг мафкуравий муҳитига боғлиқлиги баҳоли қудрат таҳлил қилинди. Навоий фалсафий қарашларининг назарий асосларига бағишланган биринчи параграфиди қуйидагилар баён қилинган:

- Алишер Навоий фалсафий дунёқараши, тафаккури шаклланиши ҳолис илмий-объектив тарзда баён қилинди;

- Навоийнинг ўзигача бўлган даврлар фалсафаси, қадимги Миср, Бобил, бошқа араб халқлари фалсафаси, Ҳинд, Хитой, Юнон, Марказий Осиё фалсафий дурдоналарининг чуқур ўрганганлиги айнан шу манбалар унинг фалсафий тафаккурини шаклланиши ва такомилда хизмат қилганлиги, бу жиҳатлар мутафаккир асарларида ўз аксини топганлиги;

- Навоий фалсафий, онтологик қарашларининг бош манбаси – Ислом динининг муқаддас манбаси ҳисобланган – Қуръони Карим, саҳиҳ ҳадислар ва бошқа улар асосида яратилган илоҳий манбалар эканлиги;

- Ислом оламининг йирик дарғалари, машхур шайхлар, имомлар, ҳадиснавислар, тасаввуф тарикатлар ва сулуқлар асосчилари меросидан баҳраманд бўлганлиги. Бу ҳол унинг “Насойимул-муҳаббат”, “Маҷолисун-нафоис” каби асарларида ўз аксининг топганлиги;

- Унинг бадий ва фалсафий қарашларида ва ижодий манба бўлган, ўзининг салафлари деб ҳисоблаган Шарқ мумтоз адабиёти дарғалари, улуғ ҳамсанавислар - Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, замондоши ва устози Абдурахмон Жомийларнинг ўрни бекиёс бўлганлиги ва бошқа жиҳатлар баён қилинди.

Бобнинг иккинчи параграфиди, Навоий мероси, хусусан унинг фалсафий қарашлари, унинг асосини ташкил қилган борлиққа оид қарашлари талқинида турли даврлар ижтимоий-мафкуравий муҳитнинг таъсири хусусида фикр юритилди. Бу мавзуда хусусан:

- Навоий яшаган даврида ҳам унинг ижоди ва амалий фаолиятига ҳайрихоҳлар ва тарафдорлар бўлгани каби, унга доимий адоват билан қарашлар ва ҳаракатлар кўп бўлганлиги;

- Бу ўринда Навоийнинг туркий-ўзбек тилининг бадий имкониятларини исботлаш ва амалга оширишдаги чеккан захматлари, унга бу йўлда қилинган қаршилик ва ғайрликлар келтирилди;

- Навоийнинг ўзи борлик хусусидаги мафкуравий позицияси - олам, борлик, жамият билан боғлиқ масала ва муаммоларда ўта мутаассиблик, ўта зоҳидлик тарафдори бўлмасдан, балки, ирфоний, маърифий қарашлар ва ҳаракатлар тарафдори бўлганлиги ва бундай қарашлари учун ўз замондошлари ва меросини ўрганган тадқиқотчиларнинг мафкуравий ёндашувларидан келган натижа ва оқибатлар;

- Навоий фалсафий меросига совет воқеийлиги шароитида бўлган репрессив муносабат, унинг оқибатида мутафаккир асарларининг асл мазмуни тадқиқи ва амалий тарғиботидаги ноҳолис, айти пайтда ғаразли сиёсий-мафкуравий муносабатнинг моҳияти ёритилди;

- Параграф хулосасида ҳар қандай масалага ноҳолис, тоталитарлашган мафкуравий ёндашув ҳамма жойда ва даврда фақат ёмон оқибатларга олиб келганлигидан хулоса чиқариш ва уни такрорламаслик лозимлиги айтилган.

Бобнинг учинчи параграфи фалсафага хос илмлар, билимлар, тажрибалар ҳосиласи бўлган – фалсафага оид манбалар тили хусусида фикр юритилди ва тегишли хулосалар қилинди. Эътиборли жиҳати шундаки, ҳозирги кунгача биз фойдаланиб келадиган илмий манбалар ва ўқув-услубий адабиётлар таркиби асосан, қадимги юнон тили ва унинг меросхўрлари бўлган Ғарбий Европа мамлакатлари халқлари тиллари, илмий фалсафий мактабларида шакллантирилган, улардан ўзбек тилига рус тилидаги манбалардаги фалсафага оид терминлар, тушунчалар, иборалардан иборат эканлини кўриш мумкин. Ваҳоланки, қадимги Шарқ, муслмон шарқи фалсафий мактабларида яратилган адабиётлар тили ҳам ғарб адабиётлари услуби ва тилига мослаштирилиши оқибатида уларнинг мазмунига ҳам зиён етганлиги айтилди.

Жумладан, Алишер Навоий фалсафий қарашларининг баёни тилидаги ўзига хос жиҳатлар очиб берилди. Лекин, Навоий асарларида истефода этилган фалсафадаги онтологияга оид истилоҳлар – терминлар, иборалар, ҳикматлар, тушунчалар ҳозиргача илмий тадқиқот мавзуси сифатида алоҳида ўрганилмаган. Мавзуда, Навоий фалсафасидаги онтологияга оид истилоҳларнинг асосий моҳияти изоҳланди. Хусусан, мутафаккир асарларида борликка оид – *адам, азал, абад, лам язал, бидоят, ваҳдат, ваҳдоният, мабдо, араз, қайюм, валлаху аълам биссавоб, борлик, макон, ломакон, сумнат, сутурлоб, диroyат, жавҳар, ҳаоло, жадал, яздон, яқин, зарра, зойча, жирм, журм, жсон, жаҳон, жоҳилият, ҳайъат, сойир ҳайвон, маърифат, ирфон, ҳал, ҳай, ҳайвон, ихтиро, кашф, кашшоф, гаразий ҳарорат, сунъ, офарида, вазъ, вазъу тавр, муқаввим, дарк, тарбиъ, каби* бир қанча истилоҳлар изоҳланган ва уларга мисоллар келтириб мазмуни очиб берилган.

Бобнинг қисқача мазмуни:

Онтологик фалсафа ўрганадиган мавзулари ва муаммолари қамрови фақат бизни ўраб турган муайян макондаги тоғу-тош, дарё-кўл, мазкур макондаги мавжуд бўлган турли ўлчам ва хусусиятдаги ашёлар доирасида қолиб кетмайди. Онтологиянинг фалсафий таълимотлар тарихида энг ибтидоий фалсафий қарашларда космос ва фалсафанинг яна муҳим ва ҳозиргача аниқ таърифланиб, аниқ хулосалар қилишгача эришилмаган абсолют мавҳумлик касб этган вақт категорияси бор. Бу мавзулар турли фалсафий мактабларда турли даврда, турли даражада баҳолаб келинган. Мазкур бобда ана шу фалсафий муаммолар хусусида гап бориб, мавзуга оид Навоийнинг онтологик қарашлари моҳияти очиб беришга қаратилган.

Бобнинг биринчи параграфида Навоий онтологик қарашларида космос мавзуси ёритилган. Хусусан, Навоийнинг бутун борлиқнинг асосий кўламини ташкил қилган самовот, коинот масаласида ўз даврида ва айнан ўзига хос тарзда пантеистик асосга эга бўлган қараш устуворлиги айtilган. Навоий коинотни ва вақтнинг илк ибтидоси Оллоҳ бўлиб, уларнинг яралиши, бўлишининг тасарруфи ва келажак тақдири Унинг иродасига боғлиқлиги айtilган. Жумладан, фалсафадаги вақт категорияси масаласида ҳам унинг бошланиши ва интихоси ҳам Оллоҳни иродасига, амрига боғлиқ деган фалсафа устувордир. Мутафаккир, ўз давригача бўлган фалакиёт илми натижаларини чуқур ўрганган ҳолда, уларга доир фалсафий қарашларида илмий фалсафий, мажозий-фалсафий услубда талқин қилиб кетган. Шу билан бирга Навоий мунажжимлар башоратларини аксаран сохта эканлигини кўп ўринларда “*мунажжимуи казобатул*” – мунажжимлар ёлгон айтадилар иборасини кўллаган. Шу билан бирга шуни таъкидлаш керакки, Навоий оламни, хусусан коинот сирларини илм-фан ёрдамида, маърифий-ирфоний асосда ўрганиш тарафдори бўлганлиги ва фалаккиёт илмида улкан хизмат қилган улуг олимлар хусусида фикрлар катта эътироф билан баҳо берилган. Жумладан, теурий султон, йирик фалаккиётшунос олим – Муҳаммад Тарағай Улуғбек ҳақида беназир фикрлар айtilган.

“Мажолис ун-нафоис” да бир нечта жойда Мирзо Улуғбекнинг номи фаҳр билан битилган¹⁵⁸.

Навоийнинг онтологик қарашларининг узвий қисми бўлган вақт категориясига оид мавзу бобнинг 2 - параграфида таҳлил қилинган. Бу параграфда, вақт мавзуси ва муаммоси Навоий ўз даври, дунёқараши, илм-фан ютуқлари билан бирга ўзига хос услуб ва тил билан ёритган. Хусусан,

¹⁵⁸Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 13 т. Мажолис ун-нафоис. Т.: “Фан”, 1997. 281 б.

Навоий меросида вақт билан боғлиқ тушунчалар – адам, азал, лам-язал, абад, ибтидо, интиҳо, бидоят, давр, даврон, фалак даври, чарх даври, замон, дам каби истилоҳлар шаклида баён қилинган. Навоий наздида вақт – азал билан абад, абадият орасидаги умумий давр оқими деб таърифланиб, макон ва ундаги ашёлар каби унинг ҳам ҳукми Яратгандадир деб айтилади. Шу билан бирга Навоий вақт масаласини оддий дунёвий тарзда баҳолаган бўлиб, замоннинг ҳам маконнинг ҳам самараси инсон манфаатига хизмат қилиши керак деган теран гуманистик, эстетик, ахлоқ фалсафасига айлантирилган.

Бобда космос ва вақт билан боғлиқ муаммолар Навоийгача бўлган давр фалсафий таълимотлар билан қиёсланиб, шунингдек бу муҳим фалсафий объект ва категорияга ҳозирги замон аниқ, табиий фанлари эришган ютуқлар ва ҳулосалар билан боғлиқ тарзда фалсафий-концептуал илмий-таҳлилий ҳулосалар билан яқунланган.

2.1. Навоий онтологисида космос ва макон мавзуси

Навоий фалсафий меросида ҳам бошқа Шарқ адабиёти ва фалсафасида бўлганидек, фалаккиёт илмлари натижаси ўлароқ, оламнинг асосий таркиби ҳисобланган коинот (космос) сайёралар ҳақида гап боради ва улар ҳам илоҳий тарзда, яъни, пантеистик таърифланиши билан бирга уларнинг сир-асрори илм-фан орқали ечилиши, унинг ҳал қилувчиси эса ерда Аллоҳнинг халифаси яъни – “ўринбосари”, “шоғирди” бўлган инсон ақл-идроки билан очилади деб таърифланади.

Хусусан, Навоий асарларида унинг давригача астрономия илмида маълум бўлган сайёралардан, - Аторуд – Меркурий, - адиблар, умуман ижод ҳомийси;

Зухра – Венера - Чўлпон юлдузи, - осмон созандаси;

Миррих – Марс сайёраси – омадсизлик юлдузи, унинг тимсоли Шох Баҳромга қиёсланади;

Муштарий – Юпитер – “Саъди акбар” ёки “Фалак қозиси” деб таърифланган;

Зухал – Сатурн сайёраси тарзида турли таъриф ва тамсиллар келтирилган¹⁵⁹.

Коинот, сайёралар, Ернинг коинотдаги мақоми, инсоннинг коинотдаги ва ердаги мақоми хусусида мутафаккирнинг деярли ҳамма асарларида фикр юритилган бўлиб, хусусан, унинг айнан оламнинг тузилишидан, **аброрлар**¹⁶⁰ - яхшилар, юксак ҳулқ ва ақл-заковат эгаларининг хайрати сифатида таърифланган - “**Хайратул-аброр**” дostonидаги мавзуга оид фалсафий қарашлари ҳулосаларини келтириб ўтамыз:

¹⁵⁹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 11 т. Ҳамса: Садди Искандарий . Т.: “Фан”, 1993. –Б. 24-34.

¹⁶⁰ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. 1 жилд. Тошкент, фан1983. 26 б.

Биз бу асар шарҳидаги хулосамизда, Шарк фалсафасидаги ахлоқ мезонларига таяниб, **пантеистик** талқин дейишдан тийилдик. Ҳар ҳолда шарқона фалсафага оид манбалардаги истилоҳда “**илоҳиёт**” деб истифода этилади. Зеро, бу икки сўзнинг мантиқий асоси бир маънони Худо ва У билан боғлиқ тушунчаларни англатади.

“**Ҳайратул-аброр**”нинг иккинчи боби, Худо оламдаги ҳамма нарсани – осмон, Қуёш, Ер, ҳар бир заррани, бутун ўсимлик ва ҳайвонот оламини ўз юксак акли, мўъжизали калами (*сунъи қалами*) саховати ва меҳри билан яратгани, уни ҳаракатга келтиргани, уларни бошқариб тургани тасвирланган. Бобда, шунинг учун тиригу-нотирик ҳамма мавжудод, Аллоҳга ҳамд айтиши лозимлигига бағишланган. Бундай илоҳий талқин ва тафсир асосан Қуръони Карим ояти калималаридаги оламнинг Раббийси – Аллоҳ эканлигига ишора қилиниб борилади. Хусусан, Қуръони Каримнинг биринчи сураси, “Фотиҳа” сурасидаги “Ҳамд оламларнинг Рабби - Аллоҳгаким”¹⁶¹ деган 1 оятга ишора тарзида тавсифланган.

“**Ҳайратул-аброр**” ўз номидан англанидех, оламни, ундаги барча ашёларнинг яралиши ва мавжудлиги сир-синоатини одамзодни, ақл-заковатли кишиларни ҳайратга соладиган ҳолатлар сифатида, янада эътиборли жиҳати коинот кенгликларида оламни ундаги сир-синоат ҳақида фақат инсонгина англайди ва унинг гўзалликларидан баҳраманд бўлиши хусусида билиш назариясига оид фалсафа мужассамлашган.

Бобда (иккинчи боб) хусусан шундай дейилган:

Оламни яратган улуғ Раббийга ҳамдлар бўлсин. Унинг улуғ зотига зарралардан тортиб бутун оламдаги барча нарса унинг шаънига ҳамд айтгади. Уни оламнинг ягона манбаи эканлиги куёшдек равшан. Оламдаги барча мавжудодни юксак даражада мукамал қилиб яратган. Буларни барчасини англаш учун, руҳ қуёшини равшан қилиб қўйди. Яъни инсонга руҳ, ақл-идроқ берди. Мовий осмонни баланд қилиб кўтариб қўйди. Унда меҳр билан сайёралар (юлдузлар) гулдастаси билан гулшан яратди. Коинот кенгликларида юлдузлар гул каби очилиб, кўкда булар гулдасталарга ўхшаб сочилиб туради.

Коинотдаги ҳар туркум юлдузлар ўз минтакаларига (кордината ва орбитасига) эга. Масалан, Қуёш минтақасидаги юлдузлар худди нарда тахтасидаги каби икки даврага (доирага) бўлинган. Уларнинг ҳар бир бўлагига 6 талик бурж бор. Бу сайёралар орасида номувофиклик бўлмаслиги учун, уларга Ой ва Қуёшни Каъбага ўхшаб марказ қилиб қўйган. Осмон чархини шу 2 тахтасида 2 та 6 талик буржлар яратилган (12 бурж). Унда туну-кунни мукамал қилиб, тунни юлдузларни садафдек қилиб безатди. Куну-тунни оку-қора қилиб жорий қилди. Тонгларни ҳарир

¹⁶¹ Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири / таржима ва тафсир муаллифи: Шайх Абдулазиз Мансур. – Тошкент: “Munir” нашриёти, 2021. – Б. 1.

(кофурий) безак килди. Шундай адоғи йўқ коинотни, ундаги мўъжизалар, неъматларни англаш учун инсон миясида ақл чироғини ёқди. Яъни тафаккур чироғини ёқди. Ақл чироғининг шуъласидан кўнгили маскани нур олади. Лекин бу нур манбаи бўлган чирокни, ишк ели ўчириб кўяди. Ишк ели тезлашса, ақл хужраси чил-чил бўлиб кетади. Бу ел бутун ақл-идрок, сабр қаноатни олади. Бу ерда мутафаккир, инсоннинг ҳар хил эмоционал ҳолатларга тушишини, хусусан ишк туйғуси инсонни турли куйга солиши ҳақида гапиради. Эътиборли жиҳати шуки, Навоийда, айнан ишк оламини, борлиқни англашда инсоннинг руҳий олами, кўнглини белгиловчи омили сифатида таърифланади. Оламини ва унинг сир-синоатини билишга ҳам ишк орқали йўл очилади. Ишкисиз кишилар ёки бебоқлар (ғамсизлар, ҳеч нарсадан, Худодан кўркмайдиғанлар) ҳеч нарсани англамайдиған деган фалсафий фикр устуворлик касб этади.

Коинотдаги юлдузларни бир доира тарзида бир силсила (шода) қилиб тузди. Уларни бир-бири билан шу силсилада узвий боғлиқ ҳолда жойлаштирди.

Фалакда хокни (тупрокни) сокин қилиб, Ерни яратди. Ер ҳам шу силсилада фалак даврида (орбита) айланиб кезадиган қилиб кўйилди. Ана шу фалак муҳити (минтақаси, координатаси) собит бўлиб, унинг марказида Ер туради, дейди:

*Айлади сокин қураи хокни,
Сойир этиб давраи афлокни.
Токи муҳит ўрнига афлок эрур,
Маркази онинг қураи хок эрур*¹⁶²

Яъни фалакнинг, коинотнинг марказида Ер туради деб хулоса қилинган. Бу хулоса ҳозирги астрономлар, астрофизиклар таъбири билан айтганда геоцентриқ назариядир¹⁶³.

“Лисон ут-тайр”нинг “Истиғно водийсининг баёни” фаслида: “Етти денгиз унда бир қатра ёмғир каби, етти осмон унинг олдида кўкнор донаси каби кичикдир. Етти дўзах олови бу яшин олдида бир учқунга тенг бўлса, саккиз жаннат унинг олдида бир шудринг мисолдир. У ердаги чумолилар шер билан овқатланади, пашшаси эса филни ов қилишга қодир¹⁶⁴ деб, коинот бепоёнлиги, уни ақл билан англаш мумкин эмаслиги мажозий баён қилинган.

Назаримизда, бу ерда инсон кўнглини, тафаккур ва тасаввур оламини “Олами кубро” дейилиши ҳам аслда шунга ишора бор.

Навоийнинг гардни, чангни сокин қилиб Ерни яратди деган қараши, материалистик, илм-фан қарашларидан бири “*катта портлаш*”¹⁶⁵

¹⁶² Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Хайрат ул-аброор. Т.: “Фан”, 1991. 13 б.

¹⁶³ Геоцентрическая система мира. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

¹⁶⁴ Navoiv Alisher. Lisonut-tayr. www.ziyouz.com кутубхонаси. 113 мақола

¹⁶⁵ Katta portlash. https://uz.wikipedia.org/wiki/Katta_portlash

назарияга ўхшаш. Яъни, гўёки олам катта портлаш натижасида пайдо бўлганлиги, портлаш жараёни давом этаётганлиги, бу жараён қачондир ниҳоясига етиши, портлаш натижасида фазода пайдо бўлган космик чанглардан Ер ва унга таркибий жиҳатдан ўхшаш сайёралар пайдо бўлган деган назария¹⁶⁶.

Боб якунида эса, Оллоҳ меҳри инояти билан шунча мавжудодларни халқ қилди, яъни яратди, лекин, унинг қаҳридан ҳаммаси нобуд бўлиши ҳеч гап эмас дейди (буду-нобуд - мавжуд-номавжуд). Албатта, биз баъзи ўринларда айтганимиздек, мутафаккирнинг олам хусусидаги илоҳий талқинлари Қуръони карим ва унинг асосидаги бошқа муқаддас манбаларга асосланган. Масалан Қуръони каримнинг “Бақара” сураси, 255 оятида: *“Аллоҳдан ўзга ҳеч қандай тангри йўқ. Фақат унинг ўзи бордир. У тирик ва абадий турғувчидир. Уни на мудроқ на уйқу олмайди. Самовот ва ердаги бор нарсалар унингдир. Унинг ҳузурда ҳеч ким (бировни) Унинг изнисиз оқлай олмайди. У уларнинг (барча одамларнинг) олдиларидаги ва орқаларидаги бор нарсани билади. Ва улар У зотнинг илмидан фақат Ўзи истаган нарсаларнигина биладилар. Унинг ариши-курсиси осмонлар ва ердан кенгдир. Ва уни осмонлар ва ерни ҳифзи ҳимоясида сақлаб туриши қийнамайди. У энг юксак ва буюқдир”*,¹⁶⁷ дейилган илоҳий ҳукмга асосланган.

Асарнинг 3 бобида (аввалги муножотда) эса, Навоий Ҳақнинг аввалиятини, ақл билан англаб етиб бўлмаслиги, Унинг аввали ва охирини одамлар қанча уринишмасин, ҳамд айтишмасин барибир била олмасликлари айтилади. Оламдаги барча мавжудодларни Адам – яъни йўқлик шабистонидан вужуд, яъни борлиқ гулистонига келтиргани, коинот бозоридаги дурлар (юлдузлар) зоҳир (вужуд, мавжудлик) дарёсига келтиргани маърифати деб номланади.

Бизни назаримизча, бу бобда, “маърифат” деб урғу берилишида, гарчи бу ҳолни ақл билан англаб етиш мумкин бўлмаса ҳам, олдинги бобда айтилганидек, ақл чироғи, илм-маърифат нури билан уларни ўрганиш зарур эканлиги уқтирилган. Бобнинг бутун мазмунида шу ғоялар тақомиллаштирилиб, ривожлантириб борилади:

Эй (Оллоҳ) Сенинг бидоятинг (ибтидоинг) абаддек азал. Бу ерда илоҳий-бадиий-фалсафий талқинда, агар, абадни охири йўқ экан, Унинг азали ҳам, ибтидоси ҳам йўқ дейилади. Сенинг аввалинг, бидоятинг нима бўлганини ҳеч ким билмагани каби интиҳонгда нима келади бу ҳам ҳеч кимга аён эмас. Бу фақат Ўзингга аён. Уни ақл-идрок билан тушуниб етиш мумкин эмас, бошқача айтганда одам тушуниб етолмайди, дейилади.

“Бадойиъ ул-бидоя” да:

¹⁶⁶ Большой взрыв. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

¹⁶⁷ Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири / таржима ва тафсир муаллифи: Шайх Абдулазиз Мансур. – Тошкент: “Munir” нашриёти, 2021. 42 б.

Топмок ажиб фикру тахайюл била Сени,
Етмак хаёл аклу фаросат била Санга¹⁶⁸, дейди.

Яъни, Сени борлигинг, ибтидоинг ва интиҳоингни ақл, хаёл, фаросат билан англаб бўлмади, дейилган.

Бошқа кўп ўринларда Навоий бундай ҳолатни *“асрори-гайб”*, яъни Оллоҳ оламнинг аксар нарсаларини инсонлардан махфий қилиб яратган, *яширин сир* тарзида ҳам айтиб ўтилган.

Ўзинг ҳамма жойда ҳозирсану-нозирсан. Факат Сен Ўзинг боқийсан, агар Сен бўлмаганинга ҳеч нарса бўлмас эди. Боқийлик факат Сенгагина хос. Бошқа ҳамма нарсалар ўткинчи-фонийдирлар. Ўзинг бирликсану, ададинг йўқ, яъни, Сенинг зоҳиринг жилваланган (тажаллийёт) борлик бепоён, улар Сен туфайли бир бутундир. Сен ўзинг яккасан (Ваҳдоният, Воҳид) сендан бошқа илоҳ йўқ. Сендан бошқа кудрат манбаи йўқ. Сен Аҳадсан – яккасан (Ваҳдат-Аҳад).

Сенинг хуснинг тажаллийсига (жилваси) ҳад, чегара йўқ эди. Уни намоён қилиш учун, худди шундай улкан ойина керак эди. Сен уни сунъи кудратинг билан шундай ойина (мирьот) яратдинг. Оламдаги борликни аксини кўриш учун нурни яратдинг, унда Сени жамолинг зоҳир бўлди. Бу сатрларни мазмуни, Аллоҳ, бутун коинотни яратиб, унда ўзини кўринишини зоҳир қилишни ирод(а) қилди. Уларни бутун шакл-шамойилини гўзал кўринишини намоён бўлиши учун улкан ойина яратди. Лекин, бутун мавжудодда ўзининг хуснини ёркин кўриниши учун нурни яратди. Яъни, коинот, вақт, нур (ёруғлик) каби мўъжизалар Аллоҳнинг иродасига боғлиқ дейилмоқда.

Бунга тўққиз лавҳ кўк (осмон) лавҳа таратувчи ойна бўлди.

Очти бу гулшанники рангин эрур,

Ҳар гул анга ойинаи чин эрур¹⁶⁹.

Кўкни мовий саҳифа қилиб яратиб, уни ҳам улкан кўзгу қилиб яратдинг, ундан Сени жамолинг тажаллийси кўринади. Яъни оламдаги ҳамма нарса Сени тажаллийинг, аксинг (акс-инъикос). Ерни барча конларга тўлдириб яратдинг, тоғларни уни мустаҳкам тутиб турувчи ва мувозанатини сақлаб турувчи камар (баъзи изоҳларда лангар) қилиб яратдинг. Сен шунча ғаройиб нарсаларни мисол қилиб яратдинг, барчасига ўз хуснинг жилваланувчи мирьот (ойина) қилиб қўйдинг.

Кейинги байтларда оламнинг ибтидоси маълум эмас, Сен ҳаммасига сажда қилиш учун қиблагҳсан, дейилган.

Шунингдек, Ердаги иқлимлар ва йил фасллариини замон ва мақон категорияси тарзида, “етти ато” ва “тўрт ано” тарзда поэтик ифодалайди. Бу ерда “етти ато” етти иқлим, “тўрт ано” эса тўрт фаслдир¹⁷⁰.

¹⁶⁸ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 1-т. Бадосул-бидоя. Т.: “Фан”, 1987. 31 б.

¹⁶⁹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7-т. Хамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 20 б.

¹⁷⁰ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 11-т. Хамса: Сади Искандарий. Т.: “Фан”. Б. 12-15.

Бундай онтологик, космогоник қарашлар, Навойнинг ҳамма асарларидаги Аллоҳ ҳамдига бағишланган қисмларида бўлгани каби, унинг форсий тилда ёзилган, - “Рух ул-қудс” (“Муқаддас рух”) ида тўрт табиат (фасл) ни даҳр гулшанида жорий этдинг: бири баҳор, бошқаси ёз, яна кузу кишир.

Даҳр гулистонида баҳорий шамол эсиши билан, табиатнинг (боғнинг) ўли танига жон кириб, (тўрт томонга) хушбўй ҳидлар таралди¹⁷¹, дейди.

Шунингдек, Мутафаккирнинг яна бир форсий тилда ёзган, “Фусули арбаъ” (“Тўрт фасл”)¹⁷² асарида ҳам йил фасллари, коинот қонунияти ва хусусиятлари бадий-фалсафий тарзда баён қилинган.

“Ҳайрат ул-аброр”нинг тўртинчи бобида: олам бир бутун, уни Оллоҳ бирлаштириб Ваҳдонлик – яъни ягоналик ва улуғлик манбаси, бутун мавжудоднинг моҳияти, жавҳари эканлиги баён қилинади. Жумладан,

Эй бори мавжудга сендин вужуд,
Балки, вужуд ахлига фаёзи жуд¹⁷³.

Маъноси: оламдаги ҳар неки бор, унинг вужуди Сенинг вужудингнинг бир қисми, Сен саховатинг билан уларга ҳам вужуд (жисм) ва файз бериб турасан.

“Бадойеъ ул-бидоя”да:

Заррот аро ҳар зарраки бор, зикринга зокир,
Амтор аро ҳар катраки бор, ҳамдинга гўё¹⁷⁴, дейилади.

Яъни оламдаги ҳамма зарралар Сенинг вужудинг ва Сени номингни зикр қилади, ёмғир (амтор) нинг ҳар томчиси ҳамдингни айтади, дейилади.

Бу бобда Навоий, агар самода бирор номутаносиблик туфайли Сенинг қаҳрингни келтирса, Сен уларни вайрон қилиб, остин-устун қилиб юборасан, дейди. Лекин шу жойда бадий тимсолий услубда, оламнинг бузилиши, кўнғилнинг бузилишидан бошланишига ишора қилинади. Кейинги байтларда оламнинг ибтидоси маълум эмас, Сен ҳаммасига сажда қилиш учун қиблагохсан дейилган¹⁷⁵.

Зеро самодаги сайёралар шундай остин-устун бўлиб, Зухал худди кўнғиздек учиб кетса, Муштарий ҳалок бўлиб, унинг тахтаю минбари ўзига тобут бўлганида, Баҳром (Миррих-Марс-омадсизлик юлдузи)ни қатлига тиғ тортилса, Зуҳра – ўз ногораю чанги билан самода бир чанг-тўзонга айланганида, денгизда ўт-олов сузиб юрса, тоғлар осмонда учиб (раксага тушиб) кетганда, одам нима бўлибти. Яъни одам самовий балолар келганда, ҳатто табиат офатлари (Ердаги) олдида бир хасчалик ҳам бўлмаган заиф ва нотавондир дейилмоқда¹⁷⁶. Бу мифологик ва илоҳиёт фалсафасида қиёмат

¹⁷¹ Навоий Алишер. Рух ул-қудс. 20 жилдлик МАТ. 20 жилд. Т.: фан2003. 209 б.

¹⁷² Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 20 т. Фусули арбаа. Т.: “Фан”, 2002. 322-369 бб.

¹⁷³ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. –Б.22-25.

¹⁷⁴ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 1т. Бадоеул-бидоя. Т., “Фан”, 1987. 30 б.

¹⁷⁵ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. –Б.22-25.

¹⁷⁶ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. –Б.24-25.

ҳақидаги, яъни оламнинг, борлиқнинг йўқ бўлиб кетиши хусусидаги қарашларга хос бўлиб, бу қарашлар тизими, Ғарб фалсафасида апокалиптик фалсафа¹⁷⁷ дейилади.

Навоий динни мутаассиблаштиришга қарши чиққан ҳолда, у илми, таълимни, таракқиётни илмий билиш, кузатиш, тажриба каби кенг амалий жараёнларга асосланиши тарафдори эди. Зеро, унинг Куръони Каримда Оллоҳ одамни яратиб, ўзимга Ерда халифамни – шогирдимни яратдим деган каломга ишора қилган. У (одам) ақл-заковати билан Ер ва коинот сирларини очади дейди. Тажриба, кузатиш, мантикий таҳлил, каби илмий (маърифий, ирфоний) билишни олқишлайди¹⁷⁸.

Бирок, диний таълимотлар, хусусан тасаввуф таълимотининг айрим сулуқларида (йўл, йўналишлари) оламни Роббиси бўлган Оллоҳ ҳақида билимларда “чуқурлашиш” ширк эканлиги айтилади. Чунки, Ислом бу эътиқод, у фалсафа ёки илмий (фалсафий) таҳлил манбаи эмас каби талкин қилинган. Ваҳоланки турли сулуқлар ўртасида ихтилофлар туфайли бўлинишлар ва ҳатто катъий қарама-қаршилиқлар ҳоллари ҳам бўлган.

Ваҳдатул вужуд тарфдорларидан кўплари (Халлож ва унинг тарафдорлари) ўз қарашлари учун “гуноҳкор”, “даҳрий”, “осий” сифатида қатл қилинишини мисол қилиш мумкин. Бундай мутафаккирлардан ал-Фаробий, Насимий, ал-Беруний, ибн-Сино, ал-Фарғоний қабилар исломий илмлари билан шайхлик даражасигача етишганига қарамай, кўплари таъкиб ва тақиқларга дуч келганликларини айтиш мумкин. Айниқса, улуғ олим ибн Сино шайхур-райс даражасига эришган бўлишига қарамай унга нисбатан, мутаассиб ислом тарфдолари кўп фиску-фужр қилганлиги, унинг умри деярли, таҳдид таҳликада ўтганлигини мисол қилиш мумкин. Ваҳоланки, жаҳон тиббиётига улкан ҳисса қўшган бундай олимлар кам топилади. Унинг хизматлари эса Оллоҳ Қуёнда айтганидек, инсон манфаатига хизмат қилиши билан аҳамиятга моликдир.

“Садди Искандарий”да Навоий Ернинг тортишиш қонуни ва марказга қараб интилиш билан боғлиқ табиий қонуниятга мисол сифатида Искандарнинг донишманд Сукрот билан суҳбати бобида келтиради. Бобнинг номи “Искандарнинг саволи Сукротдин ул бобдаким, қурраи арзни тамом сув ихота қилмоғининг ҳикмати не бўлғай ва анинг жавоби” деб аталади.

Унда шундай жавоб берилади: “аввало Сукрот, бу *илоҳий* қонуният эканлигини айтиб, бу саволга барча олимлар турлича жавоб беришган. Лекин, бунинг бир асосий сабаби шуки, Ер юзи нотекис тузилган. Агар у теп-текис бўлганида эди бутун Замин бутунлай сувга ғарк бўларди, Ер нотекис бўлиб, унда жойлашган тоғу қирларда ёғинлар (сув) тушиб улар

¹⁷⁷ <https://ru.wikiarabi.org/wiki/Apocalypticism>

¹⁷⁸ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброп. Т.: “Фан”, 1991. –Б. 17.

куйига, ерни қаърига интилади, яъни пастликка оқиб тушиб кетади. Шу туфайли ернинг умумий майдонидан (материклардан) ҳосил бўлган дарё ва кўллар оқибат уммонларга қуйилади ва уммонлар (денгизлар) пайдо бўлиб, ерни ихота қилади¹⁷⁹.

Бундай назариялар, минг йиллардан бери шаклланган ва такомиллашиб келаётган астрономик, геофизика, геология каби фанларда бутун олам тортишиш қонуни, бутун олам гравитация қонуни Ернинг тортиш кучи қонуни деб таърифланади.

Механика, статика, гидравлика, оптик ҳодисалар каби физик, асрофизик ҳодиса ва жараёнлар ҳақида ҳам фикрлар юритилган. Лекин, Навоий бу масалалар тавсифи ва изоҳида давр ва мафкуравий муҳит талаби ва одоби юзасидан (қобиғида дейиш мумкин) Оллоҳнинг амри, инояти билан содир бўлиши ёритилган. Бу ҳодисалар таҳлили ва тадқиқида эса инсоннинг яратган берган ақл-идрок, қувваи ҳофиза мўъжизаси восита бўлиши таъкидланади. Шу жумладан: “Фарҳод ва Ширин” да

Ки ҳар ишники қилмиш одамизод,

Тафаккур бирла билмиш одамизод¹⁸⁰,

ҳикматини келтиради. Айнан шу бобда “Ойнаи Искандар” ҳақидаги баёнда, оламдаги ҳамма мушкулу-муаммо илм-маърифат, ақл-заковат воситасида ечилиши ҳақида гап боради. Хусусан, “Ойнаи Искандар” ҳам инсон тафаккури маҳсули эканлигига ишора қилинади. Зеро, классик фалсафадаги шу каби фантастик қарашлар, кейинчалик реалликка айланди ва такомиллашиб бораётир. Лекин, бундай коммуникатив боғланишларнинг манбаи бўлган эфир ва бошқа симсиз ахлоқ воситалари, виртуал олам¹⁸¹, номоддий борликка мисол бўлади. Бу масала бошқа мавзумизда ёритилган.

Шунингдек “Садди Искандарий” да Искандарни ҳам одил ҳукмдор ҳам олим сифатида осмон илмини ўрганганлиги тасвирланган. Хусусан, “Искандарнинг ҳукамо иттифоқи била фалак рози пинҳонийси ва олам сирри ниҳонийсини зоҳир ва пайдо ва равшан ва ҳувайдо килурға сутурлоби хуршидтоб ва миръоти меҳрсифот тасниф қилғони...” деб номланган бобида унинг фалакиёт илми билан шуғуллангани баён қилинган:

Викор узра бир дам чу ўлтурдилар,

Сутурлобу кўзгуни келтурдилар.

Қилиб арз ҳар қайси тимсолини,

Аён эттилар ҳар бири холини

Биридин аён бўлди афлок иши,

Яна биридин арсаи хок иши.

¹⁷⁹ Навоий Алишер. Садди Искандарий. МАТ 20 жилдлик. 11 жилд. Т.: “Фан”, 1993. -Б.492.

¹⁸⁰ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 8 т. Ҳамса: Фарҳод ва Ширин. Т.: “Фан”, 1991. 122 б.

¹⁸¹ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

Бирида тўқуз чарх таксим ўлуб,
Бирида аён ети иклим ўлуб¹⁸², дейди.

Шунингдек, Навоий Искандарни олимлар илм ва тажрибаси билан батискаф ясагиб денгиз ости оламини ўрганишга жазм қилгани воқеаси орқали, унинг олимлик фазилатини ва истикболда олам сирларини илм-маърифат воситасида ечилишига ишора қилинган. Боб охирида Навоий Искандарни шу каби тарихий хизматлари учун, айрим олимлар уни олимлик, адолатли подшолигидан ташкари набийлик, яъни пайғамбарлик фазилатини беришганини айтади¹⁸³. Ажабланарли жойи шундаки, Навоий инсониятни амалда батискаф ёрдамида сув остининг тадқиқ этилиши бошланганидан анча илгари башорат қилганидир. Бу ҳолни айрим олимлар илмий фантазияга мисол қилади. Бизнинг назаримизча, нима бўлганида ҳам мутафаккирни фалсафий тафаккурининг фавкулудда юксак даражасини исботлайди. Файласуф олим М. Ортиков ўзининг Навоий ижодига бағишлаб ёзган илмий-оммабоп асарида, тарихда биринчи Бальзамелло томонидан батискаф билан океан остига тушиш амалга оширилган вақтдан 410 йил олдин башорат қилганини таъкидлаб ўтган. Дарҳақиқат, бу воқеа 1892 йилда амалга оширилганлиги айтилган¹⁸⁴.

Фалаккиёт илми оламни ўрганишнинг асосий фанлардан бири бўлиб, у аксаран ромчиликка асосланган – мунажжимликдан фарқ қилади. Астрономия илмида улкан, тарихий ҳисса кўшган темурий султон Мирзо Улуғбекнинг улуғ номи Навоий асарларида фахр билан тилга олинади. Жумладан, айрим асарларида, воқеалар муносабати билан Мирзо Улуғбекнинг номи келтирилган бўлса, “Фарҳод ва Ширин”нинг Шохғариб Мирзога аталган бобида Улуғбекни буюк илм-фан соҳасида қилган тарихий хизмати айтиб кетилган:

Темурхон наслидин султон Улуғбек,
Ки, олам кўрмади султон анингдек.
Расадким боғламиш — зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.
Билиб бу навъ илми осмоний,
Ки, андин ёзди “*Зижи Кўрагоний*”¹⁸⁵

деган машхур сатрлар шу бобда битилган.

“Фарҳод ва Ширин” да ҳам Фарҳод само илми билан машғул бўлгани айтилган:

Сипехр асбобидан асбоби онинг,
Куюш жирмидин сутурлоби онинг¹⁸⁶

¹⁸² Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 11 т. Хамса: Сади Искандарий. Т.: “Фан”, 1993. 316 б.

¹⁸³ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 11 т. Хамса: Сади Искандарий. Т.: “Фан”, 1993. 393-410 бб.

¹⁸⁴ Артиков М. Китай в творчестве Алишера Навои. Научно-популярное издание. Ташкент Издательство “Наврӯз”, 2021. 121 с.

¹⁸⁵ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 8 т. Хамса: Фарҳод ва Ширин. Т.: “Фан”, 1991. 360 б.

¹⁸⁶ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 11 т. Хамса: Сади Искандарий. Т.: “Фан”, 1993. 85 б.

Бизнинг фикримизча, моддийлик асоси деб тушуниладиган табиат фанлари соҳасида қилинаётган кашфиётлар табиий ва борликни илк моҳияти яъни, субстанция, субстрат масаласи билан солиштирганда, 10 чи, 100 чи, 1000 чи даражали дейиш мумкин. Нега деганда, бу **кашфиётлар**, **ихтиролар** аслда борликнинг алоҳида ва жуда арзимас қисмида кечадиган табиий жараёнларни ўзгариш қонуниятларини аниқлаш, уни илмий асосланишидир. Яъни кашфиётчи, олим, оламда янги бир сайёра ёки мутлақо оламда мавжуд бўлмаган унсур яратмади. Навоий тилида айтганда бу ихтиро **аразий** хусусиятга эга.

Араз – бирор нарсанинг асли (моҳият, жавҳар - субстанция) бўлмай, кейин пайдо бўлган вақтли сифати¹⁸⁷.

Яна “Сади Искандарий” да

Қолмайин тўрт жавҳар, олти араз

Олтио тўртдин бир анга ғараз¹⁸⁸

Яъни, моддаларнинг иккинчи даражали, турли хил унсурлар кўшилиши натижасида пайдо бўлувчи янги модда, ашё. Унинг соф субстанцияси (субстрати) йўқолган ҳолати. Унинг хусусиятлари, хоссалари билан боғлиқ ички сири, бошқачароқ айтганда мазмундаги жараён қонунларини аниқлади. Бундай жараён фалсафадаги *машҳур*, *миқдор ўзгариши* сифат ўзгаришга айланиши ва инкорни инкор қонуни, умуман, фалсафанинг ҳамма қонун ва категорияларига мисол бўла олади. Лекин, оламнинг яралишидаги умумий моҳиятни очолмайди. Навоий ибораси билан айтганда, Оллоҳни одамга берган ақл-зақоси воситасида оламнинг бир сирини кашф этади.

Айтайлик, энг кўп функциялик автоматик-механик қурилма ҳам табиатдаги мавжуд бўлган унсурлар (компонентлар)дан йиғилади. Масалан, темир, бошқа металллар, резина, ёғоч, ҳар хил қотишмалар ва ҳоказо. Олимлар, ихтирочилар тафаккур қудрати воситасида, механика, электроника, кибернетика, статика, оптика каби бошқа табиат қонунларини лозим кетма-кетлик ёки бошқа тарзда тартиб ва тизимга келтирадилар. Улар эса муҳим функционал вазибаларни бажаради.

Лекин, классик фалсафада Шарқда ҳам Ғарбда ҳам олами куброни ҳам олами суғрони ҳам асл сунъи кашшофи – бу Оллоҳ деб уқтирилади. Классик фалсафанинг бошқа намоёндалари каби шу онтологик асос, **собит моҳият**, **жавҳар**, яъни субстанция сифатида қўйилган.

Олам сирларини ўрганишда, айрим бошқа файласуфлардан фарқи равишда, Навоий илмий-маърифий ёндашувнинг зарурлигини кўп ўринларда таъкидлайди. Шу асосда, унинг деярли ҳамма асарларида – тафаккур, **диroyat**, **зако** (заковат), **жадал** (баҳс-мунозара, ёки диалектик

¹⁸⁷ АНАТИЛ. 4 жилдлик, 4 жилд. Тошкент. “Фан”, 1983. 212 бет

¹⁸⁸ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 11 т. Ҳамса: Сади Искандарий. Т.: “Фан”, 1993. 640 б.

усул), идрок, кўнгил каби инсоний сифат ва фазилатлар учраб туради. Бу ҳолда Навоий инсонни Аллоҳнинг Қуръода келганидек, ердаги халифаси тарзида ифодалайди. Ёки одамни Каррамно, яъни кароматли қилиб, гўзал шак-шамойи ва ақл-заковат билан яратдим оятига ишора қилинади.

Навоий борлик масаласида – мусулмонлар имон-эътиқод кузгусида (призмасидан) қараши шарт эди (бу мафкуравий хусусият алоҳида мавзуда).

Навоий асарлари тилида ҳодиса ва воқеалар қоришиқ тарзда ифодаланган. Яъни, воқеа (воқеот) ҳодиса тарзида, ҳодиса (ҳодисот) тарзида баён қилинади. *Ваҳоланки, ҳодисалар* –табиатда содир бўладиган ўзгаришлар жараёни бўлиб, унда одамнинг жисмоний ёки ижодий таъсири бўлмайди. Уларга – Қуёшдаги чакнашлар, юлдузлар учиши, юлдузлар ва кометалар ҳаракати, ёғинлар, яшин, Ерда эса тошқин, зилзила, тўфонлар, ҳар хил ваболар ва ҳоказо мисол бўлади. Табиат ҳодисаси.

Воқеа – воқеийлик, бундай ўзгаришларда инсон қўли, ижодий иштироки қатнашадиган жараёнлар. Урушлар, қатта қурилишлар, ижодий ихтиролар намойиши, исёнлар, инқилоблар ва ҳоказолар.

Лекин кўп ҳолларда шу тушунчалар алмаштириш ёки умумий қўлланилади. Айрим ҳолларда воқеа ҳодиса тарзида ҳодиса воқеа тарзида талқин қилинади.

Ернинг пайдо бўлиши ҳақида замонавий фан хулосалари турлича¹⁸⁹.

Хўш, миллион йиллардан бери баҳс-мунозара объекти бўлиб келаётган фазо, коинот ҳақида замонавий фан қандай хулоса қилади, қандай жавоб беради. Қатта техник имкониятларга эга замонавий фан бу саволга қанчалик тўлиқ ва аниқ жавоб беради? Нима учун биз бу масалага тўхтадик, фалсафанинг муаммолари Ер билан чекланиб қолмай самовот илмига ҳам дохил. Олам эса Ер билан чекланмайди. Замонавий фанларнинг коинот ҳақидаги жавоблари *тахминан(?)* қуйидагича:

Коинот - фазо, оламнинг астрономик таърифи; кўпинча фазовий аппаратлар, Ер сунъий йўлдошлари ва сайёралараро станциялар орқали ўрганиладиган яқин коинот назарда тутилади. Бугунги кунда коинотнинг сарҳадлари *тўла тўқис ўрганишга эришилган эмас*. Коинотдаги борлиқнинг асосини водород ташкил этади. Водороднинг турли омиллар натижасида қайта ишланиши (юқори ҳарорат ва гравитация (тортишиш кучи)) натижасида турли кўринишдаги галактикалар ва уларнинг таркибида юлдуз (қуёш системалари) вужудга келади. Коинотиинг қарийб~85 фоиз массаси улкан қора тешиқларга тўғри келади.

Коинот - макон ва замонда бепоён борлик, чексиз моддий олам. Ҳар хил алоҳида жисмларни, уларнинг системаларини, моддаларнинг ҳаракати жараёнида вужудга келадиган космик объектларни (Ерга қараганда бир

¹⁸⁹ <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B5%D0%BC%D0%BB%D1%8F>

атиғи 5% улуғни ташкил қилади, холос. Қолган 95% коинот моддаси эса олимлар нималигини била олмаётган сирли ва мавҳум материя ҳамда мавҳум энергиядан иборат. Жаҳоннинг энг етакчи илмий даргоҳларида олимлар айнан шу икки феноменни «тутиш», «пайкаш» устида изланмоқдалар. Бирок унинг сирини ҳозирча ҳеч ким очолмади”¹⁹² дейилади.

Ҳозирги пайтда ислом уламолари ҳам олам, хусусан коинот илмини замонавий астрономия илми хулосалари асосида талқин қилиш ҳоллари ҳам учрамоқда. Лекин, бари-бир, илоҳий талқинда, бу ҳолат аслда Қуръонда ундан анча илгари айтилган қобилида ёндашув устунрок. Масалан, қуйидаги хулоса:

Бу ҳол Европа илоҳиёт вакиллариға ҳам хос хусусият деб ҳисоблаймиз. Гелиоцентрик назария асосчиси Николай Коперни қатл қилинганидан қарийб олти аср ўтиб, Ватикан – Куёш галактика маркази назариясини расман 1992 йилда тан олди.

Ғарбда мутаассиб черков томонидан дунёвийлик ва замонавий астрономия фани ютуқларини тан олингани каби, ислом олами уламолари ҳам Қуръони каримдаги илоҳий таълимотни рад этмаган ҳолда коинот илми билан боғлиқ хулосаларға муроса билан ёндашмоқдалар.

Узоқ вақтлар европалик файласуфлар ва олимлар Ерни оламнинг маркази ва бошқа барча жисмлар, шу жумладан куёш ҳам, унинг атрофида айланади, деган фикрда бўлганлар. Ғарбда, оламнинг маркази Ер дея аталган геоцетрик назария эрамиздан олдинги иккинчи асрда яшаган Птоломей давридан бери ҳукмрон эди. 1512 йилда, Николай Коперник ўзининг гелиоцентрик назариясини илгари сурди, унга кўра, Куёш ўз системаси марказида ҳаракатсиз туради ва бошқа планеталар унинг атрофида айланади.

1609 йилда, немис олими Ёҳан Кепплернинг «Янги Астрономия» китоби нашр этилди. Ўзининг ушбу китобида у қуйидагича хулосасини билдирди, планеталар нафақат ўз эллиптик орбиталари бўйлаб куёш атрофида, балки ўз ўқлари атрофида ҳам айланиб туради. Шу нарса маълум бўлгач, европалик олимлар учун Куёш системасидаги кўплаб ҳолатлар, шу жумладан, кеча ва кундузнинг кетма-кетлигини тўғри тушунтириб беришға йўл очилди.

Шу кашфиётлардан сўнг, Куёш ўз жойидан силжимас, ер каби ўз ўки атрофида айланмас сайёра, деб ҳисобланарди.

Астрофизика, астрономия фанлари кузатишлари ва хулосаларига кўра: Куёш оловдан иборат сайёра. Унинг сиртида ҳарорат 6 млн даражагача етади, марказида эса 15 млн даражагача етади¹⁹³.

¹⁹² Хўш, қани улар? Бу коинотда Ерда бошқа жойларда ҳаёт борми йўқми?

<https://daryo.uz/k/2019/11/05/xosh-qani-ular-bu-koinotda-yerda-boshqa-joylarda-hayot-bormi-yoqmi/>

¹⁹³ <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D0%BB%D0%BD%D1%86%D0%B5>

Тахминларга кўра эса, галактикадан ташқарида, куёшдан бир неча баробар катта ва ундан ҳам катта ҳароратга эга сайёралар бор. Умуман, коинот фанлари хулосаларига кўра, коинотдаги ҳамма сайёралар Ерга ўхшаб, тупрок ва бошқа арозий яъни ер жинсидаги моддалардан ташкил топмаган. Кўплари газлардан ва бошқа жинслардан иборат¹⁹⁴. Бу сайёраларнинг ранглари асосида тахминий (гепотетик хусусиятдаги) хулосалардир.

Қизиқ жойи шундаки, коинотдаги ҳар бир гигант – йирик сайёра атрофида кичик сайёралар уларга тортишиш кучи таъсирида ҳаракатланади. Масалан Куёш системаси сайёралари улар 8 та бўлиб, улар ҳам ўз навбатида ўз йўлдошларига эга. Агар Ерни биргина йўлдоши бўлса, бошқа Куёш тизимидаги сайёраларни 60 тадан кўпроқ йўлдошлари бор¹⁹⁵. Ундан ташқари бир канча астероидлар ва кометалар бор. Эътибор бериб қаралса, сайёраларнинг бундай тузилиши инсон оиласини, қовмуқариндошлик тизимига ўхшайди. Айнан, ана шу қариндошлик ришталари барибир уларни бир-биридан узоқлашишга йўл қўймайди. Бизнингча, бунда қандайдир биз билмаган, англамаган боғлиқлик бор?!

Астрономия соҳасидаги янгилекларнинг айримлари тушунганимиз ҳолда, айримларини илмий фантазияларнинг илмий натижа сифатида эълон қилинаётган бўрттириш дейиш мумкин. Бизни назаримизда бу ҳолни фантазия дейишдан кўра, *илмий лоф ёки илмий муболага* дейиш тўғрироқ бўлади. Мисол сифатида юқорида айтганимиз, ерга осмон жисмларининг хужуми таҳдидлари. Бу ҳолда Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” даги *“Қазабал мунажжимум”* –

Бу ишда мунажжим ар забундур,
Яъни *“қазабал-мунажжимум”* дир¹⁹⁶

яъни *мунажжимлар ёлгон айтадилар* деган эътирози исботини тасдиқлайди. Бу ерда Навоий “мунажжимларнинг ёлгон” башоратини икки маънода талқин қилиш мумкин. Биринчиси, сохта мунажжимлик, иккинчи ҳолда, мунажжимлар башоратини ижтимоий мақсадда ёлгон талқин қилиш, айниқса у сиёсий мақсадларда сохта талқин қилиниши Мажнуннинг, толеъ юлдузи қоралиги, бахтсизлиги башорати мисолида келтирилган.

“Ҳайратул-аброр”нинг “Аҳли нужум зикри” фаслида ҳам: Мунажжимки, савобит ва сайёр назоратидин ҳукм сурар, раммолдекдурки, (ромчи, фолбин), нукталари ҳисоби била лоф урар. Зижи - ҳеч ва тафҳим ва тавқими-ғалат тақсим; ва устурлоби вожиб-ул-ижтиноб ва рифъат ул-қамари бефойда ва бесамар. Ғофиледур бу асбоб била хангома тутғон ва ҳақ таоло казо ва тақдири сўзин унутқон. Ўз илгида бир анор бўлса билмаски, неча парда ва неча хонаси бор ва ҳар парда ва ҳар хонасида неча донаси бор

¹⁹⁴ Куёш тизими нима. <https://hidoyat.uz/19416>

¹⁹⁵ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

¹⁹⁶ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 9 т. Ҳамса: Лайли ва Мажнун. Т.: “Фан”, 1992.244 б.

ва ул дона аччиғмудур ё зумухтваш ё чучукмудур ва ё майхуш; борлар ани кесиб ебдур ва хосият ва кайфиятини билиб, элга ҳам шарҳ била дебдур¹⁹⁷.

Маъноси: “Мунажжимлар, фалакдаги собиту сайёралар устидан ҳукм суриш даъвосини қиладилар, лекин, қиладиган башоратлари фолбинга ўхшаб тусмол-таваккал. Юритган рақаму мўлжаллари ноаниқ. Осмон нуқталари ҳисобида лоф урадилар. Аксар бундай башоратлар фойдасиз гапдир. Осмондаги сайёралар тугул кўлига бир дона анорни тутқизсанг, ичи неча қисмга бўлингану, ҳар бир пардалар орасидаги анор доналарини қанчалиги, доналар аччиғми, ширинлигини айтиб бера олмайдию, Ойнинг юксак даражаси, юлдузлар ҳолатидан келиб чиқиб ғофил одамларни тақдирдан гапиришади. Аслда **“мунажжимлар ёлгон гапирадилар”**. Фалак даври, юлдузлар буржи, уларнинг толеъда порлоқ ва паст бўлиши хусусидаги гапларининг ўндан бири ҳам тўғри эмас, буларни ёлгонлигига бошқалар тугул, ўзлари ҳам ишонмайди, билиб билмасликка олишади деб куйидаги байт билан хулоса ясайди:

Эмас афлоку анжум ҳоли бенафъу зарар, лекин

Ани тенгри битур, эрмас мунажжим билмаги мумкин”¹⁹⁸.

Академик Ойбек, “Навойӣ” романида айнан Ёдгор Мирзо таҳдидини ҳал қилиш билан боғлиқ вазиятда, сарой айёнлари хусусан, Мажиддиннинг зойича – яъни мунажжимлар башоратига кўра хозир қаршилиқ қилиш хавfli эканлигига жавобан, “Жаноб Мажиддин уйингизга ўт кетганда зойичага қараб ўчирасизми”¹⁹⁹ деб жоҳилона ёндашувига оқилона эътироз билдириб, бу инкирозни ўзи ҳал қилганлиги алоҳида ўрғу бериб ўтган. Зеро, бу астронимия илми, коинотни илмий ўрганиш билан боғлиқ сайи-ҳаракатларга зид эмас. Бу мунажжимлик каби сохта даъволарга зарба дейиш мумкин.

Бизнинг назаримизда, олимлар коинотнинг асосий қисмини водород ташкил этишини айтишади. Лекин бу, асосан Ер атрофини ва галактика (Куёш тизими) асосий қисмида фазонинг, коинотнинг куёшга яқин қисмини турли ион ва гелий газлари ташкил қилади.

Бизнинг назаримизча, Ер атмосфераси унинг каттик ва мустаҳкам муҳофаза қобиғи ҳисобланади. Бошқа галактикалардан Ерға йўналган метеорид ва бошқа космик жисмлар Ер атмосферасига киролмасдан узок коинотда парчаланиб ёки ўзига зид бўлган бошқа муҳит доирасига киролмасдан ўз йўналишини ўзгартиради. Бошқача айтганда, ҳар бир галактиканинг, ҳар бир сайёранинг ўз муҳити бор. Астрофизик олимлар узок йиллардан бери инсониятни Ерға фалон космик тезлик билан фалон космик жисм яқинлашмоқда, у фалон вақтдан кейин Ерға келиб урилиши мумкин деб, кўрқитиб келади. Масалан, Гелий кометаси (думли юлдуз)

¹⁹⁷ Навойӣ. А. МАТ: 20 томлик. 14 т. Маҳбуб ул-қулуб. Т.: “Фан”, 1998. 31 б.

¹⁹⁸ Навойӣ. А. МАТ: 20 томлик. 14 т. Маҳбуб ул-қулуб. Т.: “Фан”, 1998. 31 б.

¹⁹⁹ Ойбек. Навойӣ. Роман, - Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ. 2016. Б-185 б.

Ерга метеоритлар ва бошқа космик жисмлар тушганлиги айтилади, бизни назаримизда, булар галлактика таркибидаги Ерга якин сайёралардан бўлакланган космик жисмлар бўлиши мумкин. Қизик жиҳати шундаки, улар ҳозиргача сир сақлаб келинмоқда, шубҳали жойи шу ерда. Ваҳоланки, ерга комета ёки бошқа ерга ёт бўлган самовий жисмларнинг кириб келиши Навоийнинг исломий эътиқодга асосланган фалсафасида ифодаланган қиёмат аломати бўлиб қоларди.

Назаримизда, биз ерликлар қанчалик техник тараққиётга эришмайлик, самодан бўлаётган таҳдидлар олдида ўта ожизмиз. Биз бу ерда осмон фани вакиллари айтаётган тахминларга асосланган хулосаларни назарда тутаямиз. Ваҳоланки, оддий ёмғир, бўрон, дўллар бизга қанча талофотларга олиб келади.

Назаримизда “казабал-мунажжимум” га мисолларни бугунги кунда ҳам тез-тез учратиб турибмиз. Америка космос агентлиги томонидан эълон қилинган Ойга ва Марсга йўлдош учиргани билан боғлиқ бундан 60 йил олдин “оламулум муваффақият” ёлғон эканлиги маълум бўлиб қолди²⁰⁰.

2020 йил 31 май куни АҚШ Президенти Дональд Трамп Crew Dragon фазо кемаси учирилиши муносабати билан билдирган чиқишида, «Бутун дунё бизга ҳасад қилмоқда ва якин орада биз Марсга одамларни чиқарамиз, шу тариқа АҚШ, тарих ҳали кўрмаган буюқ қуролларга эга бўлади. Коинотда иккинчи рақам бўлиб, Ерда етакчилик қилиб бўлмайди. АҚШнинг Ойда ва Марсда ўз байроғини тикадиган биринчи мамлакат бўлишини исташи ҳақида гапирганди. Шу ўринда у мамлакатнинг тарихдаги энг буюқ қуролларга эга бўлишини ҳам билдирди²⁰¹. Бу фикр, бундан 60 йил олдин Ойгача Марсга Ернинг сунъий йўлдошлари кўнганлиги ҳақида маълумотнинг аввало ёлғонлигини, ҳеч бўлмаганда шубҳа остида эканлигини англатади. Ҳар қалай мамлакатни бундай стратегик сирини унинг Президенти билса керак, деб ўйлаймиз. Ундан ташқари, президентнинг бу сўзлари, ўз мамлакатининг шуҳратини ошириши билан боғлиқ сиёсий мақсаддаги мафкуравий шиорига ўхшаб кетади.

Яқинда “Иносми” янгиликлар таҳлилий портали Куёш тизимининг тузилиши ва ундаги сайёраларнинг умуман Куёш атрофидан айланмаслиги, аксинча Куёш тизими сайёралари, хусусан, Куёшнинг ўзи ҳам қандайдир “Масса маркази атрофида” айланиши ҳусусида хабарни эълон қилди²⁰².

²⁰⁰ Панов А. В. Большой космический обмен. Лунный обмен США [litres.ru/a-v-panov-21096740/bolshoy-kosmicheskoy-obman-ssha-chast-2-lunnyy-obman-ss/chitat-onlayn/](https://daryo.uz/k/2020/05/31/tramp-aqshda-tez-orada-yangi-qurollar-paydo-bolishini-malum-qildi/)

²⁰¹ Трамп АҚШда тез орада янги қуроллар пайдо бўлишини маълум қилди.

<https://daryo.uz/k/2020/05/31/tramp-aqshda-tez-orada-yangi-qurollar-paydo-bolishini-malum-qildi/>

²⁰² Шокирующая правда. Планеты Солнечной системы не вращаются вокруг Солнца!

<https://inosmi.ru/science/20200804/247857913.html>

Маколадаги изоҳга караганда, агар қўлимизга ленеикани олиб, унинг куч марказини топиб, битта бармоғимизни устига қўйсақ, Қуёш тизими ҳам, шунга ўхшаш масса маркази атрофида тизилган ва шу масса таъсирида ҳаракатланади. Лекин, Қуёш системасидаги бутун планеталарнинг умумий массасидан 98,8 фоизи Қуёшга тегишли эканлиги аҳамиятга молик. Шунингдек, гравитация, бутун олам тортишиш қонунига асослансақ, сайёралар фақат Қуёшга тортилиб қолмасдан, Қуёшнинг ўзи ҳам бошқа сайёраларга тортилиб туради. Бу хабар, илгари астрономия ва астрофизика тўғрисидаги тасаввуриларимизни ўзгаришига сабаб бўлади.

Навоий “Фусули арбаа”, яъни “Тўрт фасл” асарида йилнинг тўрт фаслини ўзига хос кечишини, гарчи юксак бадий тарзда баён қилсада, табиат қонунларини фалсафий талқинига асосланганлигини айтиш лозим²⁰³.

“Хазойин ул-маоний”да:

Макон бирла замондин сўрмаким, йўқлукда бор эрди,

Замон янглиг макон анда, макон янглиг замон анда²⁰⁴ – дейди.

Бу байтнинг мазмуни, - маконни ҳам замонни ҳам яралишию, мавжудлиги ҳақида сўрама, улар аввал йўқликдан пайдо бўлган, уларни, *адамдан*, яъни, – йўқликдан Аллоҳ ўз амри билан борликка, вужуд айвонига келтирди. Шундан кейин макон ва замон бир-бирига маълум мутаносиблик билан мавжуддир (номавжуддир)!?

Шу ғазалнинг давомида:

Нишон, эйким, тиларсен ақлдин мундоғ нишонларни,

Нишон ким айтқай, ақл ўлса беному нишон анда²⁰⁵ дейилади.

Бу ерда фалсафий тавсиф ва таҳлил чуқурлашиб, агар ақл билан бундай сирли оламнинг нишонлари яъни хусусиятларини англаб етишга қанчалик уринилмасин, бу муаммонинг ечими мураккаб иш бўлиб, бу масалада қанча ақл эгалари ва уларнинг ақли ҳам беному-нишонлик сари кетади. Ёки яна бир талқинда, борлик, яъни макон ҳам замон ҳам ўткинчи бўлганлиги туфайли беному-нишон бўлиб кетади, йўқликка айланади. Чунки борликдаги ашёлар хусусида фалсафий мушоҳада талабидан келиб чиқилса, улар хусусидаги ҳукм реал ҳолат ва ҳозирги замон ҳолати бўйича хулоса қилинади.

Мутафаккир асарларида учрайдиган “*казабал мунажжимум*”, яъни мунажжимлар ёлғон айтадилар иборасига ҳозирги замон астрономия ва астрофизика соҳасида тадқиқот олиб бораётган космик агентликлар томонидан эълон қилинаётган айрим хабарлар мисоллар келтириб, бу соҳада ҳозир ҳам давом этиб келаётган “илмий фантастика”ни, айрим ҳолларда “илмий лоф” га айланиб қолаётганини айтмоқчимиз. Таъкидлаш

²⁰³ Н.Алишер. Фусули арбаа. 20 жилдлик. МАТ. Т. фаң2003. 20 жилд. 322-365 б.

²⁰⁴ Навоий. А. МАТ: 20 том. 6 т. Хазойин ул-маоний: Фавойид ул-қибар. Т.: “Фан”, 1990. 32 б.

²⁰⁵ Навоий. А. МАТ: 20 том. 6 т. Хазойин ул-маоний: Фавойид ул-қибар. Т.: “Фан”, 1990. 32 б.

керакки, мунажжимлар билан илмий аниқлик ва мўлжалланган асосланган астрономия илими ўртасида жиддий фарқ бор. Шундай бўлсада, астрономия фани эришган натижалар ҳам юқорида айтилганидек, бутун коинотни англаш масаласи олдида жуда арзимас эканлигини айтиш мумкин.

2020 йил 30 августда “Хабарлар 24 расмий” ахборот каналида, “Ерга иккита хавфли астероид яқинлашмоқда” номли хабари эълон қилинди. Унда: “NASA 2011 ES4” номли хавфли астероид ерга қачон яқинлашишини маълум қилди.

Манбанинг маълум қилишича, астероиднинг ўлчами 22 метрдан 50 метргача бўлиб, олимларнинг таъкидлашича, астероид ерга 120 минг километр масофада яқинлашади.

Агарда буни таққослаб кўрсак, Ой сайёрамиздан 384,4 минг километр узокликда жойлашган. Космик жисм ер билан энг кам масофага 1 сентябрь Тошкент вақти билан соат 21:12 да яқинлашади. Астероиднинг тезлиги секундига 8,16 километрни ташкил қилади²⁰⁶.

Бу каби хабарлар космик агентликлар томонидан тез-тез эълон қилинишини ҳисобга олиб, бу хабарларни космоснинг аниқ тадқиқ этилаётганлигини даъво қилаётган агентликларнинг хабари асосан тахминларга асосланганлиги, маълум вақт ўтиб, бундай хабарлар рад этилиши ёки астероидлар ўз йўналишини ўзгартиргани, ҳақида хабар тарқатилиши билан изоҳлаш мумкин. Кўриниб турганидек, ўлчамлар, тезлик ва астероидларни ерга нисбатан масофаси хусусидаги маълумотлар ҳам тахминларга, тўғрироғи тусмолларга асосланган. Ер тортишиш доирасида фазода амалга оширилган ва оширилаётган фаолият хусусида олимларнинг “ишларига” қойил қолиш мумкин. Биз бу ерда фуқаро ва ҳарбий авиация фаолияти ҳақида айтмоқчимиз. Бу маънода авиация соҳасидаги минутлар ва секундлар аниқлиги диққатга сазовор.

Шу мавзуда яна бир хабар: “...Аввалроқ, 2018 VP1 астероиди ерга минимал масофада, 2 ноябрь куни, АҚШ президентлик сайловлари арафасида яқинлашиши маълум бўлган эди. Қайд этилишича, ушбу астероид Тошкент вақти билан соат 20:33 да ердан 384 минг километр узокликда учди. NASA таъкидлашича, астероиднинг сайёра атмосферасига кириш эҳтимоли 240 тадан биттаси ёки 0,41 фоизни ташкил қилади²⁰⁷.”

Бундай сенсацион хабарларни коинотдаги жараёнларнинг сиёсий воқеийлик билан мақсадли пайвандланган хабар дейиш мумкин.

SpaceX компанияси томонидан космосга Tesla Roadster ва унинг Starman лақабли манекен «ҳайдовчиси» учирилганига икки йилдан ошди. Ҳозирда у Марс яқинида учиб юрибди — 0,05 астрономик бирлик

²⁰⁶ <https://xs.uz/uzkr/post/erga-ulkan-asteroid-yaqinlashmoqda>

²⁰⁷ <https://ria.ru/20200830/asteroid-1576481458.html>

доирасида (8 миллион километр атрофида). Бу Қизил сайёранинг гравитацион зонасига кириб қолиш учун етарли, деб ёзади «Za rulem.ru».

Космосдаги парвозига тахминан 32 ой тўлган автомобиль қандай кўринишга келиб қолган? LiveScience нашри мутахассисларнинг таъкидлашича, қуёш радиацияси автомобилнинг органик материаллардан ишланган айрим деталларини йўқ қилиб юборган. Олчаранг бўёқ, резина шиналар, чарм ўриндиклардан асар ҳам қолмаган. Радиация материалларнинг углерод бирикмаларини йўқ қилиб юборгани сабаб улар эриб кетган.

«Ер атмосферасининг химояси ва унинг магнит майдонисиз ҳатто пластмасса ёки углерод толалар ҳам радиоактив космик маконда омон қолмайди», - дейди Индиана университетидан бўлган пластмассалар ва органик молекулалар кимёси бўйича эксперт Уильям Керролл.

Орадан бирмунча вақт ўтгач Tesla Roadster ноорганик деталлардан иборат чикинди уюмига айланиб қолади — алюминий каркас, металл шиша ўз навбатида метеоритлар «қурбонига» айланиши мумкин.

Ричард Саклебан исмли кимёгарнинг сўзларига кўра, автомобилни космосда икки миллион йилдан кейин ҳам таниш мумкин.

2019 йилда Илон Маскнинг Tesla Roadster спортқари Қуёш атрофини айланиб чиққан эди²⁰⁸.

Бу хабарлардаги баён қилинган ҳолат, бизни юқорида айтган тахминимизнинг исботи бўлса керак. Яъни, ҳар бир сайёранинг мустақкам химоя қобиғи бўлиб, бу қобиғ унга ёт бўлган жисмларнинг бу муҳофаза қобиғидан кириб боришига жиддий тўсик вазифасини ўтайди. Зеро, ерга яқинлашаётган турли астероидлар ва бошқа космик жисмлар Ер атмосферасига кириб келиши билан боғлиқ фараз ва тахминлар ҳам унчалик асосли деб ҳисобламаймиз. Коинотни яралиши ва тузилиши билан боғлиқ ана шу каби саволлар материалистик ва идеалистик позициядаги фалсафий оқимлар ўртасида муросасиз баҳснинг давом этишига сабаб бўлиб келган ва давом этади.

Кимёгар Ричард Саклебаннинг автомобилни космосда икки миллион йилдан кейин ҳам таниш мумкин, деган фикрига ҳам қўшилиш кийин. Чунки, 32 ойда космик машинадаги кўплаб деталлар таниб бўлмас даражага келиб қолганлиги ёки органик асосдаги деталлар умуман йўқолиб кетганлиги бунга далил бўлса керак.

Навоий “Фарход ва Ширин”да:

Қуёшким коинот андин олур нур,

Қилур ҳар кун каро тупрокка мастур.

“Лисонут-тайр” да:

²⁰⁸ Космосга учирилганига икки йилдан ошган Tesla Roadster'нинг тақдирини нима кечди? https://daryo.uz/k/2020/11/10/kosmosga-uchirilganiga-ikki-yildan-oshgan-tesla-roadsterming-taqdiri-nima-kechdi/?utm_source=@daryo_kirill

Тўрт унсур, етти кўк олти жиҳот –
Нодиру олий асоси коинот

“Махбубул-кулуб”да “Ва коинот бозорининг ғавғоси ва унсуриёт чорусининг алоласи бу такаллум ва тараннум биладур”, дейилган.

2020 йил 10 ноябрда “дарё” интернет сайтида эълон қилинган “Космосга учирилганига икки йилдан ошган Tesla Roadster’нинг тақдири нима кечди?” мақоласи ҳам бизни космос ва уни ўзлаштириш билан боғлиқ тасаввурларимизни ўзгартиришга сабаб бўлади деб ўйлаймиз. Мана унда нима дейилган: Гарчи, 2 йилдан зиёдроқ вақт Ердан узок масофадаги фазода муаллақ учиб юрадиган учуш асбоби инсониятни катта ютуғи бўлгани ҳолда, бу натижалар космосни бўтунлай ўрганиш даъвосидан анча узок эканлигини кўрсатмоқда. Шунингдек, бизни юқоридаги Ер атмосферасига учиб келадиган фазовий жисмларнинг Ер атмосферасига кириб келиши осон бўлмагани каби, ердан учирилган сунъий қурилмалар бошқа сайёралар фазовий муҳити ва бевосита уларнинг юзасига қўниш жараёнларида етарлича муаммолар туғдиради деган фикримизга яна бир мисол бўлади. Шу ўринда Навоий қўллаган “*казабал мунажжимум*”ига мисол ҳамдир.

2.2. Навоий Онтологик фалсафасида вақт

Вақт масаласи ибтидоий даврлардан ҳозирги замон фалсафасигача бўлган породоқсал муаммолардан бири бўлиб бу мавзу турли давр фалсафий мактабларида, йирик мутафаккирлар томонидан турлича таърифлаб ва тавсифлаб келинган.

Классик физикада ҳам вақтни абсолют ҳодиса деб қаралган. Назаримизда ҳам шундай баҳолаш тўғри.

Вақт - бу фалсафанинг асосий тушунчаси бўлиб, барча объектларнинг мавжудлиги даврининг узунлиги даврий ўлчови, ўзгаришлар кетма-кетлиги, ҳолати, жараёнлари, ўзгариши ва ривожланиши шунингдек, замон кенглиги ягона вақт координатасидан нисбийлик назарияси тасаввурдир.

*Вақт – бу фалсафанинг асосий тушунчаси бўлиб, нисбийлик назарияси бўйича, ягона вақт координатаси асосида, замон кенглигида, барча объектларнинг мавжудлиги, ҳолати, ўзгаришлар жараёнлари, шунингдек, ўзгариши ва ривожланиши (шунингдек таназзули) кетма-кетлиги, даврининг узунлиги ўлчови билан боғлиқ тасаввурдир*²⁰⁹.

Фалсафада вақт – бу орқага қайтмайдиган, фақат бир томонга ўтувчи, ўтмишдан – ҳозир орқали – келажакка қараб ўтувчи давр оқимидир. Вақтнинг асосий хусусияти унинг бир томонламалигидир. У маълум санок системаси асосида даврий жараёнлар кетма-кетлиги бўйича ҳисобланадиган физик катталик эканлиги.

²⁰⁹ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

Вақт тушунчасини антик фалсафада биринчи бўлиб *Платон* киритди. У ўзининг трактатларида вақтни *“мангуликка дохил ҳаракат”* деб баҳолаган. Унинг фикрига кўра, бу дунё мукамал бўлмаган ҳаракатдаги мавжудлик тизими бўлиб, унда мангулик йўқ фақат унда ҳаракат бор. Аксинча, фақат худолар оламигина барқарорлик ва мангуликка дохил²¹⁰.

Аристотель - ўзининг “Физика”сида, вақтни “Ҳаракат меъёри” тарзида баҳолаган. Унинг шу назарияси кейинчалик вақтни ўрганишдаги ягона илмий асос сифатида баҳоланди²¹¹.

Вақт мавзуси, ўрта аср фалсафасида ҳам катта муҳокамаларга сабаб бўлиб бир қадар назарий асослари ривожлантирилди. Бу давр фалсафасида Августиннинг субъектив вақт, рухий феномен тарзида тавсифлашини алоҳида айтиш мумкин.

Августинча қарашда вақт уч қисм - ўтмиш, ҳозирги замон ва келажакдан иборат. Яна бир жиҳати шуки, вақтни Августин, инсон ва инсоният тарихи билан бир чизикда (линияда) деб қарайди, чунки вақтни фақат инсонгина идрок қилади деган хулоса чиқаради²¹².

Машҳур инглиз физиги Исаак Ньютон ўзининг *“абсолют вақт”* концепциясида, вақтга домий бир зайлда оқиб турувчи, ибтидоси ҳам интиҳоси ҳам йўқ физик катталиқ, ҳодиса деб баҳолади²¹³.

Биз Навоийнинг вақт билан боғлиқ фалсафий мушоҳадаларини таҳлил қилишдан олдин, вақт билан боғлиқ фалсафий ва илмий-таҳлилий қарашларнинг умумий тадқиқи ва хулосалари тарзида айрим маълумотларни келтириб ўтиш ўринли деб ҳисобладик. Вақт масаласида фалсафа, астрономия, физика, астрофизика, математика илмлари соҳасида олиб борилган тадқиқот ва кузатишлар натижаси сифатида ҳозиргача қилинган илмий-фалсафий хулосалар қуйидагича:

Вақт — 1) материянинг асосий яшаш шаклларида бири; (2) табиатдаги бирор даврий ходисага, масалан, Ернинг ўз ўқи атрофида айланиш даврига нисбатан ҳисобланадиган ўлчов бирлиги.

Вақтни ўлчаш. Ернинг ўз ўқи атрофида айланиш даври билан ўлчанадиган вақт бирлиги **сутка** (бир кеча-кундуз) деб аталади. Вақтнинг каттароқ бирликлари **ой** (Ойнинг Ер атрофида айланиш даври), **йил** (Ернинг Қуёш атрофида айланиш даври) дир. Ернинг ўз ўқи атрофида айланиш даври юлдузларга ёки баҳорги тенг кунлик нуқтасига нисбатан олинса, юлдуз суткаси, Қуёшга нисбатан ҳисобланса, ҳақиқий Қуёш суткаси, ўртача қуёшга нисбатан эса ўртача Қуёш суткаси дейилади. Ойнинг Ер атрофида юлдузларга нисбатан айланиш даври - сидерик ой

²¹⁰ <https://ru.citaty.net/avtory/platon/tsitaty-o-vremeni/>

²¹¹ <https://cyberleninka.ru/article/n/ontologiya-vremeni-u-aristotelya>

²¹² <http://gefter.ru/archive/14046>

²¹³ [Время в античной и средневековой философии.
http://www.chronos.msu.ru/old/TERMS/gaydenko_vremya.htm](http://www.chronos.msu.ru/old/TERMS/gaydenko_vremya.htm)

(юлдуз оёи), Ойнинг иккита бир хил фазалари орасида ўтадиган давр - синодик ой дейилади. Ниҳоят, Куёшнинг Ер атрофида кўринма (визуал) ҳаракати юлдузларга нисбатан олинса, сидерик йил (юлдуз йили), баҳорги тенг кунлик нуктасига нисбатан ҳисобланса, тропик йил ҳосил бўлади. Вақтнинг энг кичик бирлиги қилиб сутканинг $1/86400$ қисмига тенг вақт — секунд қабул қилинган. Фан ва техникада секунднинг мингдан, миллиондан бир улушлари билан ҳам иш кўрилади.

Олимлар Ернинг ўз ўқи атрофида *нотекис айланишини* аниқлашди. Шунинг учун вақт бирлигининг ўзгармаслигини таъминлаш мақсадида *назарий эфемерид секунд бирлиги қабул қилинган*. Эфемерид секунд тропик йилнинг $1/31556925,9747$ улушига тенг (махражидаги рақам асримиз боши — 1900 тропик йилдаги секундлар сони). Вақтнинг бошқа бирликлари вақт ўтишига боғлиқ бўлмаган ўзгармас бирлик - эфемерид секунд ёрдамида исталган давр учун ҳисобланиши мумкин. Демак, вақтнинг асосий бирлиги қилиб, эфемерид сутканинг $1/86400$ улушига тенг эфемерид секунд қабул қилинган. Бунда *Ернинг ўз ўқи атрофидаги нотекис ҳаракати* ҳисобга олинган. Бевосита кузатишларга асосланиб юлдуз вақти аниқланади. Унинг асосий ўлчов бирлиги юлдуз суткаси ҳисобланади. Юлдуз суткасининг бошланиши баҳорги тенг кунлик нуктасининг юқори кульминация пайтига тўғри келади. Шу пайтда юлдуз вақти билан юрадиган соатлар 0 соат 0 минут, 0 секундни кўрсатиши керак. Баҳорги тенг кунлик нуктаси Ернинг нутацион ҳаракати²¹⁴ таъсирдан холи деб қабул қилинган вақт ўртача юлдуз вақти деб аталади. Ернинг юлдузларга нисбатан ўз ўқи атрофида айланиш даври 24 соат 0 минут 0,0084 секунд ўртача юлдуз вақтига тенг бўлади.

Кундалик ҳаётимизда асосан ўртача Куёш вақтидан фойдаланамиз. Ўртача Куёш — экватор бўйлаб тропик йил ичида бир марта текис айланиб чиқадиган *хаёлий нуқтадир*. Ўртача Куёш марказининг юқори кульминация пайти ўртача туш пайти деб аталади. Ўртача Куёш вақти шу пайтдан бошланади. Ўртача Куёш марказининг пастки кульминация пайти ярим тун деб аталади. Фуқаро вақти шу пайтдан (соат 24, ойдан) ҳисобланади ва таквим (календарь) кун ўзгаради. Астрономияда 1925 йилгача кун ҳисоби туш пайтида ўзгарар, яъни, янги кун кундузи соат 12 дан бошланар эди. 1925 йилдан бошлаб астрономияда ҳам фуқаро вақтидан фойдаланилмокда.

Тропик йил 366,2422 юлдуз суткасида иборат; бунда Ер Куёш атрофини бир марта тўлик айланиб чиқади, шу сабабли, Куёшга нисбатан Ернинг ўз ўқи атрофида айланиш сони кам, яъни 365,2422 сутка бўлади. Шунинг учун 366,2422 юлдуз суткаси 365,2422 ўртача Куёш суткасига тенг. Бундан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин. Юлдуз вақтининг 24 соати —

²¹⁴ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-n/nutatsiya-uz/>

Ўртача Куёш вақтининг 23 соат 56 мин. 4,090 секундига, ўртача Куёш вақтининг 24 соати — юлдуз вақтининг 24 соати 3 мин. 56,555 секундига тенг. Юлдуз вақтидан ўртача Куёш вақтига ва аксинча ўтиш учун астрономик йилномаларда бошланғич меридианнинг ҳар ярим кечасига оид юлдуз вақти берилади. Ер шарининг ҳар бир жойида шу жойнинг ўз маҳаллий вақти бор. Бу вақт ўша жой меридиани - географик узунламасига боғлиқ. Бир меридиандаги соатлар бир вақтни кўрсатади. Ер ғарбдан шарққа қараб айлангани учун берилган меридиандан шарқдаги жойларда соат кечроқ вақтни, ғарбдаги жойларда эртарокни кўрсатади. Икки жойнинг маҳаллий вақтлари орасидаги фарқ шу жойлар географик узунламаларининг соат, минут ва секундлар билан ҳисобланадиган фарқига тенг.

Халқаро келишувга биноан, Гринвич меридиани бошланғич (нолинчи) меридиан деб қабул қилинган. Гринвич фуқаро вақти дунё вақти деб қабул қилинган. Ҳар бир жойнинг ўз фуқаро вақти бўлиши ўзаро алоқа ва саёҳатларда кўп ноқулайликлар туғдиради. Шу сабабли, бир вақтлар турли мамлакатларда ўз пойтахт вақтларини қабул қилишган. 1884 йилдан бошлаб, Ер шари 24 соат минтақага бўлинди. Ҳар бир минтақадаги жойлар бир хил вақтга, яъни ўртача меридиан вақтига эга бўлади. Минтақалар Гринвич меридианидан бошлаб 0 дан 23 гача рақамланади. Шунинг учун маълум минтақа рақамига тенг сонга фарқ қилувчи бутун соатга тенг бўлади. Масалан, Москва ва Санкт-Петербург 2 – минтақада ётганлиги учун уларнинг маҳаллий вақти Гринвич вақтидан 2 соат, Тошкент 5 - минтақада жойлашганлиги учун 5 соат фарқ қилади. Собик иттифокда минтақа вақти Халқ Комиссарлари Кенгаши (ХКС) декрети билан 1919 йил 1 июлдан бошлаб киритилган. Табиий ёруғликдан самарали фойдаланиш ҳамда халқ хўжалиги ва турмушда электр энергиясини мутаносиб тақсимлаш мақсадида кўп мамлакатларда ёз пайтларида соат миллари 1 ёки бир неча соат олдинга сурилади. Бу декрет вақти дейилади²¹⁵. Тошкент вақти деб юритиладиган 5 - минтақанинг декрет вақти дунё вақтидан 6 соат олдинда.

Физикада вақтни ўлчаш ўрганиладиган жараёнларга тезлиги ёки тақрорланиш даври маълум бошқа жараёнларни таққослашга асосланган. Катта вақт ораликлари, масалан, миллион ва миллиард йиллар билан ўлчанадиган осмон jismlарининг ёши уларнинг таркибига (водород ва гелий микдорига) қараб аниқланади. Кичикроқ вақт оралиги - сутка, соат, минут ва секунд турли соатлар ёрдамида ўлчанади. Илгари Куёш соати, сув соати ва кум соатлар қўлланилган. Ҳозир вақтни жуда аниқ ўлчашга имкон берадиган маятникли, кварц ва электрон соатлар ишлатилади. Вақтнинг жуда кичик улушлари (масалан, 0,2-0,01 секунд) бошқа усуллар билан

²¹⁵ Декретное время. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

ўлчанади. Масалан, портлаш реакциялари секунднинг юзларча ва мингларча улуши давомида ўтади. Бундай жараёнлар осциллограф билан қайд қилинади. Баъзан атом ва ядро жараёнлари секунднинг миллион ва миллиарддан бир улушлари ичида ўтади. Аниқ вақт астрономия расадхоналарининг вақт хизматларида махсус асбоблар ёрдамида юлдузларни кузатиб аниқланади, жуда аниқ юрадиган соатлар ёрдамида “сақланади” (синхронлаштирилади) ва радиосигналлар ёрдамида тарқатилади. Вақтнинг катта бўлаklarини ўлчаш учун йил бирлигига асосланган тақвим қўлланилади.

Электрониканинг ривожланиши муносабати билан 20 - асрнинг 60 - йилларида астрономик кузатувларга боғлиқ бўлмаган бутунлай янги вақтни ўлчаш тизими пайдо бўлди. Бу тизим квант генераторлар (атом соатлари) билан назорат қилиб туриладиган аниқ кварц соатлардан фойдаланишга асосланади. Вақтни ўлчашнинг бу тизими атом вақти номини олди ва ТАІ деб белгиланди²¹⁶. Эталон бирлик сифатида атом секунддан фойдаланилади. Унинг қиймати цезий 133 атомидаги энергия ўтишларидан бирининг резонанс частотаси ёрдамида аниқланади. Вақт хизмати атом соатлари ёрдамида аниқ Вақт радиосигналларини бериб туради. ТАІ вақт секундлари давомийлиги ҳар йили астрономик кузатувлар ёрдамида назорат қилинади. Вақтни ўлчашнинг барча тизимлари мунтазам равишда бир-бирига таққослаб (Синхронлаштириш) турилади. Бундай таққослашлар натижалари идораси Парижда жойлашган Халқаро вақт бюроси “Ахборотлари” да эълон қилиб борилади. Ўзбекистан ФА Астрономия институтида ҳам вақт хизмати билан шуғулланилади²¹⁷.

Кўриниб турганидек, вақт билан боғлиқ тушунча ва хулосалар нисбий, тахминий, осмон жисмларининг ҳолати ва ҳаракатига нисбатан олинган. Шунингдек, вақт стандартлари шартномавий хусусият билан халқаро вақт бирликлари декретларига асосланади. Бу ҳол эса табиий вақт оқими билан “инсон измидаги” декларатив вақт билан фарқ қилади ва номуносивбликни келтириб чиқаради. Биз олиб бораётган вақт билан боғлиқ ҳисоб-китоблар муайян шартли вақтнинг нисбий, шартли, лекин, бизни наздимиздаги аниқликларга асосланган тарзидир. Айнан ана шу ҳолат, вақтни маконда кечаётган жараёнлар кетма-кетлигининг психологик жиҳати ҳисобланади.

Ҳозирда вақтнинг кечиши, Ернинг Куёш атрофидан айланиши ёки одамнинг томир уришига нисбатан олинган. Умуман у нисбийликка асосланган. Кўпчиллик ҳозирги замон олимларининг фикрича – ўтмиш билан келажак ўртасидаги фарқ қатъийдир. Шунингдек, вақтнинг фазовий йўналганлик асоси бўлиб, у вақтнинг “бошланиши” деб қабул қилинган

²¹⁶ Международное атомное время. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

²¹⁷ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-v/vaqt-uz/>

“катта портлаш”дан кейинги давр оламнинг кенгайиб боришига боғлиқ деган фараз ҳам бор.

Физикавий тавсиф бўйича вақт куйидаги гуруҳларга ажратилган:

- Стационар;
- Ностационар;
- Даврий;
- Квазидаврий;
- Тартибсиз (хаотик)
- Квазистационар²¹⁸.

Физиканинг ҳозирги кунларгача вақт муаммосидаги жавобини тополмай келаётган саволлари куйидагича:

- Нима учун умуман вақт (окиб)ўтади?
- Нима учун вақт фақат бир томонлама ҳаракатга эга?
- Умуман вақт кванти борми?
- Нега вақт бир ўлчамли?
- Эйнштейннинг айрим хулосаларида вақт чизиғига доир маъхум фикрлар мажуд. Бу ерда вақтни геометрик ўлчамлари ҳали умумий нисбийлик назариясида тўлиқ аниқликка эга бўлмаган хулоса дейиш мумкин.

Фикримизча вақтнинг нисбийлиги ва бошланиш нуқтаси ва ниҳояси йўқлиги, тўғрироғи у ҳали аниқланмаган катталик бўлганлиги учун, вақт ҳам диний, диний-сиёсий, мафкуравий изнга туширилган. Бунинг ҳозирги кунгача дунёда турли йилномалар – календарларда йил ҳисоби олиб борилиши мисолида айтишимиз мумкин.

Календарлар вақтга дастлаб диний-мистик мафкура устуворлигидан келиб чиқиб, вақтни ўз худолари, пайғамбарлари, авлиёлари, сиёсий раҳнамолар таваллуди, фаолиятидаги муҳим воқеалар билан боғлаш урф бўлган. Масалан, насроний дунёсида Исо.а.нинг таваллуд (мавлуд-милод-мийлод) дидан, мусулмон оламида хижрий йил ҳисоби, пайғамбаримиз Мухаммад с.а.внинг хижрат (кўчиш) ларидан, янги дунёда эса шимолий Кореяда миллат дохийси Ким Чен Ирнинг таваллудидан йил ҳисоби бошланган. Японияда эса бундан 2 йил олдин янги император тахтга келиши муносабати билан, “*янги эра*” бошланганлиги эълон қилинди. Бошқача айтганда вақтни “*ўзиники*” қилиб олишга ўхшаш тенденциялар бор. Масалан: яхудий календари, тибет календари, Юлиан календари, ҳозир амалдаги насроний (григорян) календари, мусулмон йилномаси умуман икки хил – куёш ва ой йилнома бўйича олиб борилади. Бу ҳол эса умуман вақт ҳисобида аниқлик эмас чигаликка олиб боради. Мана википедия илмий нашрида йилномаларнинг вақтдаги фарқи кўрсатилган. Улар куйидаги кўринишда (2020 ҳолати бўйича):

²¹⁸ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

- Григорян календари²¹⁹ бўйича – 2020 йил
- Юлиан - 2019-2020 (14 январь)
- Юлиан (Византия эраси асосида) – 7528-7529
- Рим календари асосидаги – 2772
- Яхудийлик (Еврейский) -5780-5781
- Муслмон таквими – 1441-1442 (Қуёш - шамсий)
- Эрон таквими – 1398-1399 (Ой - камарий)
- Қадимги арман календари - 4512-4513
- Қадимги арман черков таквими – 4769
- Хитой таквими – 4716-4717
- Эфиофия таквими – 2012-2013

Қадимги хинд таквимлари:

- Викрам самват – 2076-2077
- Шаке самват – 1942-1943
- Кали юга – 5121-5122
- Будда таквими – 2563
- Голоцен таквими – 12020
- Чучхе таквими (Шимолий Корея) - 09
- Япония – Рейва (янгича олам) бўйича - 2 йил ва хоказо²²⁰.

Шу ўринда ҳақли, мантикий савол туғилади. Агар ҳозирги йилномалар тўғри бўлса, соат ва йил аниқ айлананинг 360 градуслигига (осмон даври, доираси) нисбат қилиб олинса, нега 1 йил 360 кун эмас, 365-366 кун, муслмон таквимида қамарийда 354-355, шамсийда 365-366 кун, бошқа “энг аниқ” лик даъво қилинаётган таквимларда ҳам шундай тушунмовчиликлар бор. Нега?

Навоийда вақт билан боғлиқ абсолют илоҳиёт билан боғлиқ тушунча ва истилоҳ қўлланилади. Улар *адам, азал, абад, ибтидо, бидоят замон, интиҳо* каби истилоҳлар тарзида айтилади. Буларнинг изоҳи истилоҳлар изоҳи мавзусида изоҳлар берилган. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Навоийнинг вақт категорияси билан боғлиқ фикрлари ва таърифлари анча мураккаб, аниқ илмий таҳлилий хулосалар йўқ, лекин, бу мавзудаги фалсафий қарашларидан хулосаларни бу мавзуда асарлари баёнидаги айрим мажозий, пантеистик-фалсафий ва айни ҳолатда, вақтга оид фикрларни оддий дунёвий талкинлари баёнидан ажратиш олиш керак бўлади.

Навоий наздида, замон бу – адам, азал ва абад орасидаги давр. Яъни адам даврида фақат Аллоҳ бор эди, У азалий ва боқийдир, У оламларни, Ерни ва одам яралиши билан, вақт ҳам бошланди, интиҳо, абад бўлиши,

²¹⁹ Grigoriy taqvimi. <https://uz.wikipedia.org/wiki/>

²²⁰ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

бошқача айтганда қиёмат бўлиши, оламни, маконни ва шу билан бирга вақтни ҳам ниҳояси деб қаралган.

Адам – йўқлик; ҳали олам ва оламдаги ҳеч нарса йўқ, ҳатто вақт ҳам бошланмаган пайт. Олам яралишидан олдинги, Оллоҳ оламни яратмасидан илгариги давр ва ҳолатни англатади²²¹. Яъни адам – йўқлик, ҳали Оллоҳдан бошқа ҳеч нарса бўлмаган вақт. Навоий фалсафий қарашларида ҳам унғача бўлган айрим фалсафий таълимотларнинг оламни яралиши, ибтидосига шу тарзда жавоб изланган ва жавоб, Қуръони Карим оятлари асосида оламни Оллоҳ яратган, ундан илгари яъни азалда, **адам** – йўқлик бўлган, Оллоҳ ярал деди, олам яралди, деган пантеистик, онтологик фалсафий ёндашув бор. Бу ҳол аслда Қуръони Каримнинг биринчи сураси “Фотиҳа” сурасида “Оламни яратган раҳмли ва меҳрибон Раббийга ҳамдлар бўлсин” деб бошланган қалима мисолида ва бошқа бир нечта оятлар мисолида.

Азал – энг аввал бошланиш, ибтидосиз, қадим маъносини англатади. “Ҳайратул аброр”да:

Эй санга мабдода абаддек азал,
Зоти қадиминг абадий лам язал²²² дейди, Навоий.

Бу байтнинг мазмуни, (Эй Аллоҳ) Сенинг ибтидоинг, азалинг абадиёт каби мангуликка дохил, шунингдек Зотингни қадимийлиги абадийлиги ҳам мангу бўлиб, унинг бошланишию охирини ўзингдан бошқа ҳеч ким билмайди.

Лам язал ҳам доимий абадий маъносини беради²²³.

Мабдо ёки мабдаъ ҳам бошланиш, асл, асос, асл моҳият маъноларида қўлланилади²²⁴.

“Хазойин ул-маоний”да:

Азалдин то абад сатҳи вужудинг зарфи тўлмаским,
Анга не ибтидо пайдодурур, не интиҳо пайдо²²⁵

Бу байтда ҳам юқоридаги каби маъно мужассам бўлиб, биринчи сатрининг маъноси, Сенинг таърифингга келтирилган таърифлар ҳеч вақт лозим даражага етмаган. Бу ерда, агар Аллоҳни шаънига айтилган ҳамдусаноларни бир косага ўхшаган идишга солинса, у идиш ҳеч вақт тўлмаган, тўлмайди деган маънода мажозий фалсафа келтирилган.

Абад- чексизлик, давомийлик, ниҳоясизлик, сўнги йўқ замон (азалининг зидди). Навоийда бу вақт категориясига дахлдор истилоҳ бўлиб, унинг баёнида оламдаги вақт ана шу адам, азал ва абад орасидаги умумий вақт

²²¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. 1 жилд. Тошкент, 1983. 36-37 б.

²²² Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 392 б.

²²³ АНАТИЛ. 4 жилдлик, 2 жилд. Тошкент, “Фан”, 1983. 165-166 бет

²²⁴ АНАТИЛ. 4 жилдлик, 2 жилд. Тошкент, “Фан”, 1983. 184 бет

²²⁵ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 4т. Хазойин ул-маоний: Наводир уш-шабоб. Т.: “Фан”, 1989. 8 б.

бўлиб, у инсон иродасидан ташқарида, унинг эгаси ҳам Аллоҳ деб қаралади. Мисол учун “Ҳазойину маонийда”да

Зиҳи иноятинг охир келиб абад аввал,

Вале хабар бера олмай бидоятинга азал²²⁶.

Навоийда адам, адамда, адам чоҳи - йўқлик жари, ғори тарзида ишлатилган.

Шунга карамасдан Навоий асарларида вақт, замон истилоҳлари қуйидаги мазмунларда қўлланилган. Уларни умумий асоси пантеистик тарзда қўйилгани билан, кўпроқ ўринларда маърифий-дунёвий маънода қўлланганлигини айтиб ўтиш зарур.

Замон – 1. Вақт, давр, замона²²⁷:

Чобукиким қатл учун сурди яна майдонга от,

Одаме қолмас тирик солган замон жавлонга от²²⁸.

2 – муддат, давом, фурсат; ва Ялошнинг подшоҳлигининг замони беш йил жузвий ўқсиқдир²²⁹.

3 – дақиқа, лаҳза, шу заҳоти, шу дам;

Аҳли замона – замондошлар

Замон аҳли бевафолиғидин кўксимга туганлар ва даврон хайли беҳаёлиғидан бағримга тиконлар²³⁰.

Замона абноси – замон фарзандлари;

Вақт²³¹ – 1. вақт, замон, давр;

2. пайт, фурсат;

3. умр;

4. Соат, муайян вақт;

5. фасл, мавсум;

6. гоҳо, баъзан, ўз пайтида

Вақт билан боғлиқ мантикка зид бўлган бир халқчил жумлани тез-тез эшитиб, учратиб турамиз. Бу “вақтни тезлаштирамиз” деган ибора. Аслида эса вақтни ҳеч ким, ҳеч ерда ва айнан ҳеч вақтда тезлаштирган ёки секинлаштирган эмас. Бу ердаги мантиқ, муайян вақтдаги бажарилиши лозим бўлган ишни ҳаракат тезлашуви ҳисобидан қисқа муддатда амалга ошириш билан боғлиқ ҳолат назарда тутилади. Яъни соддарок қилиб айтганда, бир соатда бажарилиши керак бўлган иш ярим соат ёки чорак соатда бажариб бўлинади. Ҳақиқатда, бу ўринда муайян вақт давомида нормада бажарилиши керак бўлган ишни ҳаракатни тезлашгани ёки ишни

²²⁶ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 2 т. Наводир ун-ниҳоя. Т.: “Фан”, 1987. 326 б.; яна: АНАТИЛ. 4 жилдлик. 1 жилд. Тошкент, “Фан”, 1983. 21 бет

²²⁷ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. 1 жилд. Тошкент, “Фан”, 1983. 615 б.

²²⁸ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 2 т. Наводир ун-ниҳоя. Т.: “Фан”. 1987. 87 б.

²²⁹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 16 т. Тарихи мулуки аҷам. Т.: “Фан”, 2000. 107- 260 б.

²³⁰ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 14 т. Махбуб ул-қулуб. Т.: “Фан”, 1998. 302 б.

²³¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. 1 жилд. Тошкент, фан1983. –Б.367-368.

бажарилиши билан боғлиқ оқилона ташкилий, техник ёндашув эвазига нисбатан қисқа вақтда бажарилиши англонади. Айтайлик, яёв бир соатда бориш мумкин бўлган жойга машинада, учар воситалар ёрдамида 5 минут, ундада қисқа вақтда етиб бориш мумкин. Бу ерда англоганидек, ҳеч вақт тезлашгани йўқ, балки, ҳаракат тезлашганини кўрамиз.

Бундай “тезлаштириш” ҳаётий жараёнларни илгарилатиш ёки секинлатишда ярамайди. Масалан, тирик жонзодлар, хусусан инсон боласининг муддатидан олдин туғилишига ўхшаган ҳолатлар. Шунингдек, инсон умрини биологик жиҳатдан олдин тўхтатишда сабабчи бўлиш ҳамма вақт оғир жиноят тури сифатида баҳоланган. Демак, бу ҳол инсоният тарихининг деярли ҳамма давр ва маконларида нормал ҳолат деб баҳоланмаган.

Вақтнинг макон каби бошланиши маълум бўлмагани каби интиҳоси ҳам ҳеч кимга маълум эмас. Лекин, унинг нисбий ўлчам мезонлари яратилган ва тақомиллашиб келмоқда. Вақтнинг асосий ифодаланган ўлчовлари:

Секунд, минут, соат, сутка (кун-тун), ҳафта, ой, йил, аср, мингйиллик, эра кабиларда ифодаланади. Лекин замонавий секундамерларда 1 секундни 100 дан бир улуши, мингдан бир улуши каби ҳисоблаш аниқликлари бор.

Шунинг учун аксарият олимлар вақт эталони сифатида инсонни юрак уришини, кичик бирлиги сифатида инсонни киприк қоқишини қабул қилишни таклиф қилишган. Гап шундаки, ўша аниқ электрон секундамерлардаги вақт секундни 100/1 улуши ҳисобаш тезлигини ҳам кўз нисбатан бўлсада илғайди.

Вақт масаласи ана шундай мураккаб масала экан, кўплаб файласуфлар, уни ақл билан англаб бўлмайдиган борлик муаммоси сифатида илоҳий сифат билан таърифлашган. Шулар қаторида Навоий ҳам бор.

Бегарон – бепоён;

Бегоҳ – вақтда бепоёнлик, узок вақт ифодаси, шунингдек маконда бепоёнлик тарзида ҳам қўлланилган;

Замон ва замин - замон ва макон маъносида қўлланилган;

Замон – давр, фалак, тақдир тарзида изоҳланган;

Коинот – олам, дунё, жаҳон тарзида изоҳланган

Навоий асарларида, айниқса асар якунида асарнинг ёзилган санасини яширин сўз ёки ҳарфлар бирикмаси орқали ифодалаш, абжод ҳисобида таърих тузиш санъати, сонларнинг ҳарфий ифодалаш орқали тарихий йилномалар чиқариш ёки таърих моддаси ҳақида муаммо санъатида ҳам вақт ҳисобини чиқариш санъатлари қўлланилган. Масалан: “Ҳайрат ул аброр”нинг хотимасида:

Нуктаи таъриҳки, аҳсан эди,

Секизу секиз юзу сексан эди.

деб асар ёзилган йилни аниқ кўрсатиб кетилган. Бу ҳижрий йил ҳисобида бўлиб, милодий йил ҳисоби бўйича 1483 йилга тўғри келади.

“Махбубул-қулуб”нинг хотимасида абжад усули қўлланилган бўлиб, совларнинг ҳарфларда ифодасидан сана чиқарилган.

Тарихи чу «хуш» лафзидин ўлди ҳосил,

Ҳар ким ўкуса, илоҳи, ўлғай хушдил.

“Хуш” сўзининг арабча ёзилишидаги ҳарфлар йиғиндисидан “абжад ҳисоби” билан ҳижрий - 906/1500-1501 милодий йил чиқади. Дарҳақиқат, асар шу йилда ёзилган.

Навоий асарларидаги фалсафий мушоҳадалар асносида вақтга оид яна шундай сўзлар, иборалар ишлатилганки, улардан мумтоз шарқ адабиётида кенг қўлланилган. Уларни аксариятини ҳозирги пайтда ҳам тез-тез қўллаб турамыз, бироқ уларни кўпларини фалсафий моҳиятини тўлиқ англаб етмаслигимиз кўриниб қолади.

Давр – 1). айлана, теварак, доира, ҳалқа; 2). замон, вақт, муддат; 3). давр, замон; 4). айланиш;²³²

Давр ва давра шундан даврон, давр-даврон сўзлари аслда, вақт эталони ҳисобланган осмон жисмлари, хусусан Ой, Қуёш каби сайёраларнинг ўз ўқи атрофидан, орбитасидан (яъни давраси, давридан) ёки бошқа сайёра атрофидан бир марта, бир давра айланишидан олинган истилоҳдир. Шунинг учун, Навоий ва бошқа мумтоз шарқ адабиёти манбаларида, осмон даври, фалак даври, даврон аҳли, даври чарх, чарх даври каби иборалар кўп ишлатилган.

Давр сўзи ўрнига қараб бошқа маъноларда қўлланилаган бўлиб, аксар ҳолларда вақт, давр, замон маъноларида қўлланган.

Даврон – айланиш, фалак, гардиш, доира²³³;

“Муншаот”да шундай шоирона таманно қилинган:

Гар бўлса мутеъ чарх даврони манга,

Еткурса мени ул ойға ё ани манга.²³⁴

дам – лаҳза, он, вақт, фурсат²³⁵;

Вақтга, замонга оид бу истилоҳ заминиди, ўтадиган ҳар бир дамнинг кадри ва фалсафий моҳияти акс эттирилади. “Махбубул-қулуб”да:

“Ўтган рўзгор адамдур. Келмагандин сўз айткон аҳли надамдур ва ҳол муғтанамдур. Бир турк бу маънида дебдурким: “Дам бу дамдур”.

Мозию мустакбал аҳволин такаллум айла кам,

Не учунким, дам бу дамдур, дам бу дамдур, дам бу дам.

²³² Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. 1 жилд. Тошкент, фан1983. 439-440 бб.

²³³ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. 1 жилд. Тошкент, фан1983. 441-442 бб.

²³⁴ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 14 т. Муншаот. Т.: “Фан”, 1998. 182 б.

²³⁵ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. 1 жилд. Тошкент, фан1983. 446-447 бб.

Бу келтирилган жумла ва байтнинг мазмуни шундайки, - ўтиб кетган умр, вақт йўқликка кетади, ундан афсус-надомат кўп, ҳали бўлмаган иш, келмаган вақтдан сўз айтиш хомхаёллик ва хаёлпарастлик, ўтаётган ҳар бир лаҳза ганиматдир. Байтда ҳам шу каби маъно бўлиб, мозийдан, яъни ўтмиш ва келажакдан кўп гапириб, ҳасрат қилма, такаллим қилма, нима учунки, шу яшаб турган даминг, вақтинг, умринг энг ажойиб дамдир.

Яна бир хусусият - психологияда, вақт *субъектив омил* бўлиб, кузатувчининг руҳий ҳолатига боғлиқ. Яна, вақтнинг ўтиши меъёри тўғри чизикли ва айланма хусусиятда бўлади. Назаримизда, вақтнинг айланма хусусияти қандайдир ноаниқлик белгиси бўлиб, айланмалиги вақтни ўлчаш асбоби бўлган, соат ва бошқа асбобларни ҳаракати хусусиятидан келиб чиқиб айтилган. Ваҳоланки, вақтни бир томонлама ва тўғри чизикли ўтиши баҳоланган таъриф тўғри деб ўйлаймиз. Масалан, бошқа астрономияга оид назариялар, жумладан Навоийнинг космосга оид қарашлари ва амалиётда вақтнинг нисбий ўлчами сайёраларнинг ўз орбиталаридан, ўз ўқи атрофидан ёки айтайлик, Ернинг Қуёш атрофидан бир марта айланиши бир йил деб белгилангани каби бир марталик даврдан олинганлиги, вақтни айланма хусусиятига эга деб баҳолашга асос бўлмайди.

Бизнинг хулосамиз – замоннинг ҳам маконнинг ҳам аниқ ибтидоси ва интихоси йўқ, бўлса ҳам ҳеч ким уни айтиб беролган эмас. Айнан ана шу савол ҳамма файласуфларни бош қашлатиб келмоқда. Доно файласуфлар ҳамиша бошқалар билан қиёслаганда жуда кўп нарсани билганлари ҳолда, умрларини охирида, умр сарҳисобида ҳеч нарсани билмасликларини айтиб ва Навоий каби Валлаҳу аълам, деб кетганлар.

Бобга доир умумий хулоса:

Ушбу бобнинг биринчи параграфи Алишер Навоийнинг онтологик фалсафасида коинот ҳақидаги қарашлари коинотнинг яралиши, коинотдаги сайёраларнинг илоҳиёт қонуниятлари асосида ҳаракатланиши, уларнинг ҳаммасининг изми уларни йўқдан бор қилган Холикка боғлиқлиги тавсифи берилган. Навоий ўз давригача яратилган астрономияга оид билимларга таяниб, коинот, фазодаги осмон жисмлари ўз координатлари ва орбиталари қатта аниқлик билан тузиб чиқилганлиги, уларнинг ҳар бирининг фазодаги ўрни, вазифаси Оллоҳнинг иродаси, саховати, юксак тафаккури қуввати билан жорий қилинганлиги таҳлилий фалсафий жиҳатлари ёритилган.

Навоийнинг онтологик фалсафасига оид қарашлари бўйича умумий хулосамиз қуйидагича:

- Навоийнинг космогоник қарашлари пантеистик хусусиятга эга;
- Унинг теологик асоси Қуръони карим ва бошқа илоҳиёт манбаларидаги илоҳиёт илмлари билан уйғун;

- Навоий оламдаги барча сир-синоат хусусан коинот ва ундаги бепоен (бегарон) оламни бутунлай ўрганиш, билишнинг иложи йўқ, лекин уларни олами кубро деб номланган инсон ақл-заковати, идроки билан инсонга Тангри инояти билан мясиди ёқилган ақл чироғи билан оламнинг кўплаб сирларини машаққат билан очишига оид башоратлар қилинган;

- Навоий бошқа олам сир-синоатлари каби коинот сирларини ирфоний ўрганиш тарафдори бўлгани ҳолда, Искандар, Фарҳод, Мирзо Улуғбек каби фалакиёт илми соҳибларини олқишлаган;

- Навоий оламни сарҳади, поёни йўқ фазо кенгликларини ақл билан тасаввур қилиш мумкин эмаслигини айрим олимлар таърифлаганидек “илмий фантазия” сифатида, Ж. Бруно ва Н. Коперниклардан илгарирок “Лисон ут-тайр”да мажозий-фалсафий таърифлаган;

- Навоийда “казабатул мунажжимун” ибораси остида, мунажжимлар ва ҳақиқий фалакиёт олимлари орасидаги фарқ қиёсланган, шунингдек, фалак сир-синоати хусусидаги илмларни ҳам илм тарозисида аниқ ўлчаниши лозимлигини уқтирган. Унинг бундай фикрлари ҳозирги замон астрономияси хулосаларига ҳам тегишли эканлиги айрим мисоллар билан исботлашга ҳаракат қилинди;

Бобнинг иккинчи параграфида – коинот фалсафаси ва умуман онтологик фалсафанинг яна бир муаммоли мавзуси замонга вақт тавсифига қаратилган.

Бу мавзуни тадқиқи асосида қуйидагиларни хулоса қилиш мумкин:

- Навоий вақтни пантеистик таърифлайди, у, оламни, борликнинг фалакни, маконни ва вақтни ҳам Холиқи Оллоҳ, вақт ҳам Унинг иродасига боғлиқ дейди;

- Навоий онтологиясида вақт масаласи аниқ мавзу сифатида, ҳозирги замон илм-фани тавсифи ва хулосалари тарзида қўйилмаган;

- Навоий фалсафий карашларида - макон, моддий олам ашёлари турли, ҳажм, кўлам, миқдор, горизантал вертикал каби кўз билан кўриш сунъий ўзагартириш мумкин бўлса, замонни ибтидоси, интихоси йўқ, унинг ҳукми ва синоати Оллоҳ измида деган карашга асосланган;

- Навоийда замоннинг умумий окими бир тарафлама бўлиб, вақт азал билан абад орасидаги давр окими;

- Навоий асарларидаги фалсафий баёнларида айнан, замон, азал, абад, лам-язал, давр, даврон, давра, пайт, фурсат, фалак чархи, даврон чархи, замона абноси, фасл, мавсум, соат, дам, умр, гоҳо, баъзан каби сўз ва ибораларнинг теологик ва дунёвий ирфоний талкинларини кўриш мумкин;

- Бизнинг фалсафий-концептуал хулосамизга кўра, вақт масаласи нисбий ва декларатив хусусиятларга эга, аниқ ҳал қилинмаган мавзу. Вақт ва унинг ҳисоблаш осмон жисмлари ҳаракатларидан нисбий олинган экан, уларнинг ўрни ва орбитал ҳаракатлари, яъни даври ҳам нисбийликка асослангандир.

Бобнинг қисқача мазмуни:

Ушбу бобда фалсафа фанининг асосий мавзуларидан бўлган борлик оламининг асоси субстанцияси, асосий моҳияти, борликнинг, оламнинг ибтидоси нима, олам ва борлик қандай яралган, у қандай унсурлардан ташкил топган, нега оламнинг бир бутунлигини ташкил қилган унсурларнинг баъзилари мавжуд, яъни вужудга эга, айримларида эса ундай хусусиятларни биз кўрмаймиз деган саволларга жавоб изланган.

Бобнинг биринчи параграфида Навоий онтологик фалсафасида субстанция ва моддий борлик муаммолари ҳақида гап боради. Бу мавзуни ёритишда, моддий олам, унинг жавҳари, яъни субстанцияси нима, оламдаги ашёларнинг асл моҳияти қандай яратилган деган саволларга фалсафий таълимотлар тарихи давомида турли жавоблар берилган бўлиб, мавзуда бу хусусдаги Алишер Навоий фалсафий қарашларида қандай мушоҳада қилинган ва қандай хулосалар қилинганлиги таҳлил қилиниб маълум фалсафий-концептуал хулосалар қилинган. Хусусан, Навоий фалсафасида оламнинг асл мояси илоҳий тарзда ифодаланиб, унинг қарашларида, оламнинг асл қоюми, ҳаюло бўлиб заррадан тортиб коинотдаги сайёраларнинг ҳам яратилишида асос бўлган Худонинг вужуди эканлиги айтилади. Навоий назарида, бу оламдаги биз кўриб турган нарсалар аслида Оллоҳ жамолининг тажаллийсининг бир кўриниши, улар ҳақиқий олам эмас, “Лисонут-тайр”да мажозий тарзда бутун оламини денгизга ўхшатиб, денгиздаги ҳамма нарса ўткинчи бўлиб, фақат денгиз манга қолади, зеро ана шу денгиз Оллоҳ вужуди деб мажозий ифодланганлиги баён қилинган. Навоийда оламнинг моддий асослари, - моя, моҳият, жавҳар, ҳаюла, зарра, заррот каби истилоҳлар воситасида ифодаланганлиги, бу эса уларнинг асл мояси Худо эканлиги, олам бир бутунликдан – Ваҳдониядан иборат, қолганлари қасрат, кўпликни англатиб, бошқа ҳамма ашёлар уларнинг асл моҳияти бўлган Худонинг турли шакл-шамойил ва ранг-баранг акс этиши, яъни тажаллиётидир дейилганлиги айтилган. Ваҳоланки, бу масала Ғарб фалсафасида ҳам Шарқ фалсафасида ҳам жуда баҳсли масала. Хусусан, ислом фалсафасидаги ваҳдатул вужуд таълимоти намояндалари қарашларида ҳам жуда катта ихтилофларга олиб келган муаммоли ва ҳозиргача ўз жавоби топилмаган саволдир.

Бобнинг иккинчи параграфи оламнинг бир бутунлигини ташкил этган оламнинг сирли ва Навоий таъбири билан айтганда – ҳасти нестнамой, яъни ўзи бору, лекин, намоен бўлмайдиган олам унсурлари хусусида гап бориб, бу шартли равишда номоддий олам деб аталди. Номоддий олам деганда асосан руҳият билан боғлиқ хусусиятлар, шунингдек, оламнинг таркибий

қисмларидан бўлган ва дунё фалсафасининг деярли ҳамма таълимотларида эътироф этилган тўрт унсус – ҳаво, олов, сув, тупроқнинг иккитасини Навоий тавсифида юкори сафоли, яъни, сифатли деб баҳоланган ҳаво ва ўтти шартли равишда номоддий борлиқ деб баҳолангани айтилган. Номоддий оламнинг бошқа бир тури рухият олами эса, Навоий фалсафасида Оллоҳнинг юксак закоси, олий мақсади қилиб яратилган жон, инсон кўнгли, инсон ақл-идроки, қалби, ишқий туйгулари ва бошқа номоддий асосга эга бўлган олам ҳақида тадқиқ, таҳлил ва хулосалар қилинган.

3.1. Навоий онтологик фалсафасида субстанция ва моддий борлиқ муаммолари

Моддий борлиқ муаммоси, инсониятни энг қадимги, нафакат қадимги, балки, ибтидоий даврлардан қизиқтириб келган. Ғарб фалсафасида моддий борлиқ мавзуси материя тарзида талқин қилинган. Моддий олам, яъни материя билан боғлиқ масалалар материалистик фалсафада тадқиқ этилди. Материалистик фалсафанинг шарқона муқобили - моддиюнлик фалсафаси тарзида истифода этилади. Лекин, моддиюнлик фалсафасида ҳам маълум баҳслар бўлиб, унда оламнинг яралиши асоси моддий ашёлар, зарралар деб қараш билан бирга, умуман моддий оламни ўрганиш воситасида оламни, табиатни англаш лозимлиги хусусида гап боради.

Навоий фалсафий қарашларида ҳам айнан *моҳият*, *жавҳар* каби истилоҳлар *субстанцияни* англатади. Шунингдек, моддий олам деганда, оламдаги ашёларнинг моддий жиҳати, вужуди – мавжудлик ва мавжудод тарзида истифода қилинади. Бу ердаги, Навоийда ҳам биз ўзимиз тез-тез айтиб турадиган “мавжуд”, “мавжудод” сўзининг хусусияти шундаки, унинг асосини “вужуд” сўзи ташкил қилиб, у нарсалар, тирик мавжудодлар, хусусан одамни моддий қисми, танаси, тийнатиани англатади. Бу ерда, маънавий қараганда, инсонга хос рухий олам назарда тутилмайди. Вужуд сўзига Навоий асарлари изоҳли лугатида ҳам бошқа маънолар билан бирга айнан тан, жисм, гавда деб, изоҳ берилган²³⁶.

Ғарб фалсафасидаги жисмоний, моддий асосдаги оламни англатувчи сўз материя дейилади ва бу ерда оламни маънавий рухий олам назарда тутилмайди деб алоҳида изоҳланган²³⁷. Яъни материя сўзи, оламнинг моддий қисмини билдиради.

Моддий оламнинг яралиши тўғрисида қарашлар фалсафага оид ёзма манбаларда сақланиб келаётган Пифагор ва пифагорчилар томонидан илгари сурилган “монада”лар таълимотини айтиш мумкин. Бу назарияга

²³⁶ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик. 1 жилд. Тошкент, фан1983.

²³⁷ 382 б.

²³⁷ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

кўра, олам, борлиқ - монададан, - “илк илоҳ”, “илк борлиқ”, “бирлик”, “ягона ва бўлинмас бирликдан” яралган. Кейинчалик бу назария тарафдорлари бўлган, платонизм ва неоплатонизм тарафдорлари Диоген, Ғарб классик ва янги давр фалсафасида Ж.Бруно, Лейбниц каби файласуфлар томонидан давом эттирилди²³⁸.

Масалан, Лейбнцийнинг “Монодология” асарида монадаларни оддий борликнинг мустақил субстанцияси, “монадалар, ташки муҳитдан бирор нарсани кириши ҳам чиқиши иложи бўлмаган, эшиги ҳам деразаси ҳам йўқ бир манба” сифатида баҳоланиб, улар ички фаолият принципи асосида ўзгарувчан, ҳаракат монадасини таърифлаган²³⁹. Лекин, ўша монада нимадан яралганлиги саволи ҳозиргача очик турипти.

Навоий айнан ана шундай фалсафада ҳали ечимини топмаган муаммолар ҳақида гап борганда, масала хусусида ўзининг теран фикрларини юксак маҳорат билан билдиради, лекин, уларнинг умумий ечимида инсон тафаккури ожиз деган маънода, *валлаху аълам* деб, камтарона жавоб берган. Мутафаккир асарларидаги фалсафий таҳлиллар ҳолатидан келиб чиқиб шуни хулоса қилиш мумкинки, У моддий оламни ҳам, номоддий оламни ҳам фақат ҳиссий билиш билан чекланиб қолмасдан, маърифий, ирфоний-фалсафий, яъни илмий тарзда тадқиқ қилиш орқали ўрганиш тарафдори бўлган.

Навоий оламдаги барча борлиқни асоси, мояси, моҳияти Оллоҳнинг ҳаюлолик ва қайюмлиги билан ифодаланади. Бу эса Қуръони каримнинг Ер ва Осмонни яратилиши ва тасарруфига бағишланган **“Оятал курси”** (“Бақара сурасининг 255 ояти”) сидаги “Аллаҳу ла иллаҳа илла хувал **ҳайюл қайюм...**” ояти қаримасига асосланади. Агар, оятга эътибор берилса – **“ҳайюл”** ва **“қайюм”** сўзлари, ҳайюло ва қайюмликни, яъни бутун оламни ҳайюлоси, - асоси ва қайюмлиги, - мангу мавжудлик фақат Худога хослиги таъкидланган²⁴⁰.

Навоий моддий олам асоси сифатида бошқа мусулмон шарки фалсафаси намояндалари каби, **ҳаюлани** назарда тутган. “Ҳайратул-аброр”да:

Барча жавоҳир била аъзода тенг,

Сурати навъи-ю **ҳаюлада** тенг²⁴¹, деган байт бор.

Яъни, барча мавжудодлар туридан, хилидан катъий назар аъзода, таркибий тузилишига ва кўринишига кўра бир манба, **ҳаюлога** тенг ёки ҳаюлодан иборат деган маъно мужассам.

²³⁸ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

²³⁹ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

²⁴⁰ Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири / таржима ва тафсир муаллифи: Шайх Абдулазиз Мансур. – Тошкент: “Munir” нашриёти, 2021. – Б. 42.

²⁴¹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 127 б.

Ҳаюлони моддий борликнинг асоси сифатида талқини, Марказий Осиёлик мутафаккир, табибионлик фалсафаси намояндаси – Абу Райҳон Берунийнинг борликка оид қарашларида ўз аксини топган.

У мутлак макон эса *ҳаюла* яшайдиган ўрин-жой бўлиб, борликнинг мавжудлик шаклидир. У уч ўлчови - эни, бўйи, узунлик йўналишларида, кўламида ўлчаниши, микдорий ҳисоблаб чиқилиши мумкин бўлган сирт, юза, текислик кўринишига эга, деган ғояни илгари сурган²⁴².

Лекин, Навоий “Садди Искандарий” да ваҳдатул вужуд таълимотидаги ҳамма нарса Удир назариясига оид қарашда, олам ва ундаги барча мавжудод Унинг вужуди эканлигига ишора қилади:

Вужуд аҳлининг коми жудунг била,

Келиб жуд қойим вужудунг била.

Вужудунг қачон қилса зоҳир қидам,

*Бўлуб борча ашё вужуди адам*²⁴³.

Мазмуни: мавжуд нарсаларнинг ҳаммаси сени вужудингдандир, асл қайюм вужуд сени вужудингдир, ҳар неки оламда зоҳир экан, яъни кўринишга, шакл-шамойилга эга нарсалар, адамдан - йўқликдан сени иноятинг, саховатинг ва вужудинг сифатида зоҳир бўладилар. Бундай фалсафий талқин Навоийнинг деярли ҳамма асарларида бор. “Ҳайратул-аброр” да:

Эй бори мавжудға сендин вужуд,

*Балки вужуд аҳлиға файёзи жуд.*²⁴⁴

Бу ерда ҳам юқоридаги каби мазмун: ҳамма мавжуд нарсаларнинг вужуди сенинг вужудинг, уларга Сен ўз саховатинг билан вужуд ато этгансан. Шу билан бирга олам, бутун коинот, ундаги ҳамма сайёралар, ердаги ҳамма нарсалар Ундандир – яъни ҳамма борлик Унинг амри билан яралди ва унинг амрига, иродасига боғлиқ деган талқин ҳам бор.

“Ҳайратул-аброр”нинг оламни ва ундаги барча мавжудодларни йўқлик оламидан вужуд қошонасига келтирган вужуди мутлак, яъни Оллоҳ ҳамдига бағишланган 5 - бобида:

Эй қилибон қахр ила лутфунг шиор,

Борни йўқ айламаку йўқни бор,

Йўқ эдилар ҳар неки - бор айладинг,

Фаҳму хирад бориға ёр айладинг.

Ҳам тўқуз афлокни чектинг рафиъ,

*Ҳам кураи хокни ёйдинг васи*²⁴⁵

²⁴² Умарова Р.Ш. Берунийнинг борлик ҳақидаги таълимоти. Фалсафа фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. Т.: 2011. 24 б.

²⁴³ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 11 т. Ҳамса: Садди Искандарий. Т.: “Фан”, 1993. 3 б.

²⁴⁴ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 17 б.

²⁴⁵ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 21 б.

Кўриниб турганидек, бу байтларда – Сени қаҳрингдан борлар йўқ бўлади, лутфингдан йўқлар бор бўлади. Ҳеч нарса йўқ эди, ҳаммасини йўқликдан бор қилдинг, уларнинг ҳар бирига ўзига хос хусусият, хусусан ақл-идрок (инсон назарда тutilган) бердинг. Тўққиз фалакни баланд килиб кўтариб қўйдинг, қурра ҳок - Ерни ҳам шулар қаторида яратдинг дейилган. Яъни, бу ерда бутун борликни Оллоҳ ўз иродаси билан яратди ва тасарруф қилади. Бундай ёндашув фалсафада дуалистик ёндашувга ўхшасада, Навоийнинг фалсафий этик, эстетик, шунингдек, мутафаккирнинг борликни ирфоний-маърифий асосда ўрганишга қилган даъватларидан келиб чиқиб хулоса қилсак, унинг плюралистик позициясини кўриш мумкин. Фикримизча, Навоий яшаган давр мафқуравий хусусияти унинг плюралистик ёндашувини билдиришга монёклик қиларди. Шунинг учун Навоий оламни маърифий ёндашув асосида ўрганиш тарафдори бўлган. Бу тушунча ҳозирги давр таъбири билан айтганда илмий-фалсафий ёндашувни англатади.

Моддий борлик ибтидоси, мавжудлиги асоси сифатида субстанция муаммоси туради. Субстанция термини ва тушунчаси ҳозиргача фалсафага оид манбаларда қуйидагича тавсифланган. Субстанция - (лот. substantia — моҳият) - нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини, асосини ифодаловчи тушунча. Одатда, материя, модда сўзининг синоними сифатида қўлланилади. Субстанция фалсафада хилма-хил оламнинг, объектив реалликнинг, табиат, жамият, инсон ва унинг тафаккури тарихини, инсон билимларининг натижаларини ҳам ўзига камраб олувчи конкретликнинг назарий инъикоси, билиш назариясининг асосий тушунчаси сифатида талқин этилади. Бундай универсал моҳият муайян нарса, ҳодисалар ва уларнинг ўзаро алоқадорликлари орқали намоён бўлади. Юнон файласуфлари субстанция деб нарсаларнинг доимий, туб ва ўзгармас хусусиятини, асл моҳиятини англашган. Кейинчалик схоластлар бутун мавжудотнинг асл моҳиятини ташкил этувчи субстанция - Худодир деган ғояни илгари сурдилар. Оламнинг моддий сабаби ва илоҳий субстанция ҳақидаги дуалистик талқинни Р. Декарт олға сурди, у Б. Спиноза фалсафасида янада ривожлантирилди²⁴⁶.

И. Кант субстанцияни тафаккурнинг априор шакли, яъни тажрибадан олинган билимларни синтезловчи шакли деб изоҳлади²⁴⁷. Унинг фикрича, субстанциянинг доимийлиги барча вақт мобайнида ўткинчи бўлган нарсаларга нисбатангина намоён бўлади. Гегель субстанцияни нарсалардаги ўзгарувчан, ўткинчи томонларнинг яхлитлиги сифатида таърифлаб, уни “ҳар қандай ҳақиқий ривожланишнинг асосидир”²⁴⁸, дейди.

²⁴⁶Ренé. Декарт. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

²⁴⁷Иммануил Кант. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

²⁴⁸Георг Вильгельм Фридрих Гегель. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

Шарк фалсафасида Форобий субстанцияни энг умумийлик сифатида тушунтирган²⁴⁹. Ибн Сино субстанцияни “субстанционал умумийлик ва акцидентал умумийлик”нинг ўзаро муносабати доирасида талкин этиб, уларнинг бир-бири билан боғланганлигига, бири иккинчисисиз мавжуд бўла олмаслигига эътиборни қаратди²⁵⁰.

Субстанцияни тушунишда ҳам материалистик, ҳам идеалистик караш бор. Материалистлар субстанция деб объектив реалликни, материяни, идеалистлар эса, худони, мутлак ғояни, руҳни, умуман моддий бўлмаган асосни тушунадилар. Позитивистлар субстанцияни мавхум тушунча сифатида таърифлаб, бу тушунча тадқиқотчини чалғитиб, унинг фикрини йўқ нарсага боғлаб қўяди, аслида одам хилма-хилликлар ва уларнинг бирликларидан иборат, бунга эса моддийлик ҳам, маънавийлик ҳам киради деб ҳисоблашади. Ҳозирги замон табиатшунослиги учун **субстанция фақат расмий тушунча бўлиб**, ходисаларни ифодаловчи деган маънони билдиради²⁵¹.

Фалсафа гарчи бошқа барча фанларнинг тамал тоши бўлган энг қадимги фан бўлсада, борликни идрок этиш, англаш, уни чуқур таҳлил қилиш учун бошқа табиий ва аниқ фанлар илмий хулосаларига эҳтиёж сезади. Бошқача қилиб айтганда зарурий эҳтиёжи бор. Масалан, фалсафадаги коинот (космос) масалаларида албатта астрономия, астрофизика, физика фанлари, коинот ва ердаги борлик ва унинг хоссаларини аниқлашда математика, кимё, табиатшунослик, география, геометрия каби инсоннинг ижтимоий борлиги хусусиятлари таҳлилида, биология, психология, тиббиёт каби, борликни илоҳий талқини билан боғлиқ масалаларда албатта илоҳиёт илми, дин, диншунослик фанларида аниқ илмий хулосаларга, рад қилиб бўлмайдиган амалий тажрибаларига таяниши табиий.

Фалсафанинг йўналишлари кўп, лекин, борлик фалсафаси асосий ва белгиловчи ўрин ва мақомга эга. Унинг белгиловчилиги шундаки, борликни ўрганувчи мавжудод инсоннинг ўзи ҳам алоҳида маънавий-руҳий оламга эга бўлгани ҳолда, моддий оламга, умуман борликда ўзи жисмонан бор бўлсагина кизикади, ўрганади, тараққий этади. Фалсафадаги барча йўналишлар онтология асосида, унинг ўзагида шаклланган ва такомиллашган.

Эманация назарияларига кўра эса, моддий олам илоҳий ибтидо (Худо)дан аста-секин, босқичма-босқич ажралиб чиқади. Эманация назариянинг ҳам материалистик (намояндалари - Эмпедокл, Левкипп, Демокрит), ҳам идеалистик (вакиллари - Платон, Аристотель, Плотин) таълимотлар илгари сурилган. Эманация ҳақидаги материалистик

²⁴⁹ Forobiv Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uzlug` Tarxon.
<https://uz.wikipedia.org/wiki/Forobiv>.

²⁵⁰ Ибн Сина. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

²⁵¹ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-s/substantsiya-uz/>

таълимот, маълум даражада деярли барча кадимий натурфалсафа учун хос бўлган. Эмпедокл кўришни бизнинг ҳиссий органларимизнинг кўзгалишига мос тушувчи элементларнинг ажралиб чиқиши, таркалиши деб тушунтирган. Идеалистлар фикрича, гоёлар олами туфайли моддий олам вужудга келган²⁵². Яқин ва Ўрта Шарқда Форобий, Ибн Сино, Ибн Рушд ҳамда мутасаввифлар — Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллож, Ш. Сухравардий ва бошқаларнинг фалсафий қарашларида илгари сурилган Эманация тўғрисида таълимот пантеизмнинг ривожланишига таъсир қилган²⁵³.

Навоий мусулмон Шаркининг йирик олимлари меросини чуқур ўрганади ва ўз асарларида уларнинг асарлари номлари ва асосий хулосаларини ҳам айрим ўринларда келтириб ўтади. Хусусан, тасаввуф ва тариқат шайхлари бўлган олимлар хусусида “Насойим ул-муҳаббат” асарида 770 та шайхларнинг номлари ва мероси ҳақида маълумотлар берилган. Навоий олам ва борликнинг мояси, моҳияти, жавҳари, бидояси субстанцияси – Оллоҳдир дейди. Яъни унинг фалсафаси пантеистик фалсафадир. Навоий оламнинг ибтидоси, мояси, моҳияти - Оллоҳ эканлигини Қуръони Карим оятлари асосида талқин қилади.

Файласуфлар Худони ҳам шу йўсинда ўрганиб, унинг сабаби аввал, биринчи туртки берувчи ёки жавҳар деб таърифлаганлар. Гарчи Афлотун ва унинг издошлари Худони мутлақ руҳ деб, инсон ва оламда руҳ бирламчи асос эканлиги тан олинса-да, бироқ руҳни ўзидан ўтказиб эмас, балки “объектив борлик” сифатида, бир асбоб сифатида четдан туриб ҳиссиз қараб чиқиш кўзга ташланади. Фалсафада ҳам одамни табиий тараккиётнинг олий кўриниши, Парвардигор яратган энг мукаммал ва мўътабар хилкат деб қараш мавжуд. Форобий ва ибн Сино асарларида бу тез-тез тилга олинади. Бироқ уларнинг ҳаммаси тасаввуфда ўзга мақсад, ўзига хос йўлда талқин қилинади.

“Ҳайратул-аброр”нинг борлик билан унинг яралиши ва моҳияти, уларни ўрганиш билан боғлиқ масалаларга кенг ўрин берилган.

Асарнинг XIV бобида, илоҳиётга доир - тўрт унсур – сув, ҳаво, ўт, тупроқ, “Етти фалак ахтарининг буржи” – етти сайёра, “кун”, “кунту қанзан”, “Сўз, жон ва руҳ унинг қолипидир” каби мавзулар чуқур фалсафий таҳлил қилинган²⁵⁴.

XVII бобда Оллоҳни деҳқонга ўхшатиш оркали, оламдаги ҳамма нарсанинг яралиши, Оллоҳнинг саховати ва қаромати, инояти билан эканлиги уқтирилган²⁵⁵.

Навоий пантеистик фалсафий қарашларининг асосий манбаси сўзсиз Қуръони қарим ва бошқа илоҳий манбалар эканлигини биринчи бобда

²⁵² Эманация. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

²⁵³ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-e/emanatsiya-uz/>

²⁵⁴ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 55-61 б.

²⁵⁵ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 72-76 б.

айтиб ўтган эдик. Айнан оламнинг яралиши Оллоҳнинг иродаси эканлиги ушбу муқаддас каломда ўз аксини топган.

Оламнинг яралиши Оллоҳнинг иродаси эканлиги қуръони Каримнинг деярли ҳамма сураларида учрайди. Жумладан, “Раҳмон” сурасидаги бир нечта оятларни мисол келтириш мумкин: 3-оят: - (У) инсонни яратди; 5-оят: Қуёш ва ой ҳисобдадир; 6-оят: ўт-ўлан ҳам, дарахт ҳам сажда қилурлар; 7-оят: Осмонни баланд кўтарди ва мезонни ўрнатди; 10-оят: Ерни ҳалойик учун қўйди; 14 оят: инсонни сополга ўхшаш қуриган лойдан ясади; 15 оят: ва жинларни ўт (дан)нинг алангасидан яратди. Инсу жинсларни ўтдан яратди, шунинг учун одам нафс ўти домига тушади ва ўзини йўқотади. Нафс шайтонни инсу-жинсларни иши дейилади. 17 оят: У(икки) Машрик ва Мағрибнинг раббисидур; 26: (Ер) юзидаги барча жонзодлар фонийдурлар;

27: Улуғлик ва икром эгаси Роббингизнинг ўзигина боқийдур²⁵⁶;

Мулк (Таборақ) сурасида: 3-оят: У етти осмонни табакама-табака яратгандир; 5-оят: Ва дарҳақиқат Биз осмонни чироклар билан зийнатлаб қўйдик; 23-оят: (Сен) “У сизларни йўқдан бор қилган ва сизларга эшитиш, кўриш ва ақлни берган зотдур”²⁵⁷. Ана шу илоҳиёт манбасидаги илоҳий ҳикматларга ҳамоҳанг тарзда Навоий асарларидаги фалсафий фикрлар қарашлар тақомилини кўрамир.

Масалан, “Лайли ва Мажнун”да

Ҳақ кавнға солмамиш эди пай,
“Қоналлоҳу лам яқун маағ шай”

Яъни, ҳеч нарса йўқ пайтда ҳам Оллоҳ бор эди.

“Фарҳод ва Ширин” достонининг бошланишида, оламнинг яратувчиси – “Қойими Мутлак”, - яъни Оллоҳ ҳар бир ишнинг моҳияти-манбаи деб таъкидлайди²⁵⁸.

“Фарҳод ва Ширин”да оламнинг яратилишида Оллоҳнинг арабча “коф” ва “нун”дан ташкил топган “қун” амри билан яъни “яради”, “пайдо бўл” амри билан пайдо бўлганлиги талқини келтирилади.

“Кофу”, “нун”– арабий ҳарфларининг номи бўлиб, улар қўшилса, “қун” сўзи юзага келади.

Муҳаммад “кофу”, “нун”ға қурратул-айн,
Туфайли кавн ўлуб, йўқ-йўқки, кавнайн²⁵⁹.

Диний таълимотга кўра, худо азалда мавжудотни пайдо қилишда шу сўз билан буйруқ берган дейилади.

4. Қурратул-айн – арабча: кўз равшанлиги; кўз қорачигини билдиради. Мажозий маънода – фарзандни ҳам кўз қорасига ўхшатилади.

²⁵⁶ Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири / таржима ва тафсир муаллифи: Шайх Абдулазиз Мансур. – Тошкент: “Милл” нашриёти, 2021. – 624 б.

²⁵⁷ Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири / таржима ва тафсир муаллифи: Шайх Абдулазиз Мансур. – Тошкент: “Милл” нашриёти, 2021. – 624 б.

²⁵⁸ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 8 т. Ҳамса: Фарҳод ва Ширин. Т.: “Фан”, 1991. 8 б.

²⁵⁹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 8 т. Ҳамса: Фарҳод ва Ширин. Т.: “Фан”, 1991. 544 б.

5. “Кавн” – мавжудлик, борлик, дунё; кавнайн – икки дунё (у дунё ва бу дунё).²⁶⁰

Навоийнинг форсий тилда ёзилган “Рух ул-кудс” яъни, “Муқаддас рух” асарида борликни моҳияти Худо эканлиги билан боғлиқ қуйидаги фалсафий қараш баён қилинган:

Ашёларга сурат берувчи (Аллоҳнинг) қудрат каламига тасанноким, ҳар замон ундан минглаб ажойиб нақшлар пайдо бўлмай;

Ажиб қаламдирки, (Ҳақнинг) “Бўл” деса бўладиган санъатхонасида катрадан дарёгача, унинг рақамисиз пайдо бўлмаган;

Ажиб қудратдирки, юксак чарх касрида қуёшдан энг кичик заррагача ўша қудратсиз вужудга келмаган;

Сенинг амрингга тубанлар ҳам, улуғлар ҳам муте, боболар ҳам, момолар ҳам сенинг саховатинг туфайли яратилган (зурриёт қолдирилган).

Яъни бутун тирик жонзодни, хусусан, инсон зотини яратилгани ва улар насл-насаб орқали кўпайиб, шу сабабли ҳаёт изчилликда давом этиб келаётганлиги айтилади.

Бу ерда, оламдаги ҳамма нарсани Оллоҳ ўзига хос шакл-шамойил ва мазмун билан яратади. Ҳамма нарсанинг моёси, моҳияти, асоси Удир деган маъно мужассам²⁶¹. Масалан, ҳатто атомистик назарияда ҳам, гарчи табиат бир бутун, атомлар ажралмас, бўлинмас материянинг манбаси деб қаралсада, айрим табиати бир-бирига зид бўлган моддалар атомлари бир-бирига айланишига сабаб бўлмайди. Мисол учун тош билан металлнинг бевоста бирикмаслиги, халқ тилида айтганда “кони қўшилмайдиган” жинслар мавжуд.

Шарқ адабиёти ва халқ тилида ўн саккиз минг олам ибораси Навоий асарларида бу ибора кўп қўлланилган. Унинг машҳур:

Ўн саккиз минг олам ошуби асар бошиндадур,

Не ажаб, чун сарвинозим ўн саккиз ёшиндадур.

ғазали бунга мисол бўлиши мумкин. “Ошуб” сўзи ғавғо, тўполоқ, деган маъноларни англатади. Демак, ўн саккиз минг олам ғавғосини енгган киши қомил инсондир, деган талқин бор²⁶².

Алоҳида таъкидлаш лозимки, Навоийнинг шеърлятида ҳам насрий асарларида ҳам бу ибора кўп қўлланилган. Биз бу ерда Навоийнинг шоирона даҳосини ҳисобга олиб, борликка оид баён усулининг мажозий талқини ва тавсифини унутмаслик керак деб ҳисоблаймиз. Айнан, илоҳиёт адабиётида ҳам бу услуб, “тамсил”, “тимсол” деб номланиб, мажозий услубда, оддий тилда мисоллар келтиришни билдиради²⁶³.

²⁶⁰ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 8 т. Ҳамса: Фарҳод ва Шириён. Т.: “Фан”, 1991. 17-20 б. Изох 485.

²⁶¹ Навоий Алишер. Рух ул-кудс. 20 жилдлик МАТ. 20 жилд. Т.: фан2003. 209 б.

²⁶² <http://hidoyat.uz/9497>

²⁶³ <https://www.e-adabiyot.uz/maqola/151>

Навоий борлик фалсафаси гарчи илоҳиёт асосида бўлсада, ўн саккиз минг олам ибораси мажозий маънода қўлланилган, чунки, бу ибора илоҳий асосда эмаслигини айтиш мумкин. Айнан шу ибора хусусида Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф ҳазратларининг *“Ўн саккиз минг оламни яратган Аллоҳ таолога ҳамду санолар бўлсин!”* дегандаги, *“Ўн саккиз минг олам”* сўзини қандай тушунамиз, бунда қандай олам айтиляпти?” деган саволга: *“Буни ўша гапни айтганлардан сўранг, бундай ибора муқаддас динимизда йўқ”*, деган жавобидан ҳам билиш мумкинки, Куръони карим ёки бошқа илоҳий манбаларда бу ибора қўлланилмаган. Бу ибора бадий адабиёт, хусусан тасаввуф адабиётида ва халқ тилида мажозий маънода ишлатилган.

Айнан шу савол, Ўзбекистон мусулмонлари идораси раиси, муфтий Усмонхон Алимовга берилганда ҳам: *“Ўн саккиз минг олам”* ибораси Куръони карим ва ҳадисларда учрамайди. Асосан, минтакамиз мусулмон ақибларининг асарларида, тасаввуф адабиётида бу иборадан кенг фойдаланилган. Шундай бўлса-да, бу ракам айнан *ўн саккиз минг олам* борлигига эмас, балки қўлликка далолат қилади. Муфассирлар оятда келган *“оламларнинг Раббиси”* иборасидаги оламлар жуда кўп, ҳисобсиз эканига ишора қилиб, ўн саккиз минг деб рамзий таъвил²⁶⁴ қилишгани боис, шартли равишда шу санок қабул қилинган.

Баъзилар эса ҳайвонот, ўсимлик, ер, осмон кабиларни санаб, оламларни мазкур санокка тенг деб изоҳлашга ҳаракат қилишади. Лекин муайян сонга тўхталиш тўғри эмас. Чунки олам ва коинот сир-синоатларини тўлик билишга инсоннинг акли ожиз. Ирфон (тасаввуф) уламолари наздида эса ботил деб Аллоҳ таолога тенглаштирилган нарсага айтилади. Улар: *“Аллоҳ таолодан бошқа ҳамма нарса ботилдир дейишган”*²⁶⁵. *“Ботил”* сўзи эса Куръони каримда сўзи Ҳаққа тескари маънода келган: *“Эй аҳли китоблар, нимага Ҳақни ботилга аралаштирасизлар ва билиб туриб ҳақни яширасизлар”* (*Оли Имрон сураси, 71-оят*). Яъни, оламда Аллоҳдан бошқа ҳамма ашёлар ўтқинчидир деган маънода истифода қилинган.

Ахлоқ фалсафасида судхурлик, рибохўрлик катта гуноҳ эканлиги: *“Бир-бирларингизнинг молларингизни ботил йўл билан еманг. Билиб туриб одамларнинг молларидан бир қисмини ейишингиз учун ҳокимларга гуноҳкорона ташламанг”* (*Бақара сураси, 188-оят*²⁶⁶).

Умуман илоҳий манбалардаги айрим уламоларни фикларини, олам сўзига изоҳни келтириб ўтсак, мутафаккир фалсафасидаги олам ва ўн

²⁶⁴ Таъвил.

²⁶⁵ <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D1%8C>

²⁶⁶ <http://hidoyat.uz/9497>. <http://fargonaziyo.uz/on-sakkiz-ming-olam-deganda-nima-tushuniladi/>

²⁶⁶ <https://hidoyat.uz/22490>

саккиз минг олам мавзусидаги айрим масалаларда ойдинлик киритилади деб ўйлаймиз.

Олам ва моддий оламни англатадиган тушунчалар Исломи дини манбаларида турлича тавсифлаб келинган. Хусусан, “Олам” сўзи “аломат” сўзидан олинган, яъни оламни Яратган Зот (борлиги)нинг далилидир (*Имом Куртубий “Ал-Жомийли аҳкамил-Қуръан”*). Абу Лайс Самарқандий тафсирларида: “Барча жонли нарса оламдир”, деганлар.

“Олам” сўзини муфассирлар (Қуръони карим ва бошқа манбаларни тафсир қилувчилар) турлича тафсир қилишган. Қатоданинг айтишича: “Олам – Аллоҳ таолодан бошқа барча мавжудотлардир”²⁶⁷.

Фарро ибн Убайда айтади: “Олам”дан мурод, ҳар бир аклли мавжудотдир. Улар: инсонлар, жинлар, фаришталар ва шайтонлардир. Акли йўқлиги учун ҳайвонларни олам дейилмайди”²⁶⁸.

Навийнинг олам, борлик билан боғлиқ, мажозий-фалсафий талқинини “Лисон ут-тайр”нинг “Фақру фано водийси сўзи” бобида кўришимиз мумкин: *“Агар сен бу ҳодисага яхши назар солсанг, мавжуда вужуд йўқ эканлигини кўрасан, чунки денгиздан ўзга барчаси нобуд бўлувчидир. Ҳақ вужуди ана шу чексиз денгиздир, унинг юзидаги мавжлар эса бу оламдаги турли-туман нарсалардир.*

Маъно аҳллари эътибор қилувчи ушбу ўн саккиз минг олам ичида нимаши нарса бўлса, улар шакл жиҳатидангина мавжуд бўлиб, шаклда кўринувчанлик хусусиятига эгадир.

Ер сатҳи узра юзлаб ажойиб шакллар мавжуд, ҳар бир шаклнинг ўзи яна ранг-баранг товланишларга эга. Фараз қил: теварак-атрофда денгизлар ёки маъдан конлар, ёки дашт-саҳролар, ёки гулшанлар, ёки тўрғай ва булбулларни ўзига ром этиб, уларни ҳалок қила оладиган даражадаги ранго-ранг нафис гул ва лолалар, турли иқлимлар ва мамлакатлар, дарёлар, булоқлар ва тоғлар ҳамда уларни ўраб олган ўт ва ҳаво, балки ўт ва ҳаводан бошқа яна бир қанча нарсалар мавжуд. Булар атрофида яна тўққиз қаватли осмон, собиту сайёра ва малаклар тўдаси бор. Улар сон-саноқсиз, балки миқдор ичра чексиз кўндир. Ундаги кўзга кўринмас даражадаги эътиборсиз юлдузлар ер жисмига ўҳшаб кетади. Тўрт унсур, етти кўк ва олти томон - булар коинотнинг нодир ва энг олий асосини ташкил этади” дейилган²⁶⁹.

Умуман, олам, борлик, ўн саккиз минг олам хусусида юқоридагилардан келиб чиқиб, куйидаги хулоса қилишимиз мумкин деб ўйлаймиз:

²⁶⁷ Тафсир.

<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D1%84%D1%81%D0%B8%D1%80>

²⁶⁸ Абдуазизов. Х. <http://fargonaziyo.uz/on-sakkiz-ming-olam-deganda-nima-tushuniladi/>

²⁶⁹ Navoiy Alisher. Lisonut-tayr. www.ziyouz.com кутубхонаси.

Биринчидан – коинотдаги Ердан ташкари сайёралар сонининг киёсий хисобини англатадиган нисбий тушунча. Нега? Қадим замонларда ҳали коинотни тадқиқ этишга мўлжалланган асбоблар ҳали такомиллашмаган эди, шунга бўлмаган вақтларда одамлар, олим ва файласуфлар коинотдаги кўз билан кўришга даражадаги сайёраларни нисбий, образли тарзда шундай қабул қилишган. Зеро, – коинотда жисмлар бундан анча кўпни ташкил этади, уларни жуда арзимаган қисми ўрганилган ва ўрганилмоқда. Бу соҳада эълон қилинаётган кўплаб янгиликлар, “кашфиётлар” назаримизда илмий-фантазиянинг кўринишларидан.

Иккинчидан – ердаги бошқа ҳамма махлуқот, ҳайвонот олами, қушлар, ҳашоратлар (гарчи уларнинг сони ҳам бу рақамдан анча кўп)ни англатувчи ибора. Шунингдек, ҳозиргача хулоса қилинган тўрт унсурдан яралган барча моддий борлик. Бу хусусда ҳам буларнинг сондаги нисбий, киёсий ифодаси. Мисол сифатида биргина сут эмизувчилар ўзи юзлаб туркум ва турга бўлинади. Қурт-қумурскаю бошқа ҳашоратларнинг минглаб тур ва туркумлари бор. Бошқача айтганда, уларни ўн саккиз мингдан анча кўшлигини кўриш ва англаш мумкин.

Учинчидан – бу оламда одамни ўзи бир олам – ҳар бир олам бир олам. Яъни, кўнгил олами алоҳида олам. Улар умуман бир-бирига ўхшамайди. Масалан оламу кубро ва олами суғрони навоийшунослар турлича таърифлайдилар. Бир жойда Аллоҳ бу олами кубро – яъни катта олам, олами суғро эса бошқа бутун жонзодлар, ашёлар Унинг (Оллоҳнинг) тажаллийси сифатида кичик оламни ташкил қилади дейилган. Навоийнинг “Назмул жавоҳир”ида оламу кубро ва олами суғро бошқача изоҳланган. Унга қура: олами суғро деб суфийлар бу дунёни атаганлар. Олами кубро – катта олам деб эса инсон қалбини, кўнгил оламини, унинг ўзини атаганлар дейлади. Дарҳақиқат, Навоий “Ҳайратул-аброр”да инсоннинг кўнгли олдида бу дунёдаги ҳамма нарса арзимаган бўлиб қолиши, чунки кўнгилда Аллоҳни ўзи тажаллий топади. Масалан, қаъба шунчаки бир зиёратгоҳ жой. Лекин, инсоннинг кўнгли олдида у ҳам арзимаган бир жой деб баҳолаган²⁷⁰.

Тўртинчидан – яна бир хулоса борки, биз кабир деганда ёши улугларни, ёки олдин пайдо бўлган киши ёки нарсаларни, сағир деганда эса кичик, гўдак, ёш назарда тутилади. Шу маънода Аллоҳнинг боқийлиги, қайюмлиги азалдан ҳам илгари борлиги ва бошқа ҳамма нарсалар унинг иродаси билан яралганлиги туфайли ҳам шундай аталган бўлиши эҳтимоли бор. Чунки, кўриб турганимиздек бу масалада яқдил ва аниқ хулоса йўқ.

“Лисон ут-тайр”нинг 161 мақоласида, “...Агар ҳар бир кишида ақл мавжуд бўлса, шуни билгилки, азалдан то абад бу оламдаги мавжуд барча нарсалар борлиқка эга эмас, фақат шакл кўринишига эга. Қудратли ҳақдан бошқа ҳамма нарса фоний - ўткинчидир, фақат ёлғиз Угина мутлақ

²⁷⁰ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 17 б.

бокийдир. Унга вужуд тартиби маҳкамланган бўлиб, борлик расми инкор этилмасдан маъкуллангандир. Ҳақдан ўзга ҳар қандай зот, фараз қилайлик, оби ҳайвон (Хизр суви, тириклик суви) ичган бўлса ҳам (бу ерда Хизр суви, оби ҳайвон назарда тутилган), бу оламда мутлақ ўткинчи ҳисобланади. Агар сен боқийлик истамокчи бўлсанг, ўзингни фоний қилмоғинг зарур²⁷¹.

У ўхшаши йўк бир Подшоҳдирким, унинг на шериги, на тенги, на вазири бордир. Эй Яратувчи, кудратингга юз офарин! Сендан ўзга йўқдир, бор десалар ҳам, у — Сенсан! Фақат Сен мавжудсан ва борлик кўрқисан. Ҳам бирлик, ҳам кадр этувчилик арзандасан. Бирлик ҳам, борлик ҳам Сенда; тириклик, кодирлик ва шафқатлилиқ ҳам сенинг Ўзингда!²⁷²

Ҳам тилисим ул махзан узра, ҳам амин,

Офарин сунъунгга, эй жон, офарин²⁷³.

“Лисонут-тайр”нинг муқаддимасида “Жон куши ўз сирларини баён қилишга киришар экан, уни Аллоҳга мадҳия ўқиш билан бошлайди. Чунки Аллоҳ барча мавжудотларнинг яратувчиси дир. У мангу барҳаёт бўлиб, ундан бошқа ҳамма нарсалар ўткинчидир.

Яратувчи кудратли қалам билан оламни аниқ бир режа остида бунёд қилди. У тўққиз фалакни айланувчи қилиб яратди ва бунинг сирини тушунишда идрокни ожиз этди. Кўкни тун ва кун билан ярқиратиб, уни куёш ва юлдузлар билан безади, деб бошланади²⁷⁴.

Сувни оловга душман қилиб яратди, шамолни эса тупрокка зид қилди²⁷⁵.

Шўро даврида, Навоий борлик фалсафаси бевосита ўрганилган бўлмасда, умумий тафсилоти айрим манбаларда қисқача таъриф бериб кетилган. Масалан Навоий меросини тадқиқ қилган олим М. Орипов Шарк ренессанси ғоялари мисолида гарчи пантеистик караш тарзида бўлсада, объектив баҳо бериб ўтган²⁷⁶. Хусусан, унинг мақоласида шундай фикрлар айтилган. Навоий бирорта постулат ва абстракт тушунчалар кўринишида тузилган муқаммал фалсафий системадан иборат эмас, шунингдек унда фалсафанинг у ёки бу масаласига бағишланган махсус рисоалар ҳам йўқ. Унинг фалсафаси адабий меросида кўп сонли ўткир ва жозибали афоризмларда, лўнда ва мазмундор афористик қиссаларда, рамзий ҳикояларда ва ниҳоят таъсирли лирикасида ўз ифодасини топган амалий донишмандликдир. У ўз асарларида, дунё тасвирини ва ижтимоий маънавий идеалини эмоционал ва эстетик воситалар ёрдамида соддагина тасвирлайди. Шоир тафаккури юзаки тенденцияларни олиб қелиши

²⁷¹ Navoiy Alisher. Lisonut-tayr. www.ziyouz.com кутубхонаси.

²⁷² Navoiy Alisher. Lisonut-tayr. www.ziyouz.com кутубхонаси.

²⁷³ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 12 т. Лисонут-тайр. Т.: “Фан”, 1996. 7 б.

²⁷⁴ Navoiy Alisher. Lisonut-tayr. www.ziyouz.com кутубхонаси.

²⁷⁵ Navoiy Alisher. Lisonut-tayr. www.ziyouz.com кутубхонаси

²⁷⁶ Орипов М. Алишер Навоий ижодида ренессанс ғояларига доир. Адабий мерос. Т., фан 1971. 49-58 бетлар.

мкин бўлган вақтинчалик, ўткинчи кайфиятлар таъсирининг таъсирасидан иборат эмас. Унинг мулоҳазаларида ҳодисаларнинг моҳиятини асословчи буюк санъаткорнинг қобиляти ва мутафаккирнинг музокамли ақли кўриниб туради.

“Маҳбуб ал-қулуб”даги турли ижтимоий табакага мансуб одамларнинг аниқ ва ишонарли таърифи бунинг исботи бўла олади ва бизга Навоий ҳақида мутафаккир ва олим сифатида сўз юритиш имконини беради.

Фалсафа кенг доирадаги ҳаётий муҳим масалаларни ўз ичига олганлиги туфайли унинг моҳияти одамлар ва жамиятнинг мураккаб нафасида коинот ва табиат сирларини ўрганишда намоен бўлади. Булар тафаккурни дунёнинг моҳияти, ҳаётнинг мақсад ва мазмуни, субъектнинг объектга муносабати ҳақидаги муаммолар устида мулоҳаза юргизишга олиб келади. Мана шу масалалар Навоийни ҳам тўлкинлантирмай қолмади²⁷⁷.

Фалсафанинг асосий масаласи – рухнинг моддий дунёга, инсон онгининг моддий борлиққа муносабатини ҳал этиш у ёки бу мутафаккирнинг дунёкараш характерини, унинг ҳаётий масалаларга муносабатини аниқлашда энг муҳим белгидир. Навоийнинг дунёкарашида фалсафанинг асосий масаласи, шоирнинг дунё яралиши масаласини қўйиш орқали илоҳиёт, коинот ва инсон моҳияти ҳақида мулоҳазаларида ҳал этилади. Навоий ўзининг фалсафий дунёкарашида худо табиатдаги барча ҳодисаларнинг потенциал манбаи, деган сўфиёна – пантеистик тасавурларга асосланган. Бу қарашга кўра, барча борлиқнинг шароити, дунёнинг негизи абсолютда деб ҳулоса чиқарилади. Худо атрофдаги ҳамма борлиқнинг илк манбаи, айрим нарсалар ана шу мутлак вужуднинг акси жиқоси бўлиб ифодаланади. Худо мутлак гўзаллик (ҳусн, ниғор, жамол) ҳисобланган ҳолда, коинот уни акс эттирувчи миръот(ойна, кузгу) деб айтилади. Бу ғояларни Навоийнинг “Лисон ат-тайр”, “Ҳайрат ал-аброр”, “Садди Искандарий” ва бошқа дostonларида кўриш мумкин. Масалан, шоир илоҳиёт ва коинотнинг субстанционал бир бутунлиқни куйидагича баён қилади:

Сен-сану сендин ўзга худ нима йўк,
Гар кўрунса сен улгунг ул нима йўк.
Ҳеч нима йўк сен эдинг мавжуд,
Ҳам сен ўлгунг борча бўлиб нобуд²⁷⁸.

Худо табиатдан ташқаридаги бир куч эмас, у ўз ҳуснини табиатда зуҳур этади. Дунёнинг рўёбга чиқиши ҳам худонинг ўз жамолини коинотда кўришга муҳтожлигидандир:

²⁷⁷ Орипов. М. Алишер Навоий ижодида ренессанс ғояларига доир. Адабий мерос. Т., Фан1971. Б-49-58.

²⁷⁸ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 15 б.

Жилваи хуснунгга чу йўк эрди хад,
Кўзгу керак бўлди анга беадад.
Очти бу гулшанники рангин эрур,
Ҳар гул анга ойинаи чин эрур.
Жилваи хусн ўлғали зоҳир анга,
Бўлди бу миръот мазоҳир анга²⁷⁹.

Хозирги давр постсовет маконда марксистик фалсафа мажбурий ўргатилганлиги ва классик фалсафа ютуқлари инкор этилгани ҳамда у қарийб бир аср давом этгани сабабли, кўпинча классик фалсафани айникса, илоҳиёт билан мутаносиблашган фалсафани кўпчиллик файласуфлар тушунолмаганлари учун “ҳазм” қилишлари кийин кечаётир. Лекин, классик Ислом фалсафаси мазмунидан воқиф бўлганлар эса кўпинча ортиқча мутаассиблик томон кетиб қолаётирлар. Кўп ҳолларда илмий-объектив таҳлил ва мушоҳада доирасидан чиқиб кетиш ҳоллари юз бераётир. Айрим таникли олимларни мутаассиблик оқимларига қўшилиб, шу ғояларни тарғиб қилаётгани ташвишли ҳол. Афсуски, уларнинг айримлари “кеча” “Компартия манифестидан” диссертация ёзиб бутунлай илоҳиётни лаънатлаган, ўзини коммпартиянинг илғор каторида турган, намунали комсомол бўлганларидан фахрланишарди. Абсурд. Афсуски ҳамма муаммо, илмдаги психологик киефада, руҳий кайфиятда бўлиб қолди.

Борлик масаласида – мусулмонлар имон-этикод кўзгусида (призмасидан) қараши шарт эди, фалсафадаги назариялар табиий ва ижтимоий борлиқда кечадиган жараёнлар уларнинг ибтидоси, манбалари, моҳияти, мазмуни жараёнларни келтириб чиқарувчи сабаб ва уларнинг оқибатлари таҳлилига асосланади. Лекин, фалсафий таҳлилда кўпинча ҳодиса билан воқеа тушунчаси чалқаш, гўёки бир маънодаги сўз, тушунча истилоҳ сифатида берилади. Бизнинг фикримизча:

Ҳодиса – табиатда содир бўлувчи, соф табиий жараёнлар бўлиб, табиий борлиқдаги ўзгаришларни англатади. Ундай ҳодисаларга инсон кўли, жисмоний, ижодий таъсири бўлмайди, шунингдек асосан ривожига ҳам таъсир этмайди. Буларга, Ердаги – зилзила, ёғинлар, кўчкилар, момоқалдирик ёки яшин чакнаши, коинотда, фазода (космосда) бошқа коинот ўзгаришлари ва ҳоказолар қиради.

Воқеа – бу инсон (антропоген асосга) омилига асосланган, унинг фаолияти онгли, ижодий ва иродаси таъсирида содир бўладиган ўзгаришлар; урушлар, сулҳлар, инқилоблар, “оламшумул” деб баҳоланган ихтиролар, йирик қурилиш ёки вайронкорлик ҳолатлари;

Навонийда ҳам кўп ҳолларда бу икки тушунчани аралаш тарзда берган. Ҳодисот дейилган воқеалар баёнида воқеа, воқеа дейилган баёнда ҳодисот деб таъриф берилган.

²⁷⁹ Навоний. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 15 б.

Ҳозиргача фалсафа фани олиб борган кузатишлар, тадқиқотлар оламни, борликни, коинотнинг яралиш сабаби ва манбасини исботлай олмаган экан, ҳатто унинг ички жараёнлари билан боғлиқ муаммолар ҳам жумбок сифатида қолиб келаётган экан, биз ҳам Навоийга ўхшаб, ҳайратга тушиб “Ҳайратул-аброр” битиб, яратганни мўъжизаси сифатида, унинг неъматларига шукр, қилган ношукрлик ва гуноҳларига тавба қилиб, мағфират сўрашга ўрганишимиз керак. Зеро бу масала фалсафа заминидagi маънавият, виждон, эътиқод, эстетик фалсафа, этика, маданият деган катта бир алоҳида мавзу.

Борликни Оллоҳ яратган деган пантеистик назарияни, ижтимоий-ахлоқ ва диний этика доирасида чиқиб, ўз фантазиямиз доирасидаги манзарани ифодаласак, Оллоҳни бир конструктор, ҳайкалтарош сифатида тасаввур қилсак, У ўз суний қалами юксак тафаккури, моҳирона санъати иродаси ўлароқ оламдаги бутун тиригу-нотирик барча жонзод ва ашёларни турли шакл-шамойил, ранг-тус, ҳажм-миқдор хусусиятлари тарзида яратди. Антропоген назарияларига кўра уларнинг орасида энг олий фазилат одамга берилди. Эътиборлиси, бундай мавжудотларни яна бир хусусият хулқ-атвор билан яратди. Зеро хулқ-атвор, руҳият, кўнгил ва энг эътиборлиси, жон билан яратилган мавжудотлар фалсафанинг яна бир ечимсиз муаммоси номоддий борликка мисолдир. Теологик фалсафадаги яна бир муҳим жиҳат, унда Оллоҳ ўзи боқий дейилиши билан бирга энг бенуқсон ва У яратган нарсалар ҳам шундай мукамал яратилганки, улар бир-бирига мутаносиб тарзда, мукамал бири-бирини тўлдирди. Шунингдек, жонзодларда битилган аъзолар ҳам асло бирор бошқа аъзога ҳалақит қилмайди ва аксинча ўзаро боғлиқ ва узвий. Лекин, сувни ўт (олов) зидди қилиб яратилгани каби, айрим жонзодларни бири-бирига қушанда, бирини-бирига ризку-насиба қилиб яратди. Шунга карамай олам тўқис, бутун. Фақат ношукурлар ва ноговонлар томонидан бир кам дунё деган мақол ўйлаб топилган дейиш мумкин. Оллоҳ мингдан бир, миллиондан бир инсонни жисмоний ёки руҳий норасо яратгани ҳолда, бошқа тўрт мучаси соғларга сабоқ берди. Ваҳоланки шу нуқсонли бўлиб туғилишнинг сабаби ҳам аслда агар одам наслидан бўлса уларнинг ота-оналарида бўлган бўлиши мумкинлигини инкор қиланади.

3.2. Навоий онтологик қарашларида номоддий борлик

Фалсафанинг, хусусан онтологиянинг энг нозик ва баҳсли мавзуларидан бири – бу жон ва руҳ масаласидир. Аввало оламдаги барча мавжудотларнинг шакл-шамойили, яъни формаси масаласи ҳам баҳсли масала эканлигини айтиб ўтиш керак. Зеро мавжудот сўзининг ўзи ўзбек тилига араб тилидаги “вужуд” сўзи ўзаги асосида кириб келган бўлиб, тана-тийнат маънони англатади. Рус тилида тело. Агар жон ва руҳ тушунчасини

76 мақолада: Токи бундай кўзгуни ясамагунларича, унга кўз ташлаган киши унинг хуснидан бахраманд бўлмади. Шундай қилиб, ҳам унинг ўзи ўз хуснидан бахра топди, ҳам унга қараган кишилар бахра олди. Сен бу кўзгуни *қўнғил* деб ҳаёл қилгин, унда ўша жамол ўз аксини кўрсатди²⁸³.

Бу ҳақдаги тўғри фикр қуйидагича: яъни бу йўлдаги энг олий сифат ишқдир, ишқ аҳллари эса маслаҳат беришдан йироқ бўлади. Қимқи ошиқ бўлса, у ўз жонидан кўркмайди!²⁸⁴ деб, ишқни энг олий инсоний туйғу сифатида унинг илоҳий мўжизалиги айтилган.

Илоҳиёт ҳикмати ниҳоятда маҳфий бўлиб, ундан ақл ҳайратга тушади. Олдинда турган мана бу азиз киши ўлишга ҳукм этилган. Умрининг ажал паймонаси тўлиб, юқоридан ҳукм келди, мен унинг ёнига шу соат қатл тиғини санчиб, Ҳинд иклимида унинг жонини олишим керак²⁸⁵.

Навоий ҳақиқий оламни мажозий ифодасини денгизга ўхшатиб, денгиздаги барча жонзоду ашёлар унинг таркибидаги у билан бирга ва бир бутунликни ташкил қилишини уқтирган. Шу талқинда у ўн саккиз минг олам иборасини яна қўллади ва аслида уларнинг сони ва миқдори чексиздир деб, қуйидагича таъриф беради: “Агар сен бу ҳодисага яхши назар солсанг, мавжда вужуд йўқ эканлигини кўрасан, чунки денгиз (Оллоҳ)дан ўзга барчаси нобуд бўлувчидир. Ҳақ вужуди ана шу чексиз денгиздир, унинг юзидаги мавжлар эса бу оламдаги турли-туман нарсалардир. Маъно аҳллари эътибор қилувчи ушбу ўн саккиз минг олам ичида нимаики нарса бўлса, улар шакл жиҳатидангина мавжуд бўлиб, шаклда кўринувчанлик хусусиятига эгадир. Ер сатҳи узра юзлаб ажойиб шакллар мавжуд, ҳар бир шаклнинг ўзи яна ранг-баранг товланишларга эга. Фараз қил: теварак-атрофда денгизлар ёки маъдан қонлар, ёки дашт-сахролар, ёки гулшанлар ёки тўрғай ва булбулларни ўзига ром этиб, уларни ҳалок қила оладиган даражадаги ранго-ранг нафис гул ва лолалар, турли иқлимлар ва мамлакатлар, дарёлар, булоқлар ва тоғлар ҳамда уларни ўраб олган ўт ва ҳаво, балки ўт ва ҳаводан бошқа яна бир қанча нарсалар мавжуд. Булар атрофида яна тўққиз қаватли осмон, собиту сайёра ва малаклар тўдаси бор. Улар сон-саноксиз, балки миқдор ичра чексиз кўпдир. Ундаги кўзга кўринмас даражадаги эътиборсиз юлдузлар ер жисмига ўхшаб кетади. Тўрт унсур, етти кўк ва олти томон - булар қоинотнинг нодир ва энг олий асосини ташкил этади.

Бобнинг ниҳоясида Навоий: Қоинотдаги барча нарсалар ичида ҳаммадан энг улуғи инсон бўлиб, унинг қамолоти олдида ақл ҳайрон қолади. Бунда сен ҳаёл қилиб турган вақтингда ёхуд авом деб гумон қил ёки у олий табақага мансуб бўлсин, ёки қудрат соҳиби бўлган султонлар

²⁸³ Navoiy Alisher. Lisonut-tayr. www.ziyouz.com кутубхонаси. 76 мақола

²⁸⁴ Navoiy Alisher. Lisonut-tayr. www.ziyouz.com кутубхонаси. 78 мақола

²⁸⁵ Navoiy Alisher. Lisonut-tayr. www.ziyouz.com кутубхонаси. 113 мақола

ёки ихтиёр эгалари бўлган хоконлар, агар файласуфлар, олимлар ёки диний қондаларни ўзгартириб, янги мазхаблар тузувчи кишилар бўлсин, ёки уюшмаган қавм ёки иттифокли жамоа бўлсин, халқ орасида етук саналган валийлар ёки фараз қилки, Аллохдан элчи бўлиб келган пайгамбар бўлсин, буларнинг барчасини ҳақ зоти денгизининг мавжи деб бил ҳамда ўша вужуднинг мавжи деб анлагил! Аммо уларнинг барчаси вақтинчаликка нақш этилган бўлиб, ўткинчилик хислатига эга, бокийлик улар учун хос сифат эмас.

Денгизнинг чайқалиши ана шу хил турли мавжларни ҳосил қилган ва ҳар ёқда турли-туман нақшларни вужудга келтирган. Бу тўлқинли денгиз бир зум таскин топса, у мавжлардан асар ҳам қолмайди.

Агар ҳар бир кишида ақл мавжуд бўлса, шуни билгилки, *азалдан то абад бу оламдаги мавжуд барча нарсалар борлиққа эга эмас, фақат шакл кўринишига эга*. Қудратли ҳақдан бошқа ҳамма нарса фоний - ўткинчидир, фақат ёлғиз угина мутлак бокийдир. Унга вужуд тартиби маҳкамланган бўлиб, борлик расми инкор этилмасдан маъқуллангандир. Ҳақдан ўзга ҳар қандай зот, фараз қилайлик, оби ҳаёт ичган бўлса ҳам, бу оламда мутлак ўткинчи ҳисобланади. Агар сен бокийлик истамоқчи бўлсанг, ўзингни фоний қилмоғинг зарур²⁸⁶.

Бу таъриф ва теран фалсафий қарашни изоҳлаш керак эмас, фақат уни тез-тез ўқиш ва ўқиш керак, деб ўйлаймиз.

“Бадейиъ ул-бидоя” да ҳам:

Ҳақ сирридин, Навоий, агар истасанг нишон,

Жаҳд айлагинким, қолмасин аввал нишон санга, дейди.

Бу ерда ҳам Ҳақ сирини билиш, Унинг висолига эришиш учун, аввал инсон ўз-ўзligидан воз кечиши, ўзидан нишон қолмаслиги, тавҳидга эришиш керак, деган фикр сўфиёна фалсафа мужассам.

Алишер Навоий фалсафасида жон ва руҳ масаласи бадиий, айрим ўринларда тамсилий-мажозий услубда талқин қилинган.

Жон ва руҳ номоддий сирли олам экан, жоннинг борлигини аниқ англагиб турувчи яна бир номоддий хилкат бу *дард ёки оғриқдир*. Агар жон каби оғриқни кўриб ёки ушлаб бўлганда эди, эҳтимол тирик мавжудодда бу иллат бўлмас эди. Зеро, олам моддий ва номоддий олам билан бутун ва мукамал деб ҳулоса қилишга асос ҳам шунда. Одатда, касаллик, дардни жон оғриги дейиш расм. Жоннинг ўзи махфий бўлгани каби унинг оғриги ҳам махфий. Унинг давоси ҳам қадимдан 2 хил усулда амалга оширилган. Унинг ҳам бири моддийликка яна бири номоддийликка асосланган. Яъни биринчиси инсонга руҳий таъсир этиш орқали унинг дардларини маълум вақтга ёки мутлақо, қисман ёки бутунлай бартараф бўлишга эришилган бўлса. Иккинчи моддий усули кимёвий, яъни турли кимёвий воситалар

²⁸⁶ Navoiy Alisher. Lisonut-tayr. www.ziyouz.com кутубхонаси. 161 мақола

билан дардни кисман ёки бутунлай бартараф қилиш. Унинг фавқуллода усули эса жаррохлик усулидир.

Навоий ижодига асосий мавзулардан бири эса жон ва дард масаласи десак хато қилмаймиз.

Навоийда фаришталар – малакут олами, ғайб, асрори ғайб, инсу-жинс, шайтон, хизр каби ислом этикоди доирасида номоддий борлик унинг онтологик фалсафасининг асосини ташкил этади.

Навоий “Бадеийъ ул-бидоя”да, жон, рух, кўнгил, ақл-хуш, сабр-қаноат каби номоддий, яъни маънавий-руҳий мавзуларни мужассамлаштирган бир ғазалида шундай фалсафий тавсифни кўрамыз:

Манга не манзилу маъво аён, не хонумон пайдо,
Не жонимдин асар зоҳир, не кўнглумдин нишон пайдо.

Бу байтнинг мазмуни шундайки, менинг таним билан оламдаги ўрним, мақомимни манзилу макони йўқ. Не жоним зоҳир, яъни пайдо. Не кўнглимдан нишон бор. Бошқача айтганда, агар менинг жисмимнинг борликида ўрни, макони бўлмаса, у ҳолда жониму кўнглимдан қандай нишон бўлади.

Ғазалнинг давомида:

Хирад махфий, бадан фоний, кўнгул ғойиб, тараб маъдум,
Бори саҳл эрди, бўлса эрди ул номехрибон пайдо.

Байтнинг мазмуни шуки, хирад, яъни ақл-идрок махфий, бадан, жисм фоний, яъни у ҳам йўқ даражада ўткинчи, кўнгил ғойиб, тараб - шоду-хуррамлик йўқ. Яъни ҳиссий хусусиятларнинг ҳам номавжудлиги назарда тутилаяпти. Кейинги сатрда, шунчалик номаълумлик, мавхумлик бўлганига яраша, кўнгилда жоннинг асл мояси – Номехрибон – Аллоҳ бўлса бўлгани, шундан яхшиси йўқ.

Кейинги байтда:

Шикебу ақлу хуш итмиш, қарору сабру жон кетмиш,
Не ғам, гар бўлса ул ороми руҳу қути жон пайдо²⁸⁷.

Мазмуни: Шикеб - сабр, тоқат ҳам ақл-хуш ҳам йўқолади, жоннинг сабр-қарори ҳам кетади. Лекин, жоннинг асл қути – манбаси бўлган – Худо кўнгилда, дилда бўлса, не ғам.

Дунёнинг бошқа минтақалари теологик манбааларида турли тарзда Яъжуж ва Маъжужлар ҳақида ривоятлар бор. Тарихчи ва диншунос олимларнинг таъкидлашларича, бу ривоят дастлаб, яҳудий илоҳий ривоятларида ёзма тарзда келтирилган бўлиб, - Гог ва Магог номи билан аталган. Энг қадимги яҳудий манбаъларида Гог шимолдан келган босқинчи махлуқсифат қавм Магог эса уларни юрти деб тасвирланган²⁸⁸.

²⁸⁷ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. Ў. Бадоеул-бидоя. Т., “Фан”, 1987. 37-38 б.

²⁸⁸ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

Яъжуж ва Маъжуж — иудаизм, христианлик ва ислом динларида икки ёввойи халқнинг номи. Афсоналарда Яъжуж ва Маъжужлар узун бўйли, кенг яғринли, баъзиларининг кулоғи бутун гавдасини коплаб турадиган, қиёмат куни оламни босиб олиб, ҳамма ёқни хароб қилувчи даҳшатли ва беҳисоб махлуклар сифатида тасвирланган. Қуръонда (18:94-98) Зулқарнайн Яъжуж ва Маъжужлар яшайдиган жойга бориб, бу халқларнинг ер юзига ёйилиб кетмаслиги учун 2 тоғ оралиғига тўсик қурдиргани баён этилади. Шунга карамай улар ҳар кеча тўсикни тешиб ўтишга ҳаракат қилганлар, лекин Аллоҳ азонда тўсикнинг тешилган жойини қайтадан ўз ҳолига келтириб қўйган. Шу сабабли Яъжуж ва Маъжужлар тўсикни тешиб ўта олмаганлар. Ислом ривоятларига кўра, бу халқлар қиёмат арафасида тўсикни тешиб ўтади, ер юзига ёпирилиб, барча катта дарё ва кўлларнинг сувини ичиб тугатади, учраган одамни янчиб, йўқ қилиб юборади. Яъжуж ва Маъжужлар ҳақида бир қанча ҳадислар бор²⁸⁹.

Аслда дostonнинг Садди Искандарий, яъни Искандар девори деб атаганлиги ҳам шунда. Бу ерда Қуръони Каримнинг “Қаҳф” сурасининг 94-98 ва “Анбиё” сураларидаги²⁹⁰ “қиёмат девори”га ишора қилинган²⁹¹.

Бизнинг назаримизча, Яъжуж ва Маъжуж диний ривоятлари диний адабиётларда мажозий (тамсил-тимсол) махлуклар қиёфасида тасвирланган бўлиб, унинг фалсафий заминидан инсониятнинг бошига тушадиган кўплаб бало-қазолар, табиий ва антропоген омил асосида келадиغان унинг ўзини билмай қиладиغان амаллари натижаси сифатида келиб чиқадиغان балолар баёнидир. Тўғри, зилзила, кўчкилар, тошқинларни ҳисобга олмаганда, инсоният тарихида содир бўлган ва миллионлаб одамларнинг ўлимига сабаб бўлган 15 мингдан зиёдрок урушлар учун табиатдан ёки Оллоҳдан деб бўлмайти. Инсоният, айрим давлатларнинг бир-бирларини мавф қилиш учун яратаётган ядровий, кимёвий, биологик-бактериологик қуроллар ва бошқа атропоген, техноген омилга эга бўлган сабаблар инсониятнинг бошига катта қулфатлар келтирмоқда. Шулардан бири, ХХI асрнинг биринчи чорагида юз берган “Ухань вируси” ёки “Коронавирус” балоси бунга ёрқин мисолдир. Ваҳоланки, бундай вабо эпидемияси ва пандемиялари илгарилари ҳам содир бўлган бўлиб, улар ҳам миллионлаб одамларнинг ўлимига сабаб бўлган. Афсуски, инсоният бундан тўғри хулоса чиқарди, деб айтиш қийин. Назаримизда, бундай илоҳий ривоятлар заминидан аслда инсон табиатидаги кўполлик, ёвузлик, чиркинлик, ғаразгўйлик, оқибатсизлик каби иллатларнинг мажозий ифодасидир.

²⁸⁹ www.ziyouz.com кутубхонаси. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. Яъжуж ва Маъжуж мақоласи. 116 бет.

²⁹⁰ Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири / таржима ва тафсир муаллифи: Шайх Абдулазиз Мансур. – Тошкент: “Munir”, 2021. 303-304 бетлар.

²⁹¹ Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири / таржима ва тафсир муаллифи: Шайх Абдулазиз Мансур. – Тошкент: “Munir” нашриёти, 2021. 330 б.

Энди масаланинг яна бир жиҳатига эътибор қаратиш керак бўлади. Бу эса, нега Яъжуж ва Маъжужларни айнан подшо Искандар даъф этди. Нега олимлар эмас, кимёгарлар ёки бошқа унга қарши бирор махлуклар эмас. Навоийнинг бундай қараш ва унинг баёнида адолатли ва тадбирли раҳбар ёки подшоҳ жамиятни ҳар доим яхши натижалар сари етаклаши ва жамиятни ўзи бошқарилиши мураккаб бўлган ижтимоий тузилма эканлиги фалсафаси акс этади. Чунки, коронавирусга қарши курашда, давлат раҳбари ва ҳукумат, уларнинг кўрсатмаси, қонунлар, фармон, қарор, фармойиши асосида ташкил этилган ташкилий тизим, тезкор ва тўғри бўлганлиги сабабли мамлакатимизда бу вабони тез ва катта талофатларсиз бартараф этишга эришилди. Фавқуллодда ҳолат даврида бозорлар ва бошқа савдо нуқталарида ўз нафси ва манфаати йўлида нарх-навони ўз билганича кўтарилиши, вирус тарқалиши билан, ҳукуман қарорларини нотўғри талкин қилиш билан боғлиқ сохта шов-шув тарқатиш ҳоллари фуқароларнинг билими, маданияти, инсон ва фуқаро сифатидаги масъулияти ва виждони даражаси турлича эканлигини намоён қилди. Буларни давлат ўз қонун ва қарорлари билан тартибга келтирмаганида эди, натижа қандай бўлишини тасаввур қилиш қийин бўларди. Навоий ўзигача бўлган мутафаккирлар ва ўзининг шахсий назарий ва амалий фаолиятида жамиятни яқкабошчилик асосида бошқариш назариясини маъқуллайди. Лекин, Навоий, подшоҳни, яъни жамият ва давлат раҳнамосининг асосий фазилати сифатида, - маърифатлиликни қўяди. У ҳар бир муҳим иш албатта илм-маърифатга асосланган ҳолда ечилиши зарур дейди. Жумладан, мутафаккирнинг эътиқод билан боғлиқ масалада ҳам дин мутаасиблик воситаси эмас, балки Исломи маърифат дини сифатида кўришни тарғиб қилади.

Эътиборли жиҳати шундаки, Яъжуж ва Маъжужлар ҳақида “Википедия” интернет илмий нашрида айнан Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” достони ҳикоятлари мисоли билан ёритилган²⁹². Бунинг яна бир жиҳати инсоннинг инжиқ феъли, мутақаббирлиги ўз бошига кўплаб кулфатлар келтириши фалсафанинг асосий қонуниятларидан – **сабаб ва оқибат қонуниятининг** бир кўринишидир.

Олов – номоддий борлик, уни жонга ўхшатиш мумкин. Унинг хусусияти шундаки, у жондан фарқи равишда фақат ёнаётганда кўз билан кўрилади, лекин жисми йўқ, ўзи собит эмас. Тирик ва бутун жисмлар вужудини ёки битиради ва ўзи ҳам йўққа айланади. Кейин уни кўрмаймиз. Унда жисм ҳам вазн ҳам йўқ. Қизиғи, унинг фаолияти натижаси ўларок ёниб битган нарсалардан шу миқдорга мутаносиб кул қолади. Бу жисмларнинг хусусиятига боғлиқ.

Қоинотда сайёралардан Қуёш фақат оловдан иборатлиги айтилади. Лекин, астрофизикада ёруғликнинг юзага босими исботланган. Лекин бу оловга нисбатан қайдаражада мос, буниси аниқ эмас.

²⁹² <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

Навоий бошқа мавжудод каби одам ҳам тўрт унсурдан яралган бўлиб, бу унсурларнинг иккитаси – ҳаво ва ўт юкори сифатли, қолган иккитаси – тупрок ва сув қуйи сифатли деб таърифлаган²⁹³.

Икки анга гавҳари улвий нажод,

Икки анга жавҳари сифлий ниҳод²⁹⁴.

Шунингдек, У инсоннинг танаси вужуди моддийлик олами бўлиб, унинг кўнгли ва руҳияти малакут оламига дохил деган таъриф беради. Бу хусусда “Хайратул-аброр”да алоҳида боб ажратилган бўлиб, унда Қуръондаги “фазкуруни мазкурукум” яъни мени эсга олинлар, ёдланглар, мен ҳам сизни ёдга оламан²⁹⁵ деган муқаддас калом билан асосланган бўлиб, кўнгил ва хотира Оллоҳнинг инсонга инъоми сифатида талкин қилинган²⁹⁶.

Бизнинг назаримизча, оламни, борликни ташкил қилган тўрт унсурнинг иккитаси моддий, иккитаси номоддий ҳисобланади.

Назаримизда бу ердаги тавсифда, нафақат ҳаво билан оловни юкорида сифатли бўлиши ва юкорига интилиш юкори сифат деб, сув ва тупрокни пастга тушгани туфайли паст даража деб баҳоланган, балки, умуман оламни тузилишидаги аҳамияти ва нестнамойлиги яъни, номоддий оламга даҳдор бўлганлиги учун ҳам шундай баҳоланган.

Моддий борлик - сув ва тупрок

Номоддий – ҳаво ва ўт. Агар бу унсурларда таркиб, тузилиш, кимёвий таҳлилда аниқланган бўлсада уларнинг кўзга кўринмаслиги, қўл билан ушлаб бўлмаслигини ҳисобга олиб “шартли номоддий” унсурлар дейиш тўғрироқ бўлади, деб уйлаймиз.

Ана шундай хусусиятларга муносабат ўларок, Навоий “Хазойин ул-маоний”да

Сени топмок баса мушкулдурур, топмаслик осонким,

Эрур пайдолиғинг пинҳон, вале пинҳонлиғинг пайдо²⁹⁷

Одам борликни идрок этишда асосий восита бу сезгиларидир. Лекин, одамзод сезгилари кодир бўлмаган сигналларни қадимдан, ҳаво ўзгариши, итлар ва бошқа ҳайвонлардаги фавқуллодда сезгирлик қобилиятларидан билвосита фойдаланган. Масалан, итларни ҳид билиш, ҳид ажратиш, мушуклар, қушлар, ҳашоратларнинг ҳаракатлари орқали аниқлаб олишган. Йўқолган одамлар ҳайвонларни, агар ўлган бўлса, ўлаксахўр қушларни парвози ва ўлган тана турган жойга ташланишидан аниқлаш азалдан то ҳозиргача қўллаб келинмоқда. Кейинчалик бундай функцияларни инсон

²⁹³ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Хайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 91 б. Изоҳи 362б.

²⁹⁴ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Хайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 93 б.

²⁹⁵ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Хайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 90-96 бб. Изоҳ 362-363 бетлар.

²⁹⁶ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Хайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 90 б. АНАТИЛ

4 жилд. 263 бет

²⁹⁷ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 1т. Бадоеул-бидоя. Т., “Фан”, 1987. 29 б.

акл-идроки меваси бўлган асбоб-ускуналар воситасида аниқланадиган бўлди. Бу ўринда, инсоният асрлар, минг йиллар давомида тўплаган тажрибаларининг ўрни бекиёс. Фасллар алмашиниши, об-ҳавонинг эҳтимолӣ ўзгариши конотдаги ҳолатга қараб билиш тажрибалари ва ҳоказо.

Ҳозир, об-ҳаво ўзгаришлари, денгиз ва океанлардаги ўзгаришлар, зилзилалар каби ҳодисаларни ўта сезгир ультратовуш аппаратлар, радиотўлқинли аппаратлар радарлар воситасида аниқлаш оддий ҳол бўлиб қолди.

Ҳаводаги намлик, унинг таркибий миқдори, турли касалликларни аниқлайдиган асбоблар ҳам такомиллашиб кетмоқда.

Бу ерда бир жиҳат эътиборга лойик: одам бошқа жонзодлар каби, танаси вужуди моддийликдан иборат. Тана – эт, суюк, тўқималардан ташкил топган ва моддий ашёлар билан озикланади ва шунинг натижасида яшайди. Лекин, жон, рух, кўнгил, хотира, виждон, меҳр-оқибат (ҳайвонлардаги инстинктдан фарқли) каби номоддий олами, борлиғи билан ҳам ажралиб туради. Бу ҳол хали ҳеч ким томонидан тўлик аниқланиб яқуний хулоса қилинмаган муаммо бўлиб қолмоқда. Чунки, бу борлиқни на жисми на миқдори бор. Булар нисбий ва мавҳум. Рухий озуқа, рухий ҳолат, сифат ва фазилатларнинг афсуски аниқ мезони, меъёри йўқ. Улар фақат, инсон фаолиятида доимий бир зайлда кечаётган ҳолатларга нисбатан баҳо берилади.

Хотира номоддий борлик сифатидаги қудрати, мўъжизаси шундаки, у муайян одам томонидан кўриб, хотирасида сақланган инъокос – акс кўрилган киши ёки нарса, у йўқ бўлганидан кейин ҳам руҳиятда қолишидир. Тўғри, агар моддалар бутунлай йўқ бўлмай, бир турдан ва кўринишдан бошқа ҳолатга ўтганидек, айтайлик одам, бошқа тирик мавжудодлар ўлганларидан кейин жисмонан мутлақо, бирданига йўқ бўлиб кетмайдиларку. Тана, вужуд секинлик билан вақт ва макон қонунияти билан тупроққа қоришиб кетади. Ўсимликлар ва бошқа мавжудодлар ҳам шунга маҳқум. Айтайлик, биз марҳум таниш билиш, қариндошларимизни сиймосини ўзимиз тирик бўлган давримизда хотирамизда туради. Бу ҳол фалсафанинг асосий мавзуси ва муаммоси бўлган, онг, тафаккур, хотира, рух, жон каби мавзулардир.

Номоддий оламнинг Навоий талқинидаги энг муҳим асосларидан бири кўнгилдир. Гап албатта инсон кўнгли ҳақида боради. Зеро мантиқан қаралса фалсафанинг асосий манбаи ва ривожлантирувчи жавҳари, қудрати ҳам аслда шу кўнгилдир.

Шу ўринда, исломий тасаввуф фалсасафасидаги баҳсли *олами кубро ва олами суғро* масаласи намоён бўлади. Унинг маъноси катта олам ва кичик олам. Бу масала ҳозиргача, соф эътиқодий ислом тарафдорлари билан дин фалсафасига маърифий (илмий-фалсафий) қарашлар тараф-

дорлари ўртасидаги бош ихтилоф бўлиб келмоқда. “Фарход ва Ширин”да Навоий:

Ки ҳар не олами суғрода мавжуд,
Бори бу олами куброда мавжуд²⁹⁸ деган ҳикмати бор.

Бу ердаги катта олам тарзида, бутун олам ваҳдат, яъни умумий бутун, ягона, ундаги бошқа ашёлар унинг алоҳида кўриниши тарзида кўрсатилган. Шунингдек, олами ваҳдат –ягона, бутун олами ва касрат, яъни кўплик олами, бошқа ашёларнинг барчаси ваҳдат оламининг, яъни Аллоҳнинг тажаллийси, кўринишларидан биридир деган маънода қўлланилган.

Тасаввуф истилоҳлари изоҳланган “Миръотул-ушшоқ” луғатида “олам” истилоҳи: “суврати касратро гуянд”, яъни “касрат сувратига нисбатан олам дейилади”, деб изоҳ берилади. “Касрат”нинг таржимаси “кўплик”, тасаввуфда бу истилоҳ “ваҳдат”, яъни “бирлик”нинг зидди. Олам ҳатто “касрат”нинг ўзи ҳам эмас, балки унинг “суврати”, яъни кўриниши. Яъни касратнинг замирида ҳам “ваҳдат” мужассам. Олами суғро – касрат олами, яъни бу дунё; “олами кубро” – ваҳдат олами, макрокосм.

Нега мутасаввифлар томонидан дунёга – “кичик олам”, “кўплик олами” “сувратлар олами” каби сифатлар берилган? Бунинг жавоби унинг зиддида: “Аллоҳ битгадир, У ягонадир”. Олами кубро – қалб, кўнгили олами. Яъни суратлар оламида нимаики мавжуд бўлса, катта оламда, қалбда ҳам мавжуддир. Албатта, бу ерда бизга маълум қалб хусусида эмас, балки “олами кубро”га айланган, ҳидоят нурлари акс этган, Аллоҳ тажаллий этган, касрат оламидан мосуво бўлиб, ваҳдатга эришган комил инсон қалби хусусида гап бормоқда²⁹⁹.

Бу фикрнинг хулосаси ҳам олами кубро, бу инсоннинг кўнгли, олами суғро эса, оламдаги, дунёдаги бошқа инсон ҳиссий билиши, ҳамма кўриш ва пайкаш мумкин бўлган ашёлар тушунилади. Ашёлар эса Аллоҳнинг тажаллийси сифатида намоён бўлишини англатади. Фақат, агар инсон кўнгли ва руҳият олами олами кубро дейилган бўлса, ундан сўфизмда назарда тутилган Ҳаққа етган ишк аҳли эмас, бутун инсониятга таалуқли деб караш лозим деб ўйлаймиз.

Навоий “Рух ул қудс”да: (У инсон) мазҳари кулл (барча инсонлар ўзида зоҳир қилувчи вужуд)га айланди, сўнгра Аллоҳ яратган нарсалар ичида унга олами кубро (катта олам) деб лақаб (ном) берилди, дейди³⁰⁰. Яъни бу ерда, Навоий инсоннинг ўзи ва кўнглини, руҳияти, онгида, тафаккурида бутун олам ҳақида кенг тасаввур ва фикрат оламини, оламу кубро деб таърифлаган.

Кўпчиллик тасаввуфшунослар ва умуман фалсафа намояндалари оламни катта оламга - олами куброга ва кичик олам- олами суғрога

²⁹⁸ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 8 т. Ҳамса: Фарход ва Ширин . Т.: “Фан”, 1991. 32 б.

²⁹⁹ https://www.bbc.com/uzbek/news/story/2009/06/printable/09615_disco_point_your_point_fivel

³⁰⁰ Навоий Алишер. Рух ул-қудс. 20 жилдик МАТ. 20 жилд. Т.: фан2003. 211 б.

бўлганлар. Бир талкинга кўра, олами кубро яъни, катта олам борликни, оламни асл ибтидоси, мойси, жавҳари, мохияти ҳисобланган зод – Оллоҳ деб қарашади. Олами суғро эса Оллоҳни кудрати ва амри билан яратилган барча бошқа қолган мавжудодлар. Лекин, бошқа бир гуруҳ файласуфлар айнан олами кубро бу – инсон кўнглидир деб таҳлил қилишади.

Бунинг мазмуни, инсон ҳар ниманики кўради, хотирасида сақлайди, уни фикрлайди, тафаккурида айрим ихтиролар ғоясини шакллантиради, оқибатларни амалга оширади. Янги олам, янги кўриниш ва мазмундаги, Навоий таъбири билан айтганда, **арабий** яъни иккиламчи ашёлар яратади. Бошқача оддий халқона таъбир билан айтганда, одамни кўнгил, ҳаёлот оламида дунё жо бўлади ва яна оламда йўқ фикр ва ғоялар ҳам бор. Ана шу маънода, иккинчи мисрадаги фалсафа мазмуни айнан – кўнгилни “лакаби” бизнинг назаримизча синоними – олами кубродир.

Энди икки калима кўнгил ва умуман номоддий борлик билан боғлиқ мавзунинг тасаввуф фалсафасидаги талқинига бағишласак. Олам, борлик, унинг яралиши, мавжудлиги, яшаш тарзи, давомийлиги ёки ўткинчилиги масаласи энг қадимги фалсафий оқимларда бўлгани каби ислом фалсафасида ҳам баҳсли масала бўлиб келган ва бўлиб келмоқда. Хусусан, исломнинг асосий фалсафий таълимоти бўлган тасаввуф фалсафасида ўзига хос тарзда тавсифланган. Бошқачароқ қилиб айтганда, оламни илоҳий ва маърифий тадқиқи ва тавсифи масаласи кучли баҳсга сабаб бўлган. Хусусан, онтологик масалалар ҳам. Кўнгил масаласида “Ҳайратул-аброр”да шундай дейилади:

Солиқ ани арши муалло деди,

*Сўфи ани олами кубро деди*³⁰¹

Бу ердаги байт мазмунида, динни фақат эътиқод тарзида қаровчи тасаввуф тарафдори – солиқ кўнгил иши “арши муалло”дан яъни, фақат Оллоҳдан деб қараган бўлса, сўфий кўнгил олами кубро деб баҳолайди дейилмоқда. Бунинг яна бир тасдиғи “Насойим ул-муҳаббат”да “...*Ҳеч нима булар кўзидин ғойиб эмас ва дебдурларки, тавҳид сиррига етса бўлур. Аммо маърифат сиррига етмак душвордур*”³⁰². Яъни, агар илоҳиёт таълимоти наздидан қараганда унинг ҳукми аниқ ва мунозарага ўрин қолдирмайдиган ҳол. Ибтидо, бидоят ва интиҳо, Навоий таъбири билан айтганда, азалият ва абодият эгаси - Оллоҳ эканлиги аниқ айтилган ва уни ўзгартириш мумкин эмас. Лекин, маърифий яъни маърифат орқали, илмий таҳлил қилинганда оламни ўрганиш душвор дейилмоқда. Ўзтибор қилиб қаралса, умуман ўрганиб, билиб бўлмайдиган демаяпти Навоий, билиш, англаш душвор дейилаяпти. Шунинг учун мутафаккир кўп марта таъкидлаганидек илм олиш, игна билан қудуқ қазигандек мурақаб иш

³⁰¹ Махбуб ул-қулуб. 73 бет

³⁰² Насойим ул муҳаббат. 264 бет

эканлиги ҳикмати пайдо бўлган. Назаримизда, бу ерда душворлик деганда айнан жуда баҳсли масала, бошқача айтганда Шарк классик фалсафасидаги *илми жсадал*³⁰³ – диалектика назарда тутиляпти.

Яъни кичик олам, катта оламнинг таркибий қисми, кичик олам катта оламнинг кичик, кўринадиган даражадаги ашёларидан зарраларгача (заррот) бўлган қисми сифатида бир бутундир катта оламнинг таркибидир. Унинг ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам Оллоҳдир. Лекин, Навоий “Ҳайрат ул-аброр” да инсон кўнглини оламдаги энг сирли ва илоҳий хилқат сифатида таърифлаб, Оллоҳ ўзининг тажаллийси ундадир. Шунинг учун кўнглини Каъба билан қиёслаб, кўнглининг олдида Каъба хасга арзимайдиган бир манзил тарзида баён қилинади. Унда дейди, Навоий шунчаки, одамлар зиёрат ва ихлос қилиб тавоф қилишади. Зеро инсоннинг улуг ва муқаррамлиги ҳам айнан шу кўнгли сабабидир. Айнан ана шу талкин айрим навоийшунос ва тасаввуфшунослар наздида олами кубро кўнгли, инсоннинг руҳият олами деб қарашади. Ваҳоланки, дунёдаги ва коинотдаги барча моддий-номоддий оламни бутун борлиги-ю гўзаллиги инсон тафаккури ва кўнгли билан идрок этилиб, бахраманд бўлинар экан, олами кубро айнан кўнгли олами эканлигини ҳам инкор этиб бўлмайди. Зеро Худо Куръонда одамни яратиб Ерда ўз халифамни яратдим, ундаги мўжиза инсон тафаккури, кўнгли, ақл-заковатида деган муқаддас каломидан ҳам шундай хулоса қилиш мумкин. Валлаху аълам.

Акадедемик А.Қаюмовнинг фикрича, Ишкка «жаҳонни куйдирувчи» кудрат бахш этадиган яратувчи хусни, гўзаллик таърифи эса Навоий давридаги кенг тарқалган тасаввуфдаги пантеизм таълимоти тушунчаларига алоқадордир. Бу таълимот «илғор фикрли мутафаккирлар учун ҳаёт ва инсонни куйлашга кенг имконият туғдирар ва ўз даври учун тараккийпарвар йўналиш эди. Демак, Навоийнинг яратувчи гўзаллигини куйловчи илҳомли мисраларини дунё ва коинот гўзаллигининг тавсифи деса бўлади»³⁰⁴.

Номоддий олам мўжизалари ҳисобланган – инсондаги жон, рух, онг, тафаккур, ишк, рашк, табиатдаги, борлиқдаги олов, ҳаво кудрати ва мўъжизаси воситасида моддий оламдаги оламшумул ўзгаришлар қилинади.

Оламни ташкил этган 2 та номоддий унсур ҳаво ва ўтдан ҳам бошқа моддий унсурлар билан ўзаро таъсирлашиш орқали янги таркибий унсурлар, ашёлар ҳосил қилинади. Хуллас, улар оламни бир бутунлигини ташкил этади. Хусусан, коинотнинг асосий таркибини ташкил қилган водород ва кислороддан – сув ҳосил бўлади. Бу эса моддийликдир.

Ер қобиғини шу мўъжизали унсурлар ташкил қилади. Ваҳоланки, уларнинг иккаласи ҳам кўз билан кўриб, қўл билан тутиб бўлмайди, лекин,

³⁰³ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. 1 жилд. Тошкент, фан. 1983. 555 б.

³⁰⁴ Қаюмов А. «Фарҳод ва Ширин» сирлари. Тошкент. 1979. 6-бет.

айнан ердаги тирик организм ва наботот олами мавжудлигининг манбаси сув ҳисобланади.

Ҳавони кўз билан кўриш мумкин эмас, фақат у агар нафас олишимиз оғирлашганда ҳис қиламиз. Навоий таъбири билан айтганда у неснамойдир, яъни намоён бўлмайдиган олам унсуридир.

Инсоният кўплаб ихтироларини, айниқса, авиация соҳасидаги ихтироларини қушларнинг парвози (учиши, кўниши) сув ҳайвонларининг сузиши (балиғ, дельфин) ҳолати ва ҳаракатларига қараб кузатиб яратди. Ракеталар ва бошқа учар асбобларнинг реактив ҳаракат баллистика қонунлари ва Энергияни сақлаш қонунлари асосида тажриба ва тафаккур кучи билан яратди. Лекин улар Ердаги мавжуд унсурлар воситасида ясалади.

Афсуски, кейинги йилларда Ўзбекистонда ҳам, аҳоли орасида илм-фан, уни ривожлантириш, фан ютуқларидан унумли фойдаланиш ўрнига фолбинга, сохта башоратчиларга, азоимхонларга, сохта табибларга, турли ирим-сиримлар, сеҳри-жодуга берилиб кетиш ҳолати, шу иллатларга мойиллик кучайганлигини кўриш мумкин. Назаримизда, бунинг икки сабаби бор, аждодлардан ўтиб келаётган ўта соддалик стертиотиби бўлса, асосий омили эса жоҳиллик – илмсизликдир.

Шаккоклик бўлса, тавба қилган ҳолда, материалистик нуқтаи назардан қараб, холис баҳо берганда самовотдан келтирилган илоҳиёт манбаларида келтирилган тамсиллар (рамзлар, ўхшатишлар) аразий, яъни Ердаги ҳолатларга асосланганлигини айтиш мумкин. Масалан, жаннат Эрам боғига, дўззах катта ўт кетиши, вулкнлар натижасида юзага келадиган дахшатли ёнғин ва лавалардаги олов пўртанасига киёслаштирилган. Валлоху аълам.

Ундан ташқари, борлиқ илоҳий талқини бўлгани ҳолда, ундаги унсурлардан афсунгарлик, фокус, фолбинлик, “башоратгуйлик” сохта монипульяцион хусусиятдаги ёндашувлар борлигини унутмаслик керак.

Лекин, қандай услуб ва воситадан фойдаланишига қарамасдан, диний талқиндаги баёнларнинг тарбиявий аҳамиятининг ўрни бекиёслигини айтиш ўринли бўларди.

“Хазойин ул-маоний”да, инсоннинг яна бир номоддий неъматдан баҳрамандлиги ва у орқали оламнинг идроки хусусида шундай дейди:

Файз агар олмас вужудинг гулситони атридин,
Шаммаи накши вужуд имкон эмас имкон аро³⁰⁵

Оламдаги жуда кўп нарсалар одам англаб ётмайдиган, ниҳон, пинҳон қилиб яратилганлиги кўп ўринларда айtilган. Хусусан, “Хазойин ул-маоний”да жонни ниҳонлиги, яъни яширинлиги хусусида, зиҳи эл ниҳону санга ошқоро, деб бошланган ғазалнинг мактаъсида

³⁰⁵ Хазойин ул-маоний 2 жилд 15, бет.

Навоийға жон ошкору ниҳонсен,
Зиҳи эл ниҳони санга ошкору³⁰⁶

Ҳозирги пайтда, номоддий олам деб аталган оламга интернет вертуал тизимини киритиш мумкин. Бунга интернет тармоғи орқали тарқатилаётган, хабарлар, жаҳон молия тизимида амалга оширилаётган операциялар, амалга оширилаётган коммуникация тизимлари мисол бўлади. Тўғри, ахборотларни етказиш қурилмалари, техник жиҳозлар моддий-материалистик асосда, лекин, улар орқали амалга оширилаётган операциялар кўлами билан солиштирганда бу қурилмалар арзимаган восита бўлиб қолади. Лекин восита! Айниқса йўлдош алоқалар орқали симсиз интернет тизимлари фаолияти, техник прогресснинг исботи ва номоддий борлиқ, инсон тафаккурининг мўжизаси дейиш мумкин.

Кўнгул ва тафаккурни – миръот – яъни оламнинг ўзида акс эттирадиган ойна, кўзгу тарзида ҳам ифодаланган. Аслда, ўзбек тилида фалсафага оид манбаларда тез –тез учрайдиган инъикос сўзи ҳам акс этиш сўзидан олинган бўлиб, унинг ўзаги ҳам арабий этимологияга эга.

Масалан: “Ҳайратул-аброр”да:

Дафъ қилиб занги хаёлотни,
Асрамок ул навъ бу миръотни³⁰⁷

Хотира, билиш, билим, ақл-идрок, тажрибанинг эффементи шундаки, киши муайян бир хил нарсани қайта-қайта ўрганмайди. Тажриба ва хотира кучи билан инсон бир нарсани такрор ўрганмайди балки халқчил тилда айтганда “кўзини юмиб бажаради” ёки “беш бармоғидек билади”.

Навоий фалсафасида тез-тез такрорланиб турган: малакут олами – фаришталар, инсу-жинслар, иблис, шайтон каби ибора ва сўзлар номоддий оламни англатадиган истилоҳлардир.

Ақоид илмига кўра “Ғайб қалитлари бештадир. Уларни фақат Аллоҳ билади, деган ҳикмат бор:

1) Бачадондаги ҳомила қандай бўлишини Аллоҳдан ўзга ҳеч ким билмайди!

2) Эртага нима бўлишини Аллоҳдан ўзга ҳеч ким билмайди!

3) Ёмгир қачон келишини Аллоҳдан ўзга ҳеч ким билмайди!

4) Бирор жоннинг қаерда ўлишини Аллоҳдан ўзга ҳеч ким билмайди!

5) Қиёмат қачон бўлишини Аллоҳдан ўзга ҳеч ким билмайди!³⁰⁸

Айнан ғайб илми билан боғлиқ шу беш асос Навоийнинг “Носойим ул-муҳаббат”ида “Имоми Аъзам” мақоласида ҳам айтиб ўтилган. Фақат уларнинг ўринлари ва баён тарзи сал бошқачароқ³⁰⁹.

³⁰⁶ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 2 т. Наводир ун-ниҳоя. Т.: “Фан”, 1987. 10 б

³⁰⁷ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Хамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 68 б.

Яна: АНАТИЛ 2 жилд. 308 бет.

³⁰⁸ <http://muslim.uz/index.php/maqola lar/item/14915-ib-ibratlaning>

³⁰⁹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 17 т. Насойим ул-муҳаббат. Т.: “Фан”, 2001. 32 б.

Навоий, ўзигача бўлган тасаввуф шайхлари ижодий меросини чуқур тадқиқ қилган олимдир. Унинг “Носойим ул-муҳаббат” асарида, машхур мутасаввуф олим Муҳаммад Ғаззолий асарлари таҳлилида унинг фалсафий қарашлари, хусусан, борлиқ фалсафасига оид фикрларини, жумладан, моддий ва номоддий борлиқ тафсилотига қаратилган куйидаги парчани келтиради.

“...Рух ҳасти нестнамойдурки, киши анга йўл топмас ва султони қоҳир ва мутасарриф улдур. Қолиб анинг асиру бечорасидир. Ҳар не кўрсалар қолибдин кўрарлар ва қолиб андин беҳабар; барча оламга олам қайюми била ушбу мисолдурки, олам қайюми “ҳасти нестнамойдур”ки олам зарротидин ҳеч заррага вужуд ва қивом ўзи била эмас. Балки анинг қайюмлиги биладур. Ва ҳар нимани қайюми заруратки, ул нима биладур, вужуди ҳақиқий ангадир ва муқаввим вужуди андин орият важҳи била (Сизлар қаерда бўлсангиз, у сиз билан биргадур) будур ва лекин, бировким маййятни (бу ерда жисмнинг асли) билмагай, илло жисм маййятини жисм била ё араз (бирор нарсанинг асли бўлмай, кейин пайдо бўлган вақтли сифати) маййятини араз била ё араз маййятини жисм била ва бу учаласи олам қайюмига маҳолдир. Бу маййятни фаҳм қила олмагай ва қайюмият маййяти тўртинчи қисмдир балки маййят ҳақиқат юзидин будур ва бу даги ҳасти нестнамойдиур. Аларки, бу маййятни билмагайлар, қайюмини тилагайлар ва топмагайлар.

Бу матннинг қисқача мазмуни шуки, рух бору лекин, борлиги намоён бўлмайдиган сирли борлиқдир. Аслда тананинг ҳукмдори, тасарруф килувчиси у (кўнгил) дир. Тана унинг қолипи ва амрига бўйсўнувчи асиридир. Ваҳоланки, фақат қолипни – танани кўрамиз, гўёки тана жондан беҳабарга ўхшайди. Аслда оламдаги ҳамма нарсани қоюми, асли деб қаралган шакли унинг асли эмас. Ашёларнинг асл моҳиятини, кўз билан кўриб бўлмайдиган “ҳасти нестнамойдур” сирли қилиб яратилган. Унинг ҳар заррасида Оллоҳнинг Қойим вужуди мавжуд. У эса бору, лекин, намоён бўлмайди, кўринмайди. Оламдаги ҳамма ашёларнинг вужуди, шакл-шамойили Оллоҳ жамолининг тажаллийси, зуҳури, кўриниши, асл моҳият ҳеч кимга маълум эмас, дейилган.

Шунингдек, Навоий шу бобда, Ғаззолийнинг асарларидаги борликка оид фалсафий фикрларини куйидаги парчада келтиради. “Гирдборки, софи ҳавода ердин кўнар... Киши анга боқса согинурки, туфроғ ўзин чирмайдур ва тебранадур ва андоғ эмасдур. Балки ул туфроқдин ҳар зарра била ҳаводурки, анинг муҳаррикидур (ҳаракатланувчи). Аммо ҳавони кўрса бўлмас ва туфроқни кўрса бўлур. Бас, туфроқ муҳарриклида нести ҳастнамойдур ва ҳаво ҳасти нестнамой. Туфроққа ҳаракатда

*мусаххарлигдин ўзга йўқдур ҳаво илкида. Ва салтанат борча ҳавогадур ва ҳавонинг салтанати нопайдо*³¹⁰

Бу матннинг мазмуни шуки, тупрок ердан ҳавога кўтарилади. Уни кўрган киши тупрок ҳаракатланиб, ўзини-ўзи ўраяпти деб ўйлайди. Лекин, ундай эмас. Аслда ҳавонинг тезлиги, шиддати билан, яъни кучли шамол ёки бўрон туфайли тупрок ҳавога кўтарилади. Тупрок шамол пайтида ҳасти нестнамой – яъни, ўзи бору лекин намоён бўлмайди. Ҳавонинг салтанатини эса кўз билан билан кўриб бўлмайди, яъни ўзи бору, лекин уни кўриб бўлмайди, (ҳасти нестнамой) лекин, унинг шиддати билан тупрок ҳавога кўтарилади.

Учадиган жонзодлар, сунъий учар асбоблари учиш жараёнида ўзлари, вужудлари намоён бўладилар. Лекин, уларни муаллақликни таъминловчи ва тезлик шиддатида ҳаракатларини таъминловчи борлик ҳаво эса нопайдо ёки неснамойдир.

Қайюмлик (ёки койим) – абадийлик, доимийлик, мавжудлик маъносига қўлланилади. “Ҳайратул-аброр”да

Ҳар неки койюм, ўзи қайюм ўлуб,
Бўлғуси ул борчаси маъдум ўлуб³¹¹, дейилган.

Фаробий барча мавжудотни 6 даражага бўлади: биринчиси, вужуди вожиб — Аллоҳ; колган 5 таси — ақл, жон, шакл, материя, осмон — вужуди мумкин. Бу даражалар бир-бири билан сабаб-натига шаклида боғланган, биринчиси ўз сабабига эга эмас. Ибн Сино ҳам бу тушунчаларни шу тарзда таърифлаган³¹².

Албатта, замонавий фан ҳам бу масалада ўз ожизлигини кўрсатмоқда. Лекин, яқинда АҚШнинг Калифорния университети олимлари бир шов-шувли хабар тарқатишди. Унда айтилишича, олиб борилган тадқиқотларга асосланиб, одам танасидаги жонни вазни 22 граммни ташкил этиши айтилган. Яъни, тириклик пайтида вазни ўлчанган одамни, унинг жони узилгандан кейинги вазни 22 граммга камайганлиги айтилмоқда.

Бизни назаримизда: биринчидан, бу хабар, жон ва рух масаласидаги муаммони бутунлай ҳал қилгани йўқ;

иккинчидан, бу шунчаки сенсация ишқибозларининг шов-шуви;

учинчидан, жонни номоддий олам бўлган жон ёки руҳни вазнга эга эканлиги жуда мавҳумлигини таъкидлаш лозим. Умумий ҳулосамиз шуки, минг ва ҳатто миллион йиллардан бери сирли мавзу, муаммо бўлиб, биз ҳам бу масаланинг ечимида ожизлигимизни тан олиб, Навойча анъана ва мусулмонча одоб доирасида Валлоҳу аълам деб кўямиз.

Инсон гарчи оламнинг билишни асосий воситаси сезгилари ҳисоблансада, кўплаб масалаларда инсон бошқа ўта зийрак ҳайвонлар ва

³¹⁰ Навой. А. МАТ: 20 томлик. 17 т. Насойим ул-муҳаббат. Т.: “Фан”, 2001. 250-251 бетлар.

³¹¹ Навой. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 68 б

³¹² <https://qomus.info/encyclopedia/cat-v/vujudi-mumkin-va-vujudi-vojib-uz/>

асбоб-ускуналар воситасида сирли сигналлар ёки ўзгаришларни аниқлаштиради. Хусусан, ўзига, мол-мулкига чорвасига бўлган тахдидни ўзларининг зийраклиги, сезгиларининг тўлдирувчи восита сифатида итларни ёки бошқа жониворларнинг безовталиги ва ҳаракатларига қараб;

- об-ҳаво ўзгаришларни; айрим кушлар, ўсимлик ёки дарахтлар ҳолатига қараб; (дарахт ёки ўсимликларнинг гуллаши ёки баргига йил фаслларининг ўзгаришини, хашоратларни, кушларнинг пайдо бўлиши ёки учиб кетиш билан аниқлашган (лайлак, турна, чумолилар, учар-хашоратлар каби).

Албатта, бундай воситалар инсон сезгиларига кўмак дейишдан кўра – инсон тафаккури ҳамда узоқ вақтлар давомида такрорланиб келиш қонуниятларга асосланган тажрибалар, кузатишлар натижаси дейиш тўғривор бўлади. Яъни, амалиёт ва тажриба самарасидир.

Ультравуш, радио тўлқинлар воситасида минглаб километрдан жараёнларни аниқлаш, коинот (телескоп ва бошқалар) кўз билан кўриб бўлмайдиган микро зарраларни микроскоп воситасида каттик ва ўта каттик жинслар, Ернинг чуқур қатламларидаги маъданларни техник воситалар ёрдамида аниқланиш ҳоллари – тафаккур кудрати – аксари номоддий борлик, деб баҳоланган борлиқнинг инсон руҳий оламининг меваси, лекин уни Яратган - сир қилиб халқ қилган.

Денгиз ва қуруқлик сафарларида юлдузларга қараб, мўлжал олиш ва ҳоказо.

Сутка вақтини юлдузларга қараб аниқлаш (Зухро, қутб юлдузи) Навоийда ҳам айнан шу астрономик билимлар, сайёраларни ўрни ва роли хусусида маълумотлар бор.

Булардан хулоса шуки, бу хусусият ва ютуқлар инсоннинг номоддий олами кудрати воситасида эришиладиган мўжизакор фаолиятдир.

Жалолоддин румий «Маснавий маънавий» асарида, шу каби оламни ва одамни яратган Парвардигор жавҳари, исмлари, кудрати ва моҳиятини англаш ҳам инсон руҳи хусусиятларини ўрганиш ва англаш билан амалга ошади, деб хулоса қилинган³¹³.

Профессор Н. Комиловнинг тадқиқотларида, тасаввуфда ирроционал (важдий) билиш етакчилик қилади. Аммо, бу тасаввуфда ақл бутунлай инкор этилган, деган гап эмас. Тасаввуфда ҳам ақлий билиш, ақл кудрати тан олинади. Бирок ақлий билимлар, далил билан исботланиши мумкин бўлган билимларга ярайди, ғайб илмини идрок этишга эса ақл ожиз, дейди сўфийлар. Ғайб илми, Худованд оламидаги беҳад-беҳудуд илмларни сўфий алоҳида ҳиссий-важдий тафаккур билан, қалбга тушган қаромат нури билан англаб идрок этади. Шу боис тасаввуфда муқошафа, кашфу қаромат, ҳол-суқра тушунчаларига алоҳида эътибор берилади³¹⁴.

³¹³ Жалолоддин Румий. Маънавий маснавий. Т., “Ҳидоят” журнали. 2005. 392 б.

³¹⁴ Комилов. Н. Тасаввуф. “MOVAROUNAHR”, “O’ZBEKISTOT” NMIU, 2009. 448 б.

Бобга доир умумий хулоса:

Ушбу бобни якунловчи асосий хулосалари куйидагича:

- Моддий олам мавжудоднинг ўзагини ташкил этувчи “вужуд” сўзи, оламдаги ашёларнинг моддий асосини англатувчи сўз эканлиги мантикий асосланди;

- Моддий олам, мавжуд, мавжудод каби сўзлар, тушунчалар Ғарб фалсафасидаги материя терминининг мукобили сифатида, оламнинг моддий асосини англатади;

- Навоий таълимотида моддий асос, мавжудод сўзлари таҳлили ва тавсифида, тана жон ва руҳнинг қолипи, шаклу-шамойили тажаллийси сифатида ифодаланган бўлиб, бу ҳол фақат инсонга нисбатан эмас, умуман бошқа нарсаларга нисбатан ҳам истифода этилган;

- Моддий оламни ифодаловчи истилоҳлар – моя, моҳият, жавҳар, ҳаюла, тан, тана, вужуд, кайюм, каюм, кайюм, қолиб, сурат, *азалдан то абад бу оламдаги мавжуд барча нарсалар борлиққа эга эмас, фақат шакл кўринишига эга* каби истифода қилинган;

- Навоий моддий ёки номоддий оламнинг жавҳари, асл моҳияти Оллоҳ эканлигини эътикод даражада эътироф этгани ҳолда, олам сир асрорини яна бир илоҳий жавҳар ақл нури, илм, маърифий таҳлил қилиш орқали кашф этишга даъват қилган;

- Навоийнинг мавжудод фалсафасида Ислоҳ фалсафасидаги ваҳдатул вужуд таълимотининг “Ҳамма нарса Ундандир” ва “Ҳамма нарса Удир” қарашлари тизимининг иккисига ҳам мойилликни кўриш мумкин, яъни дуалистик позициясида эканлигини айтиш мумкин;

- Навоийнинг номоддий олам хусусидаги қарашларида, оламнинг юқори сифатли бу оламни Оллоҳ ўз юксак ақли ва саховати билан алоҳида эътибор билан халқ қилганлиги, уларни хусусиятини англашга ақл (хирад) етмаслиги, айнан бу олам оламни англашда хизмат қилувчи ақл-идроқ, онг, тафаккур ва жон, жоннинг жавҳари сўз, нутқ эканлигини таъкидлайди;

- Навоий жон ва кўнгилни олами кубро деб атаб, Худо оламни яратиб, уни англашда хизмат қиладиган яна бир оламни яратдики, бу инсоннинг кўнгил оламидир, инсон кўнгил оламдаги ҳамма билимларни ўзида жо қилгани ҳолда яна янги оламларни яратадиган, кашф этадиган кудратга эга Оллоҳнинг мўъжизаси эканлигини эътироф қилган;

- Номоддий олам Навоий фалсафасида, - жон, руҳ, кўнгил, малакут олами, гайб, асрори гайб каби фалсафий истилоҳ ва ҳикматлар билан изоҳланган;

- Моддий ва номоддий олам хусусидаги фикр-мулоҳазалар, бахс-мунозаралар энг қадимги даврлар фалсафий қарашлар ҳозирги кунгача давом этиб келаётгани, ҳар бир давр илмий-фалсафий қарашлари шу даврдаги инсониятнинг фалсафий тафаккури даражаси ва хусусиятига боғлиқлиги, лекин бу мураккаб саволларга ҳалигача аниқ жавоб топилмагани хулоса қилинган ва ҳоказо.

4.1. Навоий фалсафасида борлиқ ва ижтимоий масалаларнинг тасаввуфий талқини

Тасаввуфнинг асосини сўфизм ташкил этади. Афсуски, бу сўз, истилоҳни ва тушунчани, этимологияси - келиб чиқиши, такомил ва талқинлари билан боғлиқ баҳс-мунозаралар ва ихтилофлар ҳозиргача давом этади.

Бу масалада, таникли тасаввуфшунос олим И.Ҳаккулов докторлик диссертациясида унинг келиб чиқишини қуйидагича таърифлайди:

Айрим тасаввуфшунослар – арабча “суфа” - жун мато сўзидан келиб чиккан деган фикрда;

- Айрим олимлар бу сўз исломгача бўлган деган фикрда;

- Яна бир гуруҳ олимлар – “соф” яъни, тозалик, поклик тарзида талқин қилишади

- Яна бир гуруҳ эса – суфий сўзини умуман юнонча “софа” (софия-софос) – яъни фалсафанинг ўзагини ташкил қилган донишмандлик деб айтишади, дейилган³¹⁵.

Абдулхай Абдурахмоновнинг “Саодатга элтувчи йўл” китобида, сўфийликнинг пайдо бўлиши ва таракқиёти тарихи, хусусан, тасаввуф ва сўфи сўзлари талқини қуйидагича таҳлил қилинган.

“Сўфий” деган истилоҳнинг келиб чиқиши ҳақида 8 хил фикр мавжуд:

Биринчиси, баъзилар бу сўз «саф» сўзидан келиб чиккан, чунки бундай мусулмонлар илоҳий йўлга кирганларнинг биринчи сафида турувчилардир деганлар.

Иккинчиси, бошқа бирлари эса “сўфий” сўзи “суффа” сўзидан ҳосил бўлган, чунки суффа ахли пайгамбаримиз ҳаётлик чоғларидаёқ таркидунё қилган такводор диндорлар бўлиб, сўфийлар шуларга таклид қилганликлари учун шундай ном келиб чиккан, деб тушунтирганлар.

Учинчи, гуруҳ кишилар “сўфий” сўзи “сафо” сўзидан келиб чиккан, чунки бу тоифа кишиларнинг қалби сидку сафо куёшидек порлаб туради деганлар.

Туртинчиси, баъзилар сўфий “суфух” сўзидан ҳосил бўлган, чунки «суфух» бирон-бир нарсанинг хулосаси бўлганлиги сабабли, уларни сўфий деб айтганлар.

Бешинчиси, айрим уламолар сўфий сўзи “соф”, яъни софлик, поклик, тоза, рухий камолот мазмунига эга деб тушунтирганлар.

Олтинчиси, баъзилар бу сўз юнонча “софос” (донишмандлик) сўзидан олинган деганлар.

³¹⁵ Ҳаккулов И. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва таракқиёти. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси автореферати. Т – 1993. –Б-12

Еттинчиси, олимларнинг баъзилари эса юнонча “суф”, файласуф сўзининг охириги кисмидан олинган деган мулоҳаза ҳам билдирганлар.

Саккизинчиси, аксарият олим ва уламолар сўфий сўзи арабча “суф” сўзидан ҳосил бўлган, чунки бу сўзнинг луғавий маъноси жун ва жундан тўқилган мато маъносини беради, деб айтганлар³¹⁶.

Эътиборли жихати шундаки, тасаввуф тарихи Навоий асарларида оддий, холис, ҳеч қандай ортикча ҳашамларсиз, айнан маърифий тарзда, яъни диярий-назарий ҳамда амалий тарзда таърифланган. Хусусан, мавзу унинг деярли ҳамма асарларида учрагани холда, унинг 770 сўфийлар ва шайхлар фаолиятига бағишланган “Насойим ул-муҳаббат” асари бунга мисол бўлади. Хусусан, бу тоифанинг бошқа тоифалардан хусусиятлари куйидагича баён қилинади: “...буларнинг аввал ишлари тавбадурким, Ҳак с.т барча манфий ишлардин аларга ижтиноб каромат қилгай ва андин сўнгра лукмаи ҳиллиятиким, ул бобда улча мумкиндир, саъй килурлар. Ҳар ойина “қосиб Оллоҳнинг севган бандасидир” мазмуни била кибор машойих баъзи санъатларга иштиғол қилибдурлар”. Бу бобга мисол сифатида деярли улуг машойихлар ўз меҳнатлари билан ҳалол лукма еганлари мисоллар билан битилган.

Масалан, уларнинг оддий қосибчилик билан ҳалол лукма еганлари куйидаги тарзда келтирилган. Шайх Абу Саид Харроз - камар устаси, Хожа Абдулло Ансорий – этикдўзлик қилгани, Шайх Муҳаммад Саккок – пичоқчилик, Шайх Абу Ҳафз Ҳаддод – темирчилик, Шайх Абубақр Ҳаббоз – новвойлик, Шайх Абулаббос Омилий – хиркадўзлик, Шайх Абулхайр – кассоблик, Шайх Иброҳим Ожурий – ғиштпазлик, Хуросон элининг пири Мирчаи Сафолфуруш – дошгарлик(қуллолчилик), Шайх Абулҳасан Музаййин ва Шайх Баннонлар - ҳаммол, Шайх Абулҳасан – нажжор (дурадгор) ва мутааххир машойихдин замоннинг яғонаси Ҳазрат Хожа Баҳовуддин Накшбанд кимҳо накшини (матого накш бериш санъати) боғламокка машхурдирлар³¹⁷.

Ундан кейин исломнинг беш устуни бўлган имон келтириш, беш маҳал намоз, рўза, закот ва ҳаж амалларини *беуқсон* бажарганликлари айтилган. Ундан кейин эса: шариат риояти ва тарикат одоби, ҳилм, яъни ўта хушмуомалалик, ризо, сабр, сидк, риёзат, каби хислатлари мисоллар билан баён қилинган.

Ундан кейин, айрим сўфий шайхларнинг кароматлари бобида тўхтаб ўтилган. Шунингдек, уларнинг кароматлари ҳар бир шайхнинг ўзларига алоҳида бағишланган мақолаларда ҳам алоҳида баён қилинган³¹⁸.

Шунингдек, мутафаккирнинг “Махбуб ул-қулуб” асарининг 2 боби – “Ҳамида афъол ва замима хисол хосияти” – яъни яхши феъллар ва ёмон хислатлар хосияти бобида баён қилинган³¹⁹.

³¹⁶ Абдурахмонов А. Саодатга элтувчи йўл. Т.: “Мовароуннаҳр” 2005, иккинчи қисм. 323б.

³¹⁷ Навоий. А. Насойим ул-муҳаббат. МАТ: 20 томлик. 17 т. Т.: “Фан”, 2001. 15 б.

³¹⁸ Навоий. А. Насойим ул-муҳаббат. МАТ: 20 томлик. 17 т. Т.: “Фан”, 2001. 23 бет.

³¹⁹ Навоий Алишер. Махбуб ул-қулуб. 20 жиддик МАТ. 14 жилд. 47-71 бетлар.

Бу мисоллар оркали Навоий, бу улуғ авлиёларнинг шахсий ҳаёт тарзида намуна бўлиш оркали буюкликка эришганлигини исботлайди. Ўзининг шахсий ҳаёт тарзи ҳам бунга мисол бўлади.

Навоий асарлари изоҳли лугатида Тасаввуф – сўфийлик, тасаввуф йўли деб изоҳланган³²⁰.

Тасаввуф тариқи ибораси – сўфийлик, сўфизм йўли сифатида изоҳланади³²¹.

Луғатда, тарикат – йўл, маслак, сўфийлик йўли тарзида изоҳ берилган³²².

Профессор Н.Комилов таъкидлаганидек, “тасаввуф гарчи ислом бағрида ниш уриб, Қуръон ва ҳадислар ҳикматида озикланган, кўп ҳолларда шариат аҳқомига суянган бўлса-да, лекин, у расмий диний ақидапарастлик ва мутаассибликка ҳамда ҳоким табақаларнинг айшу ишратга фарқ турмуш тарзи, талончилик ва манфаатпарастликка зид ўларок меҳнатқаш халқ норозилигини ифодалаб келди”³²³.

Бизнинг назаримизда ҳам тасаввуф мавзусининг зиддиятли жиҳати шунда. Ҳақиқат йўлида молдан ҳам жондан ҳам кечган футувватчиларнинг ҳам аксарияти айнан тасаввуф таълимоти таъсирида шаклланган кишилар эдилар. Хусусан, сарбадорлар ҳам футувватчилар эканлигини айтиш жоиздир.

Е.Э. Бертельс: «Тасаввуф адабиётини ўрганмасдан туриб, ўрта асрлар мусулмон Шарқи маданий ҳаёти ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин эмас. Бу адабиётдан хабардор бўлмасдан Шарқнинг ўзини ҳам англаш қийин»³²⁴, деганида ҳақ эди.

Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да тасаввуф тарихини бошланишига асос сифатида, Абдухошим Сўфий мақоласида шундай дейди: Аввал кишиким, сўфий дедилар ул эрди. Куфийул аслдур, Шомда шайх эрди ва Суфён Саврий к.с. била муосир эрди. Ва Суфён сўзидирким, “Агар Абдухошим Сўфий бўлмаганда эди, риёнинг нозик маъноларини тушуниб етмаган бўлар эдим”. Аввал хонақоҳким сўфийлар учун бино қилдилар, Шомнинг Рамласида эрди”³²⁵.

Бу ерда Навоий сўфийлар хонақоҳси икки сўфий дарвешнинг мутлақо бир-бирига нотаниш бўлишига қарамай, тарикат юзасидан улар ўртасидаги ўта кучли меҳр-оқибат, ўта юксак одамийлик маънавиятига асосланганлигини кўрган бир тарсо, ихлос юзасидан биринчи хонақоҳни сўфийларга атаб қуриб берганлиги ҳикояти оркали баён қилган³²⁶.

Навоий “Лисон ут-тайр”нинг “Маърифат водийсининг васфи” бобида тасаввуфнинг маърифий жиҳатлари хусусида фалсафий-мажозий тарзда

³²⁰ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 3 жилд Тошкент, фан1983. 194 бет.

³²¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 3 жилд Тошкент, фан1983. 194 бет.

³²² Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 3 жилд Тошкент, фан1983. 189 бет.

³²³ Н. Комилов. Тасаввуф. “MOVAROUNAHR”, “O‘ZBEKISTOT” NMIU, 2009. 3 б.

³²⁴ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. —М.: Наука. 1995. С. 54.

³²⁵ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 17 т. Насойим ул-муҳаббат. Т.: “Фан”, 2001. 28 б.

³²⁶ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 17 т. Насойим ул-муҳаббат. Т.: “Фан”, 2001. 28 б.

баён қилади: “Билгилки, Ишк водийсидан кейин Маърифат водийси келади. Бу жойнинг ниҳоятда бепоён бир даштдан иборат эканлигига кўз ташла. Кимки бу водийга кирса, у ердаги ахволнинг *ихтилофли* эканлигини кўради. Бу жой шундай бир водийдирки, уни юз туман минг турли йўллар кесиб ўтади, аммо улардан бири иккинчисига сира ўхшамайди. Бутун ва бўлак ўртасидаги қарама-қаршилиқ ҳам шу ерда мавжуд. Тараккиёт ҳам, таназзул ҳам шу жойдадир. Унда сен юз туман йўловчини бекарор бир тарзда, ҳар бирини ўзга бир йўлдан кетиб бораётган ҳолда кўрасан. *Уларнинг ҳар бири ўзи кетаётган йўл билан фахрланади, ҳар бири йўлни ўз йўли томонга буради. Бири хуш тутган йўлни иккинчиси хоҳламайди, ҳар бирининг кўзига ўзиники яхши кўринади, бошқасини эса назарга илмайди.*

Йўлбошловчи пайғамбар ҳам бу ҳақда шундай деган: *“Кимки ҳаққа эришмоқ учун сафарга отланса ва бу йўлнинг сон-саноксиз кўп эканлигини кўрмоқчи бўлса, уни халқ олаётган нафасга қиёс этсин”.*

Сулук ичра ихтилоф кўп бўлиб, *улардан кўпи қуйқали, софи эса оздир.* Бу соф табиат эгалари сирасига пайғамбар шарияти қонун-қоидаларига тобеъ бўлганлар қиради³²⁷.

Матн мазмунидан кўриниб турганидек, тасаввуф тариқатлари ва сулуқлари намояндалари йўлларининг ҳаммасини ҳам тўғри ва нуқсонсиз деб бўлмас экан. Ваҳоланки, тасаввуф йўллари ҳаммаси ҳам содда, инсонпарварлик таомилларига мос бўлмагани, мазмуни раво ва оддий, омма учун у қадар тушунарли бўлмагани учун ҳамма сулуқлар ва тариқатлар ҳам унчалик оммалашмаган. Улар тарихий нуқтаи назардан ўрганилган, лекин, оммалашмаган. Пайғамбар даъвати сифатида, халқ олаётган нафасга дейилганда, Навоий, нафақат тасаввуф, умуман диннинг инсонпарварлик, халқчил негизга эга эканлигини кўрсатишга ҳаракат қилганлиги аён бўлади.

Мутафаккир, “Ҳайрат ул-аброр”да оламнинг яралишидан мақсад одамни яралиши эди деган теран ғояни илгари сурганини айтиб ўтган эдик.

Бу ерда ҳам тасаввуф сулуқлари ўртасидаги қарашларда ихтилофлар, зиддиятлар, қарама-қарши қарашлар борлиги уқтирилади. Бу мавзу бошида айтганимиздек, тасаввуф таълимотларида фарқ бўлгани каби, унинг таҳлили ва тадқиқида ҳам мунозаралар бўлиши табиийлигини кўрсатади.

“...Бу йўлларнинг бари қуйқали бўлмаганидек, ҳаммасини ҳам соф деб бўлмайди. Улус ичра эътиқодларда бу хил ихтилоф бўлмоғи зарурий бир ҳолдир”³²⁸. Ҳар қандай таълимот, хусусан динлар, диндаги ҳар қандай мазҳаб, сулук, тариқат қанчалик баландпарвоз баҳоланмасин, улар инсоннинг камолотига хизмат қилмаса ҳеч нимага арзимайдиган ваъзхонлик бўлиб қолиши айтилган. Афсуски, тасаввуф йўллари ҳаммаси соф бўлмагани ҳолда, улар тадқиқотлар жараёнида ҳам уларнинг

³²⁷ Navoiy. Alisher. Lisonut-tayr. www.ziyouz.com кутубхонаси.79-80 б.

³²⁸ Navoiy. Alisher. Lisonut-tayr. www.ziyouz.com кутубхонаси.79-80 б.

хаммасини ҳам “осмонлаштириш” таомиллари давом этиб келмоқда. Уларни “ерлаштириш” соддалаштириш керак деб ўйлаймиз.

Тасаввуф фалсафаси ва айниқса, шеърятти мураккаб ижтимоий-фалсафий тизим эканлиги хусусида Имом Ғазолийнинг куйидаги фикрини айтиб ўтиш зарур деб ўйлаймиз: “Агар юз суфийдан фақрликнинг таърифи сўралса, юз хил жавоб берилиши аён бўлур. Икки кишининг айна жавоб кайтариши мингдан бирга тўғри келиши мумкин. Бу жавобларнинг ҳаммаси ҳам бир жиҳатдан ҳақдир. Чунки, ҳар ким ўз холи ва қалби йўналтирган ҳолатидан дам урур”³²⁹.

Ғазолийнинг бу фикридан шуни англаш мумкинки, дунёда бир хилда ўйлайдиган иккита одам деярли йўқ. Кўриб турганимиздек, эътиқодда деярли ҳамма талаблар бир қоллипдаги каби бўлса ҳам бу қоллилар ва талабларни ўзгартиришга интилиш ҳам доим бўлиб турган. Фалсафий таҳлил сифатида қараладиган бўлса, янада яхши. Чунки фалсафий қарашлар турли-туманлиги билан қизиқарли ва айнан шу орқали кечадиган баҳс-мунозара тараккиёт омили бўлади. Бу ҳол Исломи дини ва тасаввуф фалсафасига ҳам хос хусусиятдир. Лекин, айрим ўринларда айтиб ўтганимиздек, *дин фалсафа эмас, фалсафа дин эмас* каби жоҳилона ёндашулар фақат фойдасиз ихтилофлар келтириб чиқаради. Афсуски, шу зайддаги муносабатлар ҳозир ҳам давом этмоқда. Кўплаб суфий мутафаккирлар, хусусан, Навоийда эътироф этилганидек, диалектика ҳар бир соҳанинг тақомилида жадаллаштирувчи омил эканлиги уқтирилгани каби, айнан диалектиканинг тасаввуф фалсафасида бу тушунча “жадал”³³⁰ деб истифода қилинади.

И. Ҳаққулов, тадқиқот хулосаларида шундай фикрларни келтиради: “рус олими И.М. Петрушевскийнинг кайд этишича, инглиз шарқшуноси Р.Николсон XI асргача бўлган ёзма манбаларда тасаввуф тушунчасининг *етмиш саккиз маънодаги* талқинлари аниқланган экан. Тасаввуф тушунчаси ҳамма жойда бир хил мазмунда қабул қилинмаган.

А.Е. Кримский, Ғарб-ислом оламида фақат одатий мистикани ифодалаган бўлса, шарқ-ислом (форс ва форс-ҳинд) дунёсида буддизм ва юнон неоплатонизмга яқин пантеистик теософияни англаган³³¹.

Тасаввуфдаги “хавфу-рижо”, яъни умид ва кўркиш орасида сақлаш тамойили, академик И. Мўминовнинг Амир Тумур тузукларида ҳам ўз аксини топганлиги ҳам илоҳий ҳам дунёвий, ижтимоий-сиёсий муносабатларда кўрсатиб ўтилган³³².

³²⁹ Ҳаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва тараккиёти. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси автореферати. Т – 1993. –Б-9. Яна қаранг: Имом Ғазолий. Ихёу улумид дин. «O‘zbekiston» 2019 йил. 512 бет.

³³⁰ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. I жилд. Тошкент, фан1983. 555 бет.

³³¹ Ҳаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва тараккиёти. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси автореферати. Т – 1993. –Б 11.

³³² Мўминов.И.Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли.Т:“ФАН”,1993.356.

Дарҳақиқат, тасаввуф талқини турли бадий-фалсафий манбаларда ҳар хил мазмун ва илоҳий тарзда ифодаланган. Уларнинг объектив илмий-назарий талқини ва таҳлили ҳам шундай баҳсли бўлиши табиий ва шу тарзда бўлиши ҳам керак деб уйлаймиз.

Тасаввуфда шоирона ва орифона талқиндан шундай хулоса қилиш мумкинки, орифлар (олимлар, илмий услуб, тил) услубини ҳамма ҳам тушунаввермаслиги мумкин. Лекин, шоирона талқин, бадий сўз усталари, катта ва мураккаб муаммо ёки мазмундаги масалани бадий услубда поэтик ёки насрий баёнда ҳаммага тушунарли тарзда баён қилиши мумкин. Зеро фалсафадаги катта муаммо ўз қарашларини жамиятга ўз тарафдорларига еткази билиш маҳорати, санъати муаммосидир. Навоийда ана шу икки хусусиятни ўзида бирлаштирган гениалликни кўриш мумкин. У олам, борлик, одам билан боғлиқ теран фалсафани ҳам орифона ҳам шоирона тарзда ифодалаган. Ундаги услубда устуворлик бадий-фалсафий-поэтик хусусиятдир. Лекин, Навоий билан бизнинг авлодни олти асрга яқин вақт ажратиб турар экан, унинг лисоний, яъни тил хусусиятларини тушунишда муаммолар бор. Бу ерда эса, Навоий тили билан айтсак, нестнамой, фалсафий тилда айтганда абсолют мавҳум бирлик - вақт-замон ўз ҳукмини ўтказганлигини кўришимиз мумкин. Шу жойда ҳозирги замон шеърини талқини ҳақида ҳам шундай мунозаралар борлигини эслатиш ўринли бўлиб, шеърдаги асл дард ва психологик ҳол, фақат унинг муаллифига аёнлигини айтиш ўринли бўлар эди.

Ишк масаласи бошқа фалсафий таълимотларда бўлгани каби, тасаввуф фалсафасининг асосий ва нозик масаласи ҳисобланади. Зеро, тасаввуф тариқатлари, солиқлар наздида инсоннинг энг собит жиҳатларидан бири ишк деб таърифланган. Эътиборли жиҳати, исломни фақат эътикод сифатида талқин этилган деярли ҳамма солиқлар наздида ишк фақат илоҳий талқин қилиниб, ошиқлик фақат Оллоҳга бўлган ишк, Оллоҳнинг ошиқлари Сиддиқлар сифатида тавсифи берилган.

Назаримизда, тасаввуфдаги ишк талқинида, ҳозирги тасаввуфшуносларнинг аксари даъво қилганлари каби мумтоз адабиётдаги, хусусан, Навоий ижодидаги орифона ва шоирона талқиндаги ишк деганда фақат ишқи илоҳий назарда тутилиши унчалик тўғри талқин эмас. Бу ҳақда Навоий “Маҳбуб ул-қулуб”нинг “ишк зикрида”ги фаслида аниқ айтиб кетган. Унда ишк учта қисм (даражага) бўлинади:

Аввалги қисм авом ун-нос авом ишқидур – дерлар “Фалон фалонга ошиқ бўлибдур”. Ва бу навъ киши ҳар навъ кишига бўлса бўлур, шагаб ва изтиробларича лаззати жисмоний ва шахвати нафсоний эмас ва бу қисмнинг бийикрак мартабаси шаръий никоҳдирким, бари халойикка суннатдир ва мубоҳ. Бу матнни изоҳлаб ўтиришга зарурият бўлмаса керак. Икки жинсга мансуб ёш ёки бир-бирига муносиб инсонлар ўртасидаги оддий инсоний ишқий муносабатни ишқи илоҳий деб талқин қилиш жуда мангикли деб бўлмайди. Шарк адабиёти ва фалсафасида ошиқ-мошиқлар ўртасидаги ишқий муносабатлар сюжетда асосан, ошиқ мошиқда, машуқа

инкирозлар оддий, арзимас деб баҳоланаётган, аёллар томонидан юз бераётган мутакаббирлик оқибати эканлигини тан олгимиз келмаяпти. Лекин, бу муаммо **қандайдир, гендер тенгликни тарғиб қилиш орқали ҳал бўлмаслиги** аён бўлиб бормоқда.

Шу ўринда, тарки дунё ва узлатга кетиш масаласида ҳам зиддиятли фикрларни айтиш мумкин. Комил инсонлар узлатга ёши маълум, мукаммал ёшга етганда кетганлар. Бу ёш инсон танасининг 50-60 ёшларда, жисмоний талаб ва эҳтиёжлари сустралган пайти бўлади. Хусусан, жинсий ва шахвоний хирслари ҳам. Шу ўринда Навоий тили билан таърифлаганда, Туркистон мулкининг шайхул машойихи бўлган Хожа Аҳмад Яссавийнинг комил эътикод даъвати билан 63 яни, пайгамбар ёшига етганда, ер остида умрбод чиллага кетганлигини айтиш мумкин. Гарчи тўлиқ исботланмаган бўлсада, бу мутафаккирни 120 йил яшагани айтилади³³⁷.

Кейинги 15-20 йил орасида насроний католик рухонийларнинг тоқ яшаш тарзи сабабли, бачабозлик (педофилство) жинояти туфайли 2000 га яқин жинойи иш очилганлигини мисол келтириш мумкин. Биргина АҚШда 1950-2002 йиллар орасида католик рухонийлар билан боғлиқ 10667 та педофиллик бўйича жинойи ишлар кўрилган³³⁸.

Ишқ мавзуси “Лисон ут-тайр”даги Ишқ водийсининг тавсифи бобида ҳам юксак бадиий-мажозий-фалсафий таърифланган:

“Ишқ сўнмас бир машъалдир. Уни машъал дема, бутун оламни ёндирувчи шуъла дегил. Ишққа ҳар ким муносиб бўлавермайди. Самандардан бўлак қайси жонзот ўт ичида юра олади? Ишқ аро ботирлик ва қаландарлик лозим, шуъла денгизида самандар бўлмоклик керак. Шуъла ичра куяётган парвона каби ошику девонанинг иши куймокликдан иборатдир. Доноликни раъноларнинг иши деб айтма, парвона бўла олишга капалакнинг ҳадди сиғмайди.

...Ошиқ кишининг асосий иши жон тарқ этиш деб билгил. Ёр учун ёнмоқни ўзинг учун арзимас иш деб англагил³³⁹.

Тана қанчалик мажруҳ ва зайф бўлмасин, ҳиммат юкори бўлса, бундан нега ғам чекиш керак?! Чунки бу иш бешак ишқ ишидир: кимки ошиқ бўлмаса, у инсон саналмайди. Бунда асосий нарса ишқ бўлиб, уни амалга ошириш ҳар қандай ҳавасманднинг кўлидан келавермайди³⁴⁰.

Тасаввуф аҳли ишқнинг уч хилини бир-биридан фарқ этадилар. Биринчиси: ҳақиқий ишқ ёки ишқи илоҳий: инсоннинг Аллоҳга муҳаббатидир. Иккинчиси: мажозий ишқ ёки одамнинг одамга муҳаббатидир. Учунчиси: пок ишқ ёки юксак маънавий камолот эгаларининг пок кўз билан (ғаразсиз) пок гўзал вужудга бокиб, пок лаззат олишларидир.

³³⁷ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 17 т. Насойим ул-муҳаббат. Т.: “Фан”, 2001. 419 б.

³³⁸ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

³³⁹ Navoiy. Alisher. Lisonut-tayr. www.ziyouz.com кутубхонаси.77-78 б.

³⁴⁰ Navoiy. Alisher. Lisonut-tayr. www.ziyouz.com кутубхонаси.88 мақола.

Шу ўринда “Лисон ут-тайр”даги энг йирик “Шайх Санъон киссаси”да ҳам инсонни ишк дардига мубтало бўлганда қандай куйга тушиши ифодаланган³⁴¹. Лекин, бу инсоний ишкни илоҳийлаштириш канчалик тўғри. Айнан, шу муаммо ҳамма даврларда бўлгани каби давримизда ҳам ижтимоий-маиший муаммолардан бири бўлиб колмоқда. Йигит ёки киз ўзи яхши кўрганини деб ҳамма нарсадан, ҳатто ота-онадан кечиб кетиш даражада нохушликлар келиб чиқишини илоҳий ишк деб таърифлаш мумкинми. Шу маънода ишк-муҳаббатни “*ерлаштириш*” керак дегимиз келди.

Шайх Санъон ҳақида “Насойим ул-муҳаббат”да ҳам айнан шундай маълумот берилган³⁴².

Шунингдек, “Маҳбул-кулуб” “тавба зикри” бобидаги Шайх Абдулло Муборак ҳикоясида ҳам, инсоний ишк ўти ва шум нафси ҳавосида кишнинг қаҳратон тунини ўз машукаси девори остида ўтказгани, ишк туфайли ўз ихтиёрини йўқотиши, бомдод азонини хуфтон азони деб, тунни ўтганини билмай колгани ва кейин ҳавойи нафси шиддатидан тавба туфайли кечгани ва кейин юксак мартабаларга етгани ҳикоя қилинади³⁴³.

Шоирлар адабиётнинг рамзлар ифодаси учун қулайлигидан фойдаланиб, ўз асарларида уч хил ишк ҳақида ҳам сўз юрита берадилар. Ўқувчи ана шуларни ўзи фарқ эта билмоғи лозим³⁴⁴.

“Хазойинул-маоний”да:

Тасаввуф эмас зуҳду таквию тоат,
Ки анда риё йўл топар бетаваккуф³⁴⁵

Яъни, тасаввуф йўли канчалик бенуксон бўлмасин, канчалик юкори баҳоланмасин, бари-бир ёмонлик, риё жамиятда одамлар орасида доимо йўл топади.

“Насойимул-муҳаббат”да “... ва тасаввуф тарикида бу тоифадин бирига *нисбий* дуруст килмиш бўлғайлар”, дейилади.

“Хазойин ул-маоний”да:

Мажоздин манга максуд эрур ҳақиқий ишк,
Нединки, аҳли ҳақиқатка бу тарикат эрур³⁴⁶

деб, тасаввуф йўли, ҳақиқат йўли эканлигини уқтиради.

Шунингдек, тарикат одоби ибораси – сўфийлик йўл-йўриги сифатида инсоний маънавиятнинг олий даражаси сифатида баҳоланади. “Садди Искандарий”да:

Бор эди жаворинда аҳли диле,
Тарикатнинг одобида комиле³⁴⁷.

³⁴¹ Navoiy. Alisher. Lisonut-tayr. www.ziyouz.com кутубхонаси. 79 мақола.

³⁴² Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 17 т. Насойим ул-муҳаббат. Т.: “Фан”, 2001. 430-431 б.

³⁴³ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 14 т. Маҳбул ул-кулуб. Т.: “Фан”, 1998. 48-49 б.

³⁴⁴ Navoiy. Alisher. Lisonut-tayr. www.ziyouz.com кутубхонаси. 108 б.

³⁴⁵ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 5 т. Хазойин ул-маоний: Бадоеъ ул-васат. Т.: “Фан”, 1990. 544 б.

³⁴⁶ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 5 т. Хазойин ул-маоний: Бадоеъ ул-васат. Т.: “Фан”, 1990. 544 б.

³⁴⁷ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 11 т. Ҳамса: Садди Искандарий. Т.: “Фан”, 1993. 340 б.

Навоий сўфизмининг Марказий Осиёдаги энг машхур намоёндалари бўлган тарикат асосчилари бўлган авлиёлари Аҳмад Яссавийнинг - яссавия ва Баҳовуддин Накшбандийнинг - накшбандия тарикатларига эътиқод кўйган, уларни ғойибона пири деб биларди. Хусусан, бу икки тарикат асосчилари сулукидан ўрин олган факирона ҳаёт тарзи кечириш, ортиқча ҳашам, дабдабадан кечиш, дин ва эътиқод йўлидаги фақат таркидунёчиликка асосланган шубҳали йўллардан эмас, балки амалий фаолият билан намуна бўлиш, жамиятга амалий наъфи тегадиган маърифий ва самарали йўл тарафдори эди. Жумладан, накшбандийликдаги машхур “дил баёру даст бакор”, яъни дилинг Оллоҳда кўлинг ишда(меҳнатда, касб-кор, хунар) бўлсин акидасини ёклаган³⁴⁸.

“Насойим ул-муҳаббат”да Накшбандий ҳазратлари ва у кишининг тарикатлари одоби билан боғлиқ куйидаги маълумотлар берилган:

“Биров алардин савол килдиким, дарवेशлик сизга маврус (мерос) ё муктасиб (касб)? Алар дедиларки, Ҳақнинг бир жазбаси жинлар ва инсонларнинг барча амалларига баробардир ҳукми била бу саодатка мушарраф бўлдиқ. Яна алардин сўрдиларки, сизинг тарикингизда зикри жаҳру хилват ва самоъ бўлур? Дедиларки, бўлмас! Яна сўрдиларки, сизинг тарикингиз биноси не ишгадир? Дедиларки, анжуманда хилват зоҳир юзидин халқ била ва ботин тарафидин Ҳақ с.т била.

Зоҳирда бегонадек ботиндан ошно бўл, бундай гўзал одат дунёда кам топилади³⁴⁹.

Улча Ҳақ с.т буюрдики, уларни на тижорат ва на олди-сотди Аллоҳ зикридин чалғитолмайди, ишорат бу макомгадир. Дедиларки, аларга ҳаргиз кул ва додук (хизматкор) бўлмас эрмас эрмиш. Улардин бу маънида сўрубдурлар, Алар дебдурларки, қачон бандалиғ Хожалиғ била рост келур?! Биров алардин сўрдиким, силсилангиз на ерга етар? Алар дедиларки, киши силсиласи билан ҳеч ерга етмас ва дер эмишларки, нафсларингизга тухмат қилингики, ҳар ким Тенгри инояти била ўз нафсининг ямонлиғин ва кайду макрин билғон бўлса, агарчи анга саҳлдур, аммо бу йўл солиқлардин кўп бор экандирларки, биров гуноҳин ўзларига тутуб, юкин тортибдурлар ва дер эмишларки, (эй иймон келтирганлар, Аллоҳга иймон келтиринг), ишорат ангадурки, ҳар турфат ул-айнда ўз вужуди нафъийн ва маъбуди ҳақиқий исботин қилғай³⁵⁰.

Бизни назаримизда, бу ердаги матн мазмунини шундай тушуниш мумкинки, инсон, ижтимоий келиб чиқиши, миллати эътиқоди, лавозими, касби кориддин катъий назар у эркин, хур бўлиши зарур. Инсон фақат ўз сулоласида, аждодларининг эришган даража ва ютуқлари билан фахрланиши керак, лекин, уларнинг обрўйини рўқач қилиб, миннат қилиб яшаши керак эмас. Афсуски, бизни жамиятимизда эмоционал хусусиятдаги шу иллат жуда кенг илдиз отган. Минг йил илгари яшаб ўтган ота-

³⁴⁸ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 364 б.

³⁴⁹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 17 т. Насойим ул-муҳаббат. Т.: “Фан”, 2001. 362 б.

³⁵⁰ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 17 т. Насойим ул-муҳаббат. Т.: “Фан”, 2001. 363 б.

боболаримиз шухратини байроқ қилиш тез-тез учраб туради. Бу ҳол миллий гуруримизнинг тарихийлик нуктаи назаридан бир қисми, лекин, бутунлай шу шиорнинг устида ётиб олиш тўғри ёндашув эмас.

Бундай фалсафа айниқса, “Садди Искандарий” дostonи заминида сянгдирилган. Яъни, Навоий dostonидаги Искандар шахзода ёки бошқа бирор олий сулола вакили эмас, бир харободан топиб олинган бола(чакалок) тарзида ифодаланган. Инсонни келажак истикболи, маънавияти таълим ва тарбияга боғлиқлиги Искандарни топиб олиб, тарбиялаган подшоҳ Пайлакус томонидан унга берилган таълим-тарбияси мисолида очиб берилган.

Матннинг давомида эса айрим илоҳиёт илми намояндalари томонидан кимнидир гуноҳини (юкини) ўзига олиш, дуоғўйлик қилиш каби ҳолатларни Баҳоуддин хазратлари томонидан рад этилган. Ўзгиборли жиҳати шундаки, ҳозиргача кўпчилик мусулмонлар Нақшбандийни Баҳоуддин Балогардон сифатида ихлос қилиб, у кишида мадад сўрашади. Зеро уларни ҳаётидан, хулқ-атворидан, қолдирган меросидан баҳра олганлар муродга етади. Бу таълимот, ирим-сиримлар, ширк амаллар учун қурол ва восита бўлиб қолиши кечирилмас гуноҳдир.

“Ҳайратул-аброр”да ҳам нақшбандийга алоҳида боб ажратилган бўлиб, бу тарикатнинг ижтимоий аҳамияти таърифланган. Хусусан, нақшбандия тарикатининг асосий шартлари:

Хилват дар анжуман – зоҳирий ва ботиний;

Сафар дар ватан – ватан сифатида жисм, лекин шу ички дунёсига сафар, шунингдек башарий(инсоний) жисмоний сафардан руҳоний сафар;

Назар дар кадам – солиқнинг ҳар бир босган қадами назоратда туриши;

Хуш дар дам – солиқ ҳар бир олаётган нафаси учун шукр ва огоҳликка чақиришига шарҳ берилган³⁵¹.

Тасаввуф таълимотларида инсоннинг бутун киймати имон билан нисбат бериш таомили устувор ҳисобланади. “Насийим ул-муҳаббат”да: “Ҳақиқат аҳли иймонни мундоқ таъриф қилибдурлар. Иймон – қалбни Аллоҳдин бошқа ўзига ром этувчи фойдали ва фойдасиз нарсалардан узиб, Ҳаққа боғлашдир. Ва дер эмишларки, бизнинг тарикимиз суҳбатдур ва хилватда шухратдур ва шухратда офат”³⁵².

Нақшбандий йўлининг мақоми, даражаси, аҳамияти хусусида, “Мавлоно Жалолуддин Холидий хазратларидин сўрибдурларки, Ҳазрат Хожа Баҳоуддиннинг сулук ва тарикининг нисбати мутааххир машойихдин қайси пирнинг тарикага муносабати бор? Ул дебдурки, сўз мутақаддимин машойихдин денг ва икки юз йилдин ортуқдирки, бу навъ осори валоят зуҳуриқи, хазрат Хожа Ҳазратлариға Тенгри таоло иноятидин воқеъ бўлибдур. Тарикат машойихига мутааххирлардин ҳеч қимга бўлмайду”³⁵³

³⁵¹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 91-100 бб. Яна: <https://islaminstitut.uz/6602>

³⁵² Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 17 т. Насойим ул-муҳаббат. Т.: “Фан”, 2001. 264 б.

³⁵³ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 17 т. Насойим ул-муҳаббат. Т.: “Фан”, 2001. 265 б.

деб баҳоланган. Яъни кейинги икки юз йилда бундай мукамал таълимот яратилган эмас, зеро бу Аллоҳнинг инояти, инсонларга ҳидоят йўлидир.

Навоий гарчи ўзи юксак давлат лавозимларида фаолият олиб бориши, катта миқдордаги ер ва бойликларга эга бўлишига, жамият ва давлат ҳаётида белгилловчи катта нуфузга эга бўлишига қарамай ўта факирона ҳаёт кечиргани, ўз асарларида айтиб ўтгани каби у ҳақида замондошлари томонидан ёзиб қолдирилган тарихий манбалардан маълум. Хусусан, унинг “Вақфия” асари унинг ерлари, бойликлари, унга тортик қилинган мулклари ва вақф тарзида берилган мол-давлатини вақф сифатида сарфланиши тўғрисидаги тарихий-мемуар ва автобиографик асардир.

Унда, бутун бор бойлигини давлат ва жамият фойдасига вақфга топширган мутафаккир, ўзи бир оддий факир киши каби ўз эҳтиёжига яраша егулик ва 2 сидра кийиш учун кийим олиб қолгани айтиб ўтилган³⁵⁴. Бу ҳолатни ҳисобга олганда Навоий тасаввуфда ҳам назарий ҳам амалий фаолияти билан алоҳида сулуқ яратганлиги аён бўлади ва бу тасаввуф йўлини – **навоийия** дейиш жоиз бўлади. Лекин, мутафаккир асарлари ва хотираларида ҳеч қачон ва ҳеч ерда бундай юксак рутба даво қилмаган. Зеро унинг камтаринлиги ва ўзини ҳар бир сатрда факиру-ҳакир, кул, хоксор, ожизу-нотавон каби камтаринлиги ва шунга даъватини ўзи бир тарикат йўли дейиш мумкин.

Навоий ва у сингари мутафаккирларни сўфиёна ҳаёт тарзи ва даъватлари Ғарбдаги машҳур миллиардерлар, олимлар, арбобларда амалий фаолиятида кўриш мумкин. С.Жобс каби бойларнинг факирона ҳаёти Навоийнинг “Вақфия”даги ўз эҳтиёжи учун 2 сидра кийим ва 1 факир киши ейишига яраша таом захираси қолдириб қолган бошқа беҳисоб бойликларини халқ ва давлат эҳтиёжлари учун вақфга берилгани мисолида хулоса қилинса, Навоий тасаввуфни ҳақиқий комиллик эътиқоди сифатида эътироф этади, оддий фалсафий баҳо беради.

Тасаввуф олимлари ва шайхлари асарлари ва улар тўғрисидаги манбаларда робита тушунчаси кўп қўлланилган. Бу сўз табиийки, Навоий асарларида ҳам қўлланилган. Робита сўзи, арабча “алоқа”, боғланиш, яна занжир, шунингдек, тартиб, қоида деган маъноларда қўлланилган³⁵⁵. Лекин, бу сўз, тасаввуф тарикатларида, руҳий боғланиш, руҳий таъсир этиш тарзида истефода этилган. Масалан, “Насойимул-муҳаббат” асари изоҳларни қисмида: Айнан юқоридаги каби изоҳланган. Лекин, “Робита икки қисмдан иборат “робитаи муҳаббат” – ишк ила шайхни хотирлаш; “робитаи талаббус” – муриднинг ўзини баъзан шайхнинг киёфасида тасавуру этиши”³⁵⁶.

³⁵⁴ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 14 т. Вақфия. Т.: “Фан”, 1998. 255-256 б. Яна Навоий. А.

МАТ: 20 томлик. 13 т. Мажолис ун-нафоис. Т.: “Фан”, 1997. 272 б.

³⁵⁵ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли дугати. 4 жилдлик. 2 жилд Тошкент, фан1983. 626 б.

³⁵⁶ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 17 т. Насойим ул-муҳаббат. Т.: “Фан”, 2001. 506 б.

Масалан “Насойимул-муҳаббат”нинг Нақшбандий маколасида бир-бирини тушида кўриш, бир вақтда бир-бири ҳақида уйлаши робита сифатида келтирилади. “...Алар андин сўрибдурларки, бизни ҳеч тушингда кўрдинг? Деди: Ҳов кўрдим! Дедиларким, сенга басдир! Мундин маълум бўлурки, ҳар кимгаки оз робита бу азизлар била бўлса, охир мулҳак бўлур ва ул нажот сабаби ва даражот рафъи жиҳати бўлур”³⁵⁷.

Робита Ғарб фалсафасида “телепатия”³⁵⁸ деб айтилади ва соҳа билан боғлиқ муаммоларни асосан психология фани шуғулланади. Бу соҳада қатор тажрибалар ўтказилиб, ҳолат юз бериши исбот қилинган. Шунингдек, бир-бири билан келишмайдиган кишилар ва ғоялар, қарашлар – қарама-қаршилиги – “антипатия”³⁵⁹ тарзида айтилади.

Уламоларнинг олам ва одам билан боғлиқ мавзунинг ички моҳияти тафсилотини таърифлашда, сирғаниш тарзида фақат Куръони Каримдаги ояти қалималар билан никобланиши ва бошқа манбаларни мутлақо рад этиши тасаввуфий фалсафани айрим ўринларда бир томонлама талқинига олиб келди. Афсуски, улар ҳам таҳлил тили мураккаб, мазмун ўта мутаассиблашган, ақл билан англаб бўлмайдиган тарзда, анча саёз тарзда эканлигини ҳам унутмаслигимиз лозим. Зеро дин илми катта ва буюк илм эканлигини унутмаслик керак ва дин уламоларини шунга муносиб бўлишларини истаган бўлардик. Биз шу ўринда халққа машҳур бўлган бир ибора мисолида ифодалаш тўғрироғ бўлади деб ўйлаймиз.

Май, жом, мастиқ, майхона, бизни назаримизда – тасаввуфда Оллоҳни, олам ва борликни шоирона (девоналик) тарздаги талқини.

Оллоҳни Ёр ва ўзни ошиқ дейиш ҳолати ҳам, лекин классик шеърятнинг ҳаммасини илоҳий ишк деб талқин қилиш ҳам унчалик тўғри эмас.

Н. Комилов, Тасаввуфнинг “фалсафалашиш” даври деб, — XIII-XIV асрларни ва унга ўша даврда яшаб ўтган бир қатор шайхларни мисол келтиради. Жумладан, Ибн ал-Арабий, Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолий, Фаридиддин Аттор, Азизиддин Насафий, Яхё Сухравардий, Ибн Сабоин, Абдураззоқ Кошоний, Абдулқарим Жилий, Маҳмуд Шабустарий, Жалолиддин Румий, Абдурахмон Жомий, Абдулқодир Белил шундай мутафаккирлар. Буларнинг ижодида олам ва одам ҳақида ўйлар, қазову қадар, эрк ва ихтиёр, суврат ва маъно, ақл ва рух, вақт ва замон, инсон тийнати хусусида кўплаб янги қарашлар баён этилган. Бу зотлар илоҳийшуносликни бутунлай янги поғонага кўтардилар. Уларнинг асарларида инсоний маърифат инсоний кечинмалар тасвири ва таҳлили билан олиб борилди, комил инсон хислатлари батафсил ишлаб чиқилди. Бу муаллифлар ўз қарашлари билан Ибн Сина, Ибн Рушд, Умар Хайёмга яқинлашиб бордилар, яъни ирфоний тасаввуфни ривожлантирдиларки, бу, масалан, Ибн Сино томонидан ҳам илиқ қарши олинган эди. Ибн Сино

³⁵⁷ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 17 т. Насойим ул-муҳаббат. Т.: “Фан”, 2001. 264 б.

³⁵⁸ Телепатия <https://www.google.com/>

³⁵⁹ Антипатия. <https://www.google.com/>

ирфоний билиш йўлини инкор этган эмас, аксинча, «Ҳайй ибн Яқзон», «Ат-Тайр», «Саломон ва Абсол» номли асарларида рамзлар орқали сўфиёна маърифатга эришишни тасвирлайди. «Рисола фи ал-ишқ» асарида эса муҳаббатни айнан ирфоний мазмунда талкин этган.³⁶⁰

Баъзи мутассавуфлар "Тасаввуф" нима? - деган сўроққа нафс манзилларини! билиш, нафсни енгиш деб жавоб кайтарганлар. Нафс аслида ўзлик, рух, зот маъноларини билдиради. сўфийлар инсонни тўғри ва эзгу максадлардан оздирувчи, барча ёмонлик ва тубанликларга "доя"лик килувчи майллари нафсга нисбат берадилар. Тасаввуф аҳли етти турли нафс борлигини эътироф қилиб, уларни "Атвори сабъа - етти тавр", деганлар. Нафснинг илк даражаси "нафси аммора"дир. У инсонни ёмонлик, риёкорлик, бетамизликларга бошлайдиган ва ахлоқ, маънавият, маърифатга зид ишлардан завклантирувчи нафс. Инсон нафси амморига қарши курашиб, "нафси лаввома", "нафси мулҳама", "нафси мугмаинна" ва "нафси марзия" соҳиби бўлиши керак³⁶¹.

Навоий асарлари айикса поэзиясида айтилган дард-хасратдан айтилмай қолгани кўпроқ эканлигини айтиш ўринли назаримизда. Чунки, ҳар қандай ижтимоий-сиёсий тузум ва тизимнинг ўзини мафкуравий талаблари бўлгани каби Унинг даври ҳам бундан мутасно эмас эди. Бирор фикрни айтиш ёки ҳатто айрим ўринларда айтмаслик нафақат бир кишини, балки бутун жамиятнинг тақдирини ҳал қилиши мумкин бўлган мутаассибона ёндашувлар ҳам бўлган.

С.Н.Ивановнинг мақолаларидан бирида олим ғазал таҳлилида фақатгина нима айтилгани билан эмас, нима айтилмай қолгани билан ҳам кизиқиш кераклигини қайд қилади³⁶². Дарҳақиқат, айнан ўша айтилмай қолган фикр, мисра, байт жанрнинг ўзига хослигини таъминлаши, бир қанча баҳс мунозараларга сабаб бўлиши мумкин.

Тасаввуф йўллари, улар ўртасидаги ғоявий, фалсафий фарқлар ва ихтилофлар жараёнлари тарихи, уларда борлик билан боғлиқ муаммолар таҳлили, профессор Ш.Сирождиновнинг илмий монографиясида анча холис, илмий-маърифий тарзда тадқиқ қилиб, ҳулосалар берилган. "Тасаввуф назариси бир-бирига жиддий муҳолиф бўлган икки йўналишда ривожлана бошлади. Бири фалсафани омехталаштирган ҳолда, иккинчиси калом илми. Бирини "Ваҳдат ул-вужуд", иккинчисини "Ваҳдат ул- шуҳуд" деб номладилар. Биринчиси "Ишқ" орқали камолотга эришиш ва Аллоҳ маърифатини кашф орқали англаш йўллари, иккинчиси шариатга рия қилиш, пир-устознинг катъий назорати остида ислом аҳкомларидан оғишмай, Аллоҳни таниш ва билиш йўлидан боришни тарғиб этди. Ваҳдати шушуд суфийлари бир тараф, "Ваҳдат ул-вужуд" тарафдорлари иккинчи

³⁶⁰ Комилов Н. Тасаввуф. "MOVAROUNAHR", "O'ZBEKISTOT" NMIU. 2009. 249 б.

³⁶¹ Ҳаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеърининг шаклланиши ва таракқиёти. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси автореферати. Т - 1993. -Б-17.

³⁶² <http://www.orientalsudies.ru> Иванов С.Н. К изучению жанра газели в староузбекской поэзии.

тараф, ўзаро рақобатда бўлдилар. Чунончи, Алоуддавла ас-Симноний (1261-1336) Ибн ал-Арабий таълимотини халкни адаштирувчи ва ўта зарарли деб эълон қилди.

Унга биноан, Олам Ҳақнинг тажаллийси эмас, балки инъикосидир. Маърифат фақат шариатга мувофиқ ҳаракат қилингандагина ҳосил бўлиши мумкин. Инсон илоҳий моҳиятни ўқиб-ўрганиш орқали эмас, балки руҳоний машқлар, муроқаба ва мужоҳада, риёзат воситасида такомиллашиб, руҳоний мақомлардан кўтарилиш натижасида англаши лозимдир. Шуниси янада аҳамиятлики, назарий фарқлар тасаввуф тарикатлари орасида ҳам мафкуравий муросасизликни вужудга келтирди. “Вужудийлар” ғояларини маслак қилган тарикатлар пайдо бўлди. “шухудийлар” ичди бир-бири билан юз кўрмас бўлган тарикатлар пайдо бўлди. Уларнинг бир-бирларига муносабатлари манокиб адабиётларида тўла акс этган³⁶³.

“Нақлий илм” ва “аклий илм”га муносабат ҳам тасаввуф илмларида турлича ёндашилди ва талкин қилинди³⁶⁴. Афсуски, ҳозирги кунларимида ҳам аклий билимни рад этиб, нақлий билимларга ёпишиб олиш ҳолатлари устуворлик касб этаяпти. Албатта бу ўринда, догма даражадаги ва жўн ақидаларга ёпишиб олиш назарда тутилмоқда. Масалан фан-техника ва бошқа самарали илмий манбалар ўрнига ҳали ҳам ирим-сиримларга, фолбинга, сохта табибларга ишониб, ҳатто эътикод даражасига олиб чиқадиган сохта чорловлар қилиш бунга мисолдир.

Шуни алоҳида эслатиб ўтиш лозимки, бугунги кунгача тасаввуф ирфоний ва тарикатга доир кўплаб манокиб адабиётларида акс этган суфийлар ва шариат аҳли ўртасидаги рақобат ва муҳолифат сюжетлари кўпчилик ўқувчиларда тушунмовчилик уйғотиши табиий. Тадқиқотларда мавҳум берилган ва тасаввуримизда ноаниқлик касб этган суфийлар билан шариат аҳли ўртасидаги ихтилоф муайян тарихий босқичларга ҳосдир ҳамда илоҳиётга оид қарашлардаги фарқлардан келиб чиққан. Мовароуннаҳрдаги диний-мистик қарашлар тараккиётда бир неча босқичлар бўлган. Масалан, кейинчалик шариат уламолари улугʻлаган калом илми Х асргача шариат томонидан бидъат таълимот сифатида қораланган эди. Перипатетик деб аталмиш юнонлашган фалсафанинг кучайиши шариат аҳлининг калом билан қуролланишига олиб келди ва шу тарика калом шариат илмларидан бирига айланди. XI-XII асрга келиб, ўз даврининг йирик мутақаллим олими Имом Ғаззолийнинг ҳамлаларидан сўнг перипатетик фалсафа тараккиёти таназзулга юз тутди. Бирок фалсафа йўқолиб кетмади. Файласуфларнинг қарашларида устувор бўлган мистик-метафизик қарашлар XIII асрдан эътиборан суфийлар орасида тобора оммаллашиб бораётган Ибн ал-Арабийнинг (1165-1240) “Ваҳдат ул-вужуд”

³⁶³ Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари / Монография. - Т.: «Янги асравлоди», 2011, 10-11 б.

³⁶⁴ Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари / Монография. - Т.: «Янги асравлоди», 2011, 70-71 б.

(Ягона борлик) мистик илоҳий таълимоти маъзига сингди. Тобора чуқурлашиб бораётган ва кенг катламларга таъсири кундан-кунга зиёда бўлаётган ушбу таълимот шу давргача умумий қарашлар, ҳаракатлар ва анъаналар асосида фаолият кўрсатиб келаётган суфийлар дунёсини алғовдалов килиб ташлаш билан бирга уларни икки лагерга бўлиб ташлади³⁶⁵.

Тасаввуф илмини холис талкин қилишда, мусулмон шарқи, хусусан, ўзбек илм фанида, фалсафа мактабларида, оқибат муносабатлар эҳтимолидан бўлган ҳадик, масала моҳияти у ёки бу ёққа оғишга олиб келганини кўриш мумкин. Хусусан, ҳукмрон мафкура манфаатига мослаштириш устуворлиги яққол сезилади. Масалан, тасаввуф таълимотлари илоҳий заминга эгаллиги учун, атеистик мафкурага асосланган шўро даврида, у умуман ўрганилмади ва тарғиб қилинмади. Тарғиб қилинган қисми, ижтимоий муносабатларда инқилобий исёнкорлик тарзида талкин қилинди. Ҳозирги пайтда эса, ўта илоҳиёт тарзида ҳатто фанатизм даражасига чиқиб кетяпти. Ваҳоланки, айнан, тасаввуф сулуқлари ва тарикат оқимлари орасида борлиқни, оламни, одамни илоҳий ва маърифий талкинлари масаласида кучли ихтилофлар бўлганлиги ва бу ҳол ҳамон давом этаётганлигини кўришимиз мумкин. Айтайлик, Европа, рус тадқиқот мактабларида бу масалалар анча илмий-объективлик позициясида тадқиқ қилинган.

Тасаввуфий асарлар замон нуктаи назаридан биздан узоклашган сари уларнинг асл мазмунини тушуниш ҳам мураккаблашиб бораверади. Буларнинг турли сабаблари бўлиб биринчи тўсиқ албатта тил омилidir. Шу туфайли асарлар яратилган давр ижтимоий-психологик, сиёсий-мафкуравий муҳитни ҳис қилиш, тасаввур қилиш яна қийинлашади. Лекин, бу тасаввуф таълимотлари тадқиқотларини мутлақо тўхтатиб қўйиш кераклигини англамайди.

“Лисонут-тайр”нинг Маърифат водийсининг васфи зикри бобида Навоий тасаввуф бобидаги қарашларини мажозий тарзда шундай таърифлайди: *“Билгилки, Ишқ водийсидан кейин Маърифат водийси келади. Бу жойнинг ниҳоятда бепоён бир даштдан иборат эканлигига кўз ташла. Қимки бу водийга кирса, у ердаги аҳволнинг ихтилофли эканлигини кўради. Бу жойи шундай бир водийдирки, уни юз туман минг турли йўллар кесиб ўтади, аммо улардан бири иккинчисига сира ўхшамайди. Бутун ва бўлак ўртасидаги қарама-қаршилик ҳам шу ерда мавжуд. Тараққиёт ҳам, таназзул ҳам шу жойдадир. Унда сен юз туман йўловчини беқарор бир тарзда, ҳар бирини ўзга бир йўлдан кетиб бораётган ҳолда кўрасан. Уларнинг ҳар бири ўзи кетаётган йўл билан фахрланади, ҳар бири йўлни ўз йўли томонга буради. Бири хуш тутган йўлни иккинчиси хоҳламайди, ҳар бирининг кўзига ўзиники яхши кўринади, бошқасини эса назарга илмайди...*

³⁶⁵ Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари / Монография. - Т.: «Янги асравлоди», 2011. 9-10 б.

Бунда иш зиддиятли бўлмасдан иложи йўқ, чунки йўлларнинг ўзи ана шундай бир-бирига хилофдир³⁶⁶.

Гарчи сулук тартибида шу хил турли ўзгаришлар мавжуд бўлса-да, лекин бу йўла кирсанларнинг ҳаммасининг мақсади биттадир. Улар бораётган йўл агар эгри ёки тўғри бўлса ҳам, ёки йироқ, ёки яқин бўлса ҳам, бу йўлда баъзилар ўлиб кетган, баъзи бировлар йўлдан адашган, баъзилар эса турли сўқмоқларда оворая сарсон кезсалар ҳам, бу йўлни босиб ўтмасдан туриб, мақсадга эришиш мумкин эмас.

Сулук ичра ихтилоф кўп бўлиб, улардан кўпи қўйқали, софи эса оздир. Бу соф табиат эгалари сирасига пайгамбар шарияти қонун-қоидаларига тобеъ бўлганлар киради³⁶⁷.

Тасаввуф билан боғлиқ карашлар ва хулосалар билан боғлиқ баҳс-мунозаралар ҳали давом этаверади.

Назаримизда бу ҳолнинг қуйидаги сабаблари мавжуд:

Хулоса қилиб айтилганда, тасаввуф, шарият, тарикат ва сулуқларда талаб қилинган барча одоб жуда ажойиб тасвирлаб берилган.

Биринчидан: мавзунинг илгариги манбаларда ҳам талқинларининг ҳар хиллиги бўлиб, аниқ ва яқдил хулоса йўқлиги. Аслда бу оддий ҳол бўлиб, ўз даврида илоҳиёт мавзусида ҳам плюралистик ёндашув бўлганлигини кўрсатади. Бу ҳолат Навоий асарларида ҳам айтиб ўтилган;

иккинчидан: мавзунинг тўлиқ ва чуқур ўрганилмаганлиги;

учинчидан: масаланинг дунёвий ва илоҳий асосларини ўрганишда мантикий изчиллик йўқлиги;

тўртинчидан: мавзунинг ёритилишида толерантлик ва холислик етишмаётганлиги;

бешинчидан: мавзунинг илоҳий талқинида мафкуравий ва ахлокий нуқтаи назардан келиб чиқиб, дадил яқдиллик, унинг оқибатида журъат етишмаётганлиги;

олтинчидан: мавзунинг фалсафий талқинида ҳам плюралистик ёндашув йўқлиги. Хусусан, ҳалигача масала талқинида илоҳий ёки дунёвий талқин позициясига ўтиб кетилаётганлиги;

еттинчидан: мавзу талқинида аксар ҳолларда ўта эмоционал, хиссиёт ва ўта бўрттирилган ҳолда ёндашув устуворлиги ва ҳоказо.

4.2. Навоий фалсафасида “Вахдоният”, “Ваҳдат” ва “Ваҳдатул вужуд” мавзусининг онтологик талқини

“Ваҳдат ал-вужуд” тасаввуфий, фалсафий истилоҳи мазмунини очиш учун, аввало бу истилоҳнинг лисоний ва фалсафий асосларини аниқлаштириб олиш керак. Шунинг учун, тасаввуфий фалсафанинг ўзаги бўлган, - “ваҳдат”, “воҳид”, “ваҳдоният”, “вужуд” каби сўзларнинг ўзига қисман изоҳ берсак. Бу ўринда бу тушунчаларга шу пайтгача бериб

³⁶⁶ Navoiy Alisher. Lisonut-tayr. www.ziyouz.com кутубхонаси. 153 мақола

³⁶⁷ Navoiy Alisher. Lisonut-tayr. www.ziyouz.com кутубхонаси. 153 мақола

келинган луғовий, илмий-фалсафий, комусий таъриф ва хулосаларни асос қилиб олдик.

Ваҳдоният (араб. — яккалик, ягоналик) — Аллоҳнинг якка-ягоналигини таниш ва эътироф этиш. Исломнинг асосий ғояси ҳисобланади. Яҳудийлик

ва христианлик яккахудолик ғоясини ҳимоя қилса ҳам, бу динларда узил-кесил шаклланмади. Куръонда айтилганидек, яҳудий динида Узайр пайгамбар, христиан динида Ҳазрат Исо худонинг ўғли деб эътикод қилинади (9:30). В. «Ихлос» сурасида яккол ва равшан баён қилинган. «Анбиё» сурасида эса «Агар (осмону заминда) Аллоҳдан ўзга худолар бўлганида ҳар иккиси бузилиб кетар эди», дейилган (21:22). Бу оят зардуштийликнинг иккихудолик ақидасига қарши қаратилган эди. Кўпхудолик эътикод шаклида тугаб кетганлигига қарамай кишилар онгида турли кўринишда пайдо бўлиб туради. Ҳозирги замонда ислом оламида кўпхудолик ақидаси эскилик саркити сифатида у ёки бу шаклда учраб қолади. Лекин яккахудолик халқ қалбида чуқур ўрнашганлиги учун у энди ривож топмаяпти. Кўпхудолик халқларни бир-бирига қарама-қарши бўлишига олиб келган, яккахудолик эса уларни бирлаштиришда асосий омил бўлиб хизмат қилган, тор қабилачилик тузумига барҳам бериб, миллатларнинг шаклланишида муҳим аҳамият касб этган³⁶⁸.

Вужуд — (араб. – “борлик”, “бўлишлик”, “мавжудлик”) - Аллоҳнинг борлиги ҳақидаги ақида. Аллоҳнинг бор бўлиши ўз-ўзидан зарурлиги “вожиб ул-вужуд” деб аталади. Аллоҳдан бошқа мавжудотлар эса, “мумкин ул-вужуд” деб номланади. Яъни, бу мавжудотлар Аллоҳ томонидан яратилиши ҳам, яратилмаслига ҳам мумкин бўлган нарсалардир.

Вужудиюн-ўрта аср Яқин ва Ўрта Шарқда кенг тарқалган фалсафий таълимот; пантеистик дунёқарашни ифодалайди. Унга кўра, Аллоҳ ва реал борлик бир бутун вужуд — мавжудотни ташкил этади. Аллоҳ ва борликни бир-бирисиз тасаввур этиб бўлмайди, улар сабаб-окибат шаклида бир-бири билан узвий боғланган. Вужудиюн таълимоти турли мутафаккирлар томонидан турли мазмунда талкин қилинган.

Ваҳдатул вужуд - (араб. - жисмоний бирлик) — абадий ягона Аллоҳгина бор деб ҳисобловчи пантеистик таълимот. Бу таълимотга кўра, жисмоний олам, предметлар дунёси ҳақиқий эмас, ҳақиқат фақат Аллоҳда мужассамланган, моддий олам Аллоҳнинг нури, шуъласидир. Ваҳдатул вужуд намояндалари (Ибн Арабий, Муҳаммад Ғазолий ва б.) худо бутун борликни яратиб туради, деб ҳисоблаганлар. Ваҳдатул вужуд айниқса 17—

³⁶⁸ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти www.ziyouz.com кутубхонаси. “В” ҳарфи. Ваҳдоният мақоласи. 80бет

19 асрларда Ҳиндистон ва Туркистонда тасаввуфнинг кенг тарқалишига сабаб бўлди³⁶⁹.

Ваҳдати мумкин (араб. - мавжудот бирлиги) — Аллоҳ билан бирга ягона моддий олам бор деб ҳисоблайдиган таълимот. Бу таълимот тарафдорлари табиатнинг абадийлигини тан оладилар, Аллоҳ оламнинг ўзида, унга сингиб кетган деб қарайдилар. Ваҳдати мумкин вакиллари одам бу дунёдан воз кечмай, тарки дунё қилмай яшашга интилиши керак деган фикрни олға сурдилар. Ҳиндистонда Ваҳдати мумкин қадимдан мавжуд бўлиб, оламни моддийлик асосида тушунишга устувор даражада аҳамият берар эди. Шунинг учун кўпчилик мусулмон руҳонийлари бу таълимотга *шубҳа ва ҳушёрлик* билан қарар эдилар. Киндий, Форобий, Ибн Рушд, Бедил бу таълимотнинг намояндалари ҳисобланади. Ваҳдати мумкин намояндалари фикрича, табиат абадий, ундаги нарса ва ҳодисалар ўзаро боғлиқ, дунё ҳамиша ўзгариш, ривожланиш ҳолатида туради. Ваҳдати мумкин тарафдорлари мусулмон Шарқида табиатшунослик билимларининг ривожланиши учун фалсафий асослар яратиб берди³⁷⁰.

Вужуди мумкин ва вужуди вожиб - ўрта аср Яқин ва Ўрта Шарқ фалсафасидаги тушунчалар. Бунга кўра мавжудот 2 га — вужуди мумкин (имконий мавжуд нарсалар) ва вужуди вожиб (зарурий мавжуд нарсалар)га бўлинади. Вужуди мумкин — сабабсиз вужудга келмайдиган нарсалардир. Вужуди вожиб — ўз-ўзидан мавжуд, унинг мавжудлиги бошқа нарсадан эмас, ўз табиатидан, моҳиятидан келиб чиқади. Вужуди мумкин вужуди вожиб сабабли мавжуддир. Форобий барча мавжудотни 6 даражага бўлади: биринчиси, вужуди вожиб - Аллоҳ; колган 5 таси — ақл, жоң, шакл, материя, осмон вужуди мумкин. Бу даражалар бир-бири билан сабаб-натига шаклида боғланган, биринчиси ўз сабабига эга эмас. Ибн Сино ҳам бу тушунчаларни шу тарзда таърифлаган³⁷¹.

“Ваҳдат” сўзи, Алишер Навоий асарлари учун луғатда қуйидагича изоҳланган, - бирлик, яккаю-ягоналик, ёлғизлик, танҳолик³⁷²;

Унинг мазмуни қуйидаги мисоллар билан очилган: ваҳдати асрор – худонинг яккаю ягоналиги сири, худога яқинлашиш сири, Оламни Оллоҳ яратган ягона ҳаллоки моҳият, сабаб эканлиги “Лисонут-тайр”нинг дебочасида қуйидагича ифодаланади:

Улки махлукот халлокидур ул,
Ондин ўзга фонию бокидур ул.
Сониъиким чекти чун сунъи қалам,
Офариниш тарҳини килди ракам.

³⁶⁹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. www.ziyouz.com кутубхонаси. Ваҳдагул вужуд мақоласи. 79-80 б.

³⁷⁰ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти www.ziyouz.com кутубхонаси. Ваҳдати мумкин мақоласи. 80бет

³⁷¹ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-v/vujudi-mumkin-va-vujudi-vojib-uz/>

³⁷² АНАТИЛ. 1 жилд.369-370 бб.

Айлагач дойир тўқуз афлокни,
Қосир этти фаҳмидин идрокни³⁷³.

Бу мажозий-фалсафий тасвирда Навоий: У бутун махлукотни яратгандир, бошқа ашёлар фонийдир, факат Угина бокийдир, Оллох мўъжизали калами билан, бутун борликни, ундаги ашёларни яратди, хусусан тўққиз фалакни яратди, лекин унинг сир-асрорини идрок доирасидан ташқари килди.

Назму насридин таҳрир айлабон,
Ваҳдат асрорини тафсир айлабон³⁷⁴
Сендадур ҳам бирлику ҳам борлиғ,
Ҳайлиғу кодирлиғу ғаффорлиғ³⁷⁵.

Шунингдек, ваҳдат ахли деб, худони ёлғиз, ягона деб таниганлар, орифлар тарзида талкин қилинган;

Оллоҳнинг ягона моҳият сифатида эса:

Ваҳдати зотига куёшдек танук,
Заррадин афзуну куёшдин ёрук³⁷⁶.

мисоллари келтирилган. Бу сатрларнинг мазмуни, - Оллоҳнинг оламини, борликни яратувчи ягона моҳият эканлиги, унинг вужуди мавжуд бўлган олам ашёлари заррадан кўплиги эса кўёшдек равшандир.

“Ваҳдат ал-вужуд” - бу дунёдаги жами яралган мавжудод Аллоҳнинг зотини билдирадиган фалсафий тасаввуфий тушунчадир. Унда икки арабий сўз, - “ваҳдат”, яъни, бирлик, бутунликни, “вужуд” сўзи, тана, моддийлик, яъни моддий борликни англатгани учун кўпроқ бу ўринда тана, тийнат ашёларнинг моддий қисми “вужуд” деб тушунилади. Бутун олам, коинот, борлик Оллоҳнинг вужудидир, борликнинг субстанцияси, моҳияти Оллоҳдир деган таълимот ҳисобланади. Барча ашёлар, бутун олам, коинот – бу Оллоҳдир, унинг вужудидир, унинг ўзидир деган талкин. Лекин, бу масалада бир-биридан фарқ қилувчи икки ёндашув бор. Айрим тасаввуф файласуфлари “Унинг Ўзи” дейишган бўлса, бошқа бир файласуфлар, “ҳамма нарса Ундан” дейишган. Яъни, оламдаги ҳамма ашёлар, бутун борлик унинг Ўзи, унинг вужуди, табиат борлик Унинг вужуди, олам ваҳдат Оллоҳ билан битта бутунликни, ягоналикни, бутун вужудан иборат деган бўлса, иккинчи гуруҳ мутасаввуфчилар ҳамма нарса ундан, ёки ҳамма нарса унинг ҳукми, иродасига боғлиқ, у ҳеч нарсани жисми, вужудида йўқ. Балки ҳамма нарса унинг ҳукми, амри билан бор ёки йўқ бўлади, У яъни, Оллоҳ алоҳида бир Ҳаллоки, мўжиза манбаи деган илоҳий карашни илгари суришган.

Юқорида тасаввуфнинг олам тузилиши, инсон ва илох, комил инсон ҳақидаги бир қанча фалсафий тушунчаларни кўриб ўтдик. Бу тушунчалар,

³⁷³ Навоий. А. Лисонут-тайр. ТАТ: 10 томлик. 9 т. . Т.: Ф.Ғулом НМИУ, 2011. 3 б.

³⁷⁴ Навоий. А. Лисонут-тайр. ТАТ: 10 томлик. 9 т. . Т.: Ф.Ғулом НМИУ, 2011. 11 б.

³⁷⁵ Лисонут-тайр. Алишер Навоий. www.ziyouz.com kutubxonasi. 9 б.

³⁷⁶ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр . Т.: “Фан”, 1991. 9 б.

аслини олганда, фалсафа тарихида анча илгари ҳам шунга ўхшаган қарашлар илгари сурилган бўлсада, айнан тасаввуф фалсафада бу назария Ибн ал-Арабийга³⁷⁷ нисбатан бериладиган ваҳдатул вужуд таълимотига бориб тақалади³⁷⁸. Лекин, ибн Арабийнинг ўзи ушбу атамани, айнан “ваҳдатул вужуд” тарзида қўлламаган. Аммо издошлари унинг таълимотини ўрганиб, уни шу атама билан машҳур этганлар.

Бу таълимот асосчиси Ибн ал-Арабийнинг ўзи ҳақида қисқача маълумот: **Ибн ал-Арабий Абу Бакр Муҳаммад** (тахаллуси; Шайх ал-Акбар «Буюк Шайх») (1165.7.8, Мурсия, Испания — 1240.16.11, Дамашқ) — араб мутафаккири ва шоири, суфийликнинг кўзга кўринган намояндаси. Фалсафий дунёқарашига ваҳдат ул-вужуд таълимоти хос бўлиб, ҳамма нарсанинг ягона асоси илоҳий субстанция (рух, идея) дир, деб ҳисоблайди. Суфий сифатида Аллохни олий, мутлак ҳақиқат ҳолда англаш ва унга кўнглини поклаш орқали эришишни тан олган. Унинг «ал-Футухот ал-Маккийя» («Мақка ғалабалари»), «Фусус алҳикам» («Ҳикматлар дурдонаси»), «Китоб ас-сабъа» («Етти ҳикмат китоби»), «Мафотих ал-ғайб» («Ғайб калитлари»), «Китоб алҳақ» («Ҳақиқат китоби») каби 400 га яқин асари бор³⁷⁹.

Алишер Навоий “Насийим ул-муҳаббат”нинг **Шайх Муҳйиддин Муҳаммад б. Али б. Арабий х. с.** мақоласида ибн Арабийни қуйидагича таърифлайди: *Ваҳдати вужуд* койилларининг қудвасидур (етақчи, бошлик). Зоҳир фуқаҳо ва уламосидин кўп анга *таън қилибдурлар*. Фуқаҳодин оз ва сўфийдин жамоате ани бузург тутубтурлар. Уни юксак эҳтиром билан улуғладилар, сўзларини мактаб, мадх этдилар, баланд мартабасини сифатладилар, беҳисоб қаромотларидан хабар бердилар.

Кўриниб турганидек, ибн Арабийга ва унинг таълимотига таъна ва маломатлар ҳам бўлганлиги ва аксарият сўфийлар уни ўз пирлари деб ёқлагани ва унга эргашиб асарлар ёзганини айтиб ўтган.

...Ва анда келтурубдурки, аларнинг мусаинафоти (асарлари) беш юздин ортиқроқдур ва Ҳазрат Шайхнинг баъзи асҳобининг илтимоси била ўз мусаннафоти фихрастида рисола битибдурлар. Анда икки юз эллиқдин ортиқнинг отин мазкур қилибдурлар, кўпраки тасаввуфда³⁸⁰.

Яъни, манбааларда унинг асарлари сони беш юзтадан зиёд дейилади лекин, ўзи асарларининг рўйхати сифатида бир рисоласида 250 дан ортиқ асарини келтирган дейди³⁸¹.

Тасаввуфшунос олим Ҳ. Беруний ўз тадқиқотларида, ибн ал-Арабийни ва унинг издошларини ваҳдат ул-вужуд таълимоти учун бир

³⁷⁷ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

³⁷⁸ Ибн ал-Арабий. <https://www.google.com/>

³⁷⁹ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-i/ibn-al-arabiy-uz/>

³⁸⁰ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 17 т. Насойим ул-муҳаббат. Т.: “Фан”, 2001. 394-396 б.

³⁸¹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 17 т. Насойим ул-муҳаббат. Т.: “Фан”, 2001. 394-396 б.

катор уламолар томонидан кофир деб фатво берилгани, лекин, бошка бир гуруҳ олимлар кўллаганлиги ва унга эргашиб асарлар яратганлигини айтиб ўтган. Шу билан бирга, бу таълимот ислом оламида жуда кўп тортишувлар, бир-бировни “такфир” деб, яъни куфрда айблашлар, ва катл каби аянчли ҳолатларни мусулмонлар бошига солиши билан ҳарактерли бўлиб қолди дейилади³⁸².

Ибн ал-Арабийни баъзилар “шайхи акбар” – улуғ шайх деган бўлсалар, яна бир катта қисми “шайхи акфар”, яъни “кофир шайх” ёки “кофирлар шайхи” дейишгача боришган.

Хусусан, мақолада, Ибн ал Арабийни ваҳдат ал-вужуд таълимотини рад қилиб ўзини кофир деб фатво берган машҳур шайхлар ва уламолар санаб ўтилган. Хусусан, 300 дан ортик асарлар битган, тасаввуфнинг машҳур вакили Рукниддин Алоуддавла ас-Симноний, уни каттик қоралаган ва куфрда айблагани;

Шофиъий мазаҳабининг буюк олимлари Такийуддин ас-Субкий, ўз устози - Иззуддин Ибн Абдуссаломдан, Ибн ал-Арабий ҳақида сўраганида, устози: “Ибн ал-Арабий каззоб ва ёмон шайх, дегани;

Қироат илмининг буюк олимларидан бири бўлмиш Имом ал-Жазарий эса Ибн ал-Арабийни, “агар гапларини ўзи айтганлиги рост бўлса, у насроний ва яҳудийлардан кўра ҳам ифлосроқ”, дегани ва унинг китобларини ўқишни ҳаром санагани;

Таникли шофиъий олими, “ал-Иршод” асари муаллифи Ибн ал-Мукиррий, “Кимки насроний ва яҳудийларнинг куфрига, шунингдек, Ибн ал-Арабийнинг тоифасидагилар куфрига шак қилса, у ҳам кофир!”, дегани;

Таникли олим Ҳофиз аз-Заҳабий “Сияр аълом ан-нубало” асарида Ибн ал-Арабийнинг “Фусус ал-ҳикам” асари борасида: “*Агар бу китобда куфр бўлмайдиган бўлса, дунёда умуман куфр қолмаган бўлади*”, дегани;

“Саҳиҳ ал-Бухорий”га “Фатҳ ал-Борий” номли кўп жилдли шарҳ битган машҳур ҳадисшунос олим Ибн Ҳажар ал-Асқалоний ўзининг “Лисон ал-мезон” асарида ўз устози таникли шофиъий олими Сирождиддин ал-Булқиний дан Ибн ал-Арабий ҳақида сўраганини у эса дарҳол уни кофир деганини накл қилгани;

Саъдуддин ат-Тафтазоний, “ваҳдат ал-вужуд” таълимотига бағишланган алоҳида раддиясида рисоланинг бошиданок Ибн ал-Арабийнинг “ал-Фусус ал-ҳикам” асарини: “умматни залолатга бошловчи китоб”, дея ҳукм ўқийди ва рисола давомида “ваҳдат ал-вужуд” таълимотига эргашишларни “кофирларнинг энг кофири” дея қайд қилиб кетгани;

³⁸² Беруний. Х. Ибн ал-Арабий Шайхи акбарми ё Шайхи акфарми?! <https://ahlisunna.uz/ibn-arabiy-haqida/>

Ханафий олимларидан Ибн Камол Пошшонинг шогирдларидан дейилган Ибн Турхон “ваҳдат ал-вужуд” таълимотига оид раддиясида эса “Ибн ал-Арабий тутган йўлини исломдаги энг катта мусибат”, деб баҳолагани;

XVI асрда яшаган Истанбулда қози ва муфтий бўлган, ханафий олими, ўзининг “Фусус ал-ҳикам” бўйича чиқарган фатвосида уни куфрда айблаган мисоллар билан аниқ тадқиқ қилинган³⁸³.

Кўриниб турганидек, умуман тасаввуф, хусусан, ваҳдат ул-вужуд масаласида ҳам ихтилоф кўп. Айнан шу масала кўплаб уламолар ва тасаввуф шайхларининг таъкиб қилиниши ҳатто катл қилинишигача борган. Буларга Мансур Ҳаллож, Насимий кабиларни мисол қилиш мумкин.

Ибн ал-Арабийнинг ваҳдат ул вужуд таълимотининг ирфоний талқини, унинг Накшбандия тариқати шайхларига таъсири хусусида Ж. Холмўминовнинг докторлик ишида тўхтаб ўтилган. Жумладан, А. Жомий ва Навоийнинг ваҳдатул вужудга оид қарашлари мисол келтирилган³⁸⁴.

Ваҳдат-ул вужуд мавзуси, ҳозирги кунимизда ҳам соф илоҳиёт намоёндалари тарафидан эҳтиёткорлик, ҳатто раддия билан қабул қилинади. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуфнинг, “Тасаввуф ҳақида тасаввур” китобида: “Ушбу китобимизнинг асосий мақсадига назар соладиган бўлсак, ваҳдатул вужуддан сўз очмасак ҳам бўлар эди. Чунки, бу китобда биз *сунний тасаввуддан* сўз юритмоқдамиз, *фалсафий тасаввуддан ўзимизни йироқ тутмоқдамиз*.”

...Хусусан, бизда кўп тарқалган Накшбандия тарийқати ҳам бир вақтлар ваҳдатул вужуд масаласига катта эътибор берган. Ҳозирги кунимизда бу масала бизнинг диёрларимизда унут бўлган эди. Шунинг учун, бошқа бир қанча тортишувли масалалар қатори *ваҳдатул вужуд масаласининг қайта майдонга чиқишини истамас эдик. Мен ўзим бу масаланинг бировнинг эсига тушиб қолишини асло истамас эдим*. Бу масаладан хабардор биродарларга ҳам уни кўзгамаслик кераклигини айтиб юрар эдим. Аммо биз истаимизми, йўқми, аста-секин ваҳдатул вужуд масаласи майдонга кириб кела бошлади³⁸⁵. Бу ерда ҳам тасаввуфнинг сунний талқини, фалсафий ва айниқса илмий-маърифий талқини келиша олмаслигини англаш мумкин.

Шайх ҳазрат ўзлари ваҳдатул вужудни қисқача куйидагича таърифлаган: “Ваҳдатул вужуд назарияси, қисқача қилиб айтганда,

³⁸³ Беруний, Ҳ. Ибн ал-Арабий Шайхи акбарми ё Шайхи акфарми?! <https://ahlisunna.uz/ibn-arabiy-haqida/>

³⁸⁴ Холмўминов Ж. Ваҳдат ул-вужуд фалсафаси ва унинг Накшбандия таълимотига таъсири (Ибн-ал-Арабий, Муҳаммад фарсо ва Абдуоҳмон Жомий қарашлари асосида). Фалсафа фанлари доктори (ДС) диссертация автореферати. Тошкент. 2020. 64 б.

³⁸⁵ Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. <https://islom.uz/maqola/1186>.

куйидаги фикрдан иборат: «Аллоҳ таолодан бошқа барча нарсалар шуъун ва таъйинотлар олами(аниқ ва аниқ бўлмаган нарсалар олами)дир. Барча шуъун ва таъйинотлар У зотнинг кўринишларидир. У зот уларда зоҳир ва аралашиб юрвчи бўлгандир. Бу аралашиб юриш ҳулул (дохиллик, кириш) ва иттиҳод (бирлашиб, бирлик) назарияси соҳиблари айтгани каби эмасдир. Балки бу аралашиб юриш бир соннинг бошқа сонлар ичда юргани кабидир. Ҳамма сонлар бирликлардан иборатдир. Аммо оламда фақатгина бир муайян нарса ёки биттагина зот зоҳир бўлади, холос. Ана ўша зот Аллоҳнинг муқаддас зоти шаклида зоҳир бўлгандир. Аллоҳнинг зоти эса кўп ададларда зоҳир бўлади. Бас, Аллоҳ аввал ва охир, зоҳир ва ботин, шериклар ва тенгдошлардан устиндир»³⁸⁶.

“Ваҳдат ал-вуҷуд” таълимотига кўра, дунёдаги жами нарсалар ботиний эътибордан Аллоҳ таолонинг кўринишидир, у билан биргадир. Фақат жами нарсалар зоҳирий эътибордан Аллоҳ таолодан ўзгадир. Ушбу таълимот “иттиҳод” (“бирлашиб”), “ҳулул” (“киришиб кетиш”) ҳам деб аталади. Лекин, “ваҳдат ал-вуҷуд”чилар ўзларининг таълимоти булардан бошқа эканини таъкидлаб келадилар.

Аммо шуни айтиш жоизки, Ибн Арабий назарида Мутлак зот – бу худди Мутлак ғоя, фикрдай гап. Шунинг учун у Ўзининг сифатлари ва исмлари орқали аёнлашиб, конкретлашиб боради. Бу эса босқичма-босқич характерга эга. Мутлак ғоядан – тасаввурга – тасаввурдан – лойихага – лойихадан – образга – образдан – аниқ шаклларга ўтиш. Шунинг учун аён, аёни собита, барзах, таайюн, сувари илм каби истилоҳлар ишлатилади. «Аён» – Мутлак ғоянинг тасаввурий аёнлашувини англатса, «аёни собита» – тимсол (пробраз) суратига киришни англатади. «Таайюн» – Мутлак ғоянинг моддий олам кўринишида конкретлашувидир, «барзах» эса Мутлак ғоя манбаи билан аён орасидаги чегарани ифодалайди. Шундай қилиб, тажаллий аёни собита орқали содир бўлади ва натижада Мутлак зот нарса ва ҳодисаларда Ўз сифатлари ва исмлари воситасида реаллашади. Буни содларок қилиб тушунгирсак, исмлар Ҳакнинг сояси бўлса, аён – исмларнинг сояси, руҳий олам – аён сояси, моддий олам – руҳий олам соясидир³⁸⁷.

Бизнинг назаримизда, исломнинг соф эътиқод тарзида талқин қилиниши тарафдорлари, исломий ақидаларни, Қуръони Карим ҳукмидан ташқари чиққан ҳолда талқин қилиш, хусусан, илмий фалсафий талқин қилиш, диннинг обрўсига путур етади, ҳатто қандайдир бачканалик даражасига тушиши мумкинлигидан хавотирланадилар. Бу хавотирда жон бор. Масалан шўро даврида, диний масала, диндорларни масхаралаш, эскилик саркити сифатида таҳқирлаш, эътиқоди учун катагон қилиш.

³⁸⁶ Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. <https://islom.uz/maqola/1186>.

³⁸⁷ Комилов. Н. Тасаввуф. “MOVAROUNAHR”, “O‘ZBEKISTOT” NMIU, 2009. 448 б.

эътикод билан боғлиқ маросимларни таъкиклаш ҳолатлари, кучли мафкуравий курул даражасига кўтарилгани мисолида кўришимиз мумкин. Афсуски, ҳамма даврларда ўзига мақбул бўлмаган қарашлар, ғоялар билан шунга ўхшаган услубда курашилгани тарихдан аён. Лекин, биз жуда хоҳлардикки, илм-фаннинг ҳамма жабҳаси, хусусан, фалсафа, фалсафанинг асосий мавзуси ва мақсади ҳисобланган инсоний ахлоқ доирасида бўлсин.

Бу масалада таниқли тасаввуфшунос олим Н. Комилов куйидаги фикрни илгари суради: Шундай қилиб, тасаввуф, бир томондан, дин ва шариат, иккинчи томондан, фалсафа ва ҳикмат илми билан боғлиқ ҳолда ривожланиб келган ўзига хос таълимотдир. Аммо шуниси борки, сўфийлар ўзларини ҳар доим файласуфларга ва калом аҳли (шариат аҳли уламолари)га қарма-қарши қўйиб келганлар. Чунки калом аҳли Қуръон оятлари, Пайғамбар ҳадисларини зохиран ўрганиш, олам яратилиши ва тузилишини айнан диний тасавурлар билан тушунтиришдан нарига ўтмас, Исломни ҳам, иймонни ҳам ақл билан қабул қилиш ва аҳкомларнинг расм-русмлари, одатларини мустаҳкам сақлаш учун курашганлар. Шу боис сўфийлар аҳли каломни *“муқаллидлар”*, яъни ўтганларга тақлид қилувчилар, курук ақидапарастлар деб атаганлар.

Файласуфлар (чунончи, Форобий, Ибн Сино, Ал-Киндий, Ибн Рушд каби) эса юнон донишмандлари Афлотун ва бошқаларнинг тажриба ва кузатув, мантикий таҳлил ҳамда умумлашмалар орқали табиат, инсон ва жамиятни тадқиқ этиш йўлидан борганлар. Кўринадики, аҳли каломда ҳам, аҳли ҳикматда ҳам ақлий-мантикий илм, тажриба қилиш, билим йиғиш етакчилик қилади³⁸⁸.

Бу ерда, *“ақлий”* ва *“нақлий”* илм тарафдорлари ўртасида катта зиддият майдонга келганини кўриш мумкин ва ихтилоф хозиргача давом этиб келмоқда.

Навий ўзигача бўлган мутафаккирлардан Муҳаммад Ғаззолий таълимотида оламнинг яралиши ибтидоси мавжудлиги ва интиҳосига оид қарашларини ўз қарашларида давом эттиради. Гарчи унинг даврида муаммо ваҳдатул вужуд тарзида айтилмаган бўлсада, айнан, моддий ва номоддий борлик, уларнинг *вахдоният* яъни бирлик, умумийлик тарзида талқини бор эди.

“Насойим ул-муҳаббат”нинг “Ҳужжат ул-ислом Муҳаммад б. Муҳаммад Ғаззолий Тусий қ. с.” мақоласида унга жуда юксак баҳо берган: Кунияти Абу Ҳомиддур ва лақаби Зайнулдин. Тасаввуфда интиқоби (тегишли мазҳаб) Шайх Абу Али Формадийдур. Ул дебдур *“Солик хануз восил бўлмаган бўлса ҳам, Аллоху Таолонинг тўксон тўққиз исми унинг сифатларига айланади”*.

³⁸⁸ Комилов. Н. Тасаввуф. “MOVAROUNAHR”, “O‘ZBEKISTOT” NMIU, 2009. 448 б.

«Ихъё ул-улум»дек ва «Жавоҳир ул-Қуръон» ва «Ёқут ут-таъвил» тафсиридекки, кирк мужалладур ва «Мишкот ул-анвор»декки, барча машхур кутублардур ва бу барчадин сўнгра Нишобурга авд килди ва сўфия учун хонақоҳе бино килди. Ва илм талабаси учун мадраса ҳам ихдос килди ва авкотин хайр вазоифи тавзеъ этти, Қуръон хатмидин, арбоби кулуб суҳбатидин ва улум тадрисидин ул замонгачаки, беш юз бешда жумодул охир ойининг ўн тўртида Тенгри таоло живори раҳматиға восил бўлди³⁸⁹.

Муҳаммад ал-Ғаззолий ҳозирги давр комусий билимлар мажмуида ҳам ислом илоҳиётчиси сифатида, фикҳга доир «Босит», «Вожиз», «Восит», акидага доир «Қавоид ал-Ақоид» («Ақидаларнинг қоидалари»), «ар-Рисолат ал-қудсия» («Қудсия рисоласи»), мутасаввифлар учун «Ихйа улум ал-дин» («Диний илмларни тирилтириш»), «Мукошафат ул-кулуб» («Қалблар кашфиёти») асарлари машхур. Шунингдек, «Таҳофут ал-фалосифа» («Файласуфларни рад этиш»), «Кимё-и-саодат» («Саодат кимёси»), «Мақосид ал-фаласифа» («Файласуфларнинг максадлари») каби асарларида ислом илоҳиётини фалсафий жиҳатдан асослашга ҳаракат қилган. Ғаззолий худони ақл орқали англаш мумкин эмас, уни махсус рухий, жисмоний ҳаракатлар - сиғиниш ва ибодатлар орқали англаш мумкин деб ҳисоблади. Суннийлик ақидаларини тасаввуф идеаллари билан бирга қўшиб талкин қилган. Ғаззолийнинг фикрича, инсоннинг Аллоҳ буюрган амаллардан ўзига макбулини танлаб олиши ўз ихтиёридадир, шу боис мазкур хатти-ҳара-катлари олдиндан белгилаб қўйилишига қарамай улар учун айнан инсоннинг ўзи масъулдир. Ғаззолийга кўра, жон худо сингари фазодан ташқарида, олам худо томонидан яратилган. Ғаззолийнинг диний тизими тасаввуфни анъанавий ислом билан бирлаштирди. Унинг ғоялари ислом тафакқурига ва ўрта аср Европа фалсафасига таъсир кўрсатди. Ғаззолийнинг замондошлари «Хужжат ул-ислом» («Илм далили») деб улуғлашган³⁹⁰.

Ғаззолий хусусида айнан шу фикр ва маълумотлар Навоий асарларида Хусусан, унинг, «Насойим ул-муҳаббат»ида борлигини кўрдик. Зеро «Миллий Қомус»даги маълумотлар, Навоий каби олимлар қолдирган мерос асосида шаклланган.

Бизнинг фикримизча, Навоий Ғаззолийнинг борлик фалсафасига оид қарашлари хулосаларини тахминан қуйидагича тавсифлаш мумкин:

- Навоий ҳам Ғаззолий каби маърифий ислом тарафдори эди ва айнан шу жиҳатини кадрлаган. Олам ва ашёлар табиатини илм-маърифат, ақл-заковат воситасида ўрганиб, хулоса қилиш лозимлигини уқтиради;

- руҳ номоддий асосда, у Аллоҳга доир бўлгани учун, уни ақл билан англаш мумкин эмас;

³⁸⁹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 17 т. Насойим ул-муҳаббат. Т.: "Фан", 2001. 519 б.

³⁹⁰ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти "Ғаззолий" мақоласи. www.ziyouz.com кутубхонаси.

- ашёларнинг фақат колипини (форма – шакл-шамойили) кўрамиз, лекин, колип руҳдан беҳабар;

- Оламда биз кўриб турган ашёлар ҳақиқий олам эмас уларнинг руҳдир, ҳақиқий борлик (кивомлик, кайюмлик) Оллоҳга хосдир;

- Ашёлар табиатидаги унсурларнинг моддийси ва номоддийси – ҳасти нестнамой ва нести ҳастнамоёга бўлиниши;

Бу охирги масалани номоддий борлик мавзусида айтиб ўтган эдик.

Алишер Навоий ваҳдатул вужудни ёклаган ва уни маърифий талкини тарафдори бўлганлигини кўриш мумкин. Лекин, маърифат йўлидан тоймаган айрим мутафаккирларни жоҳилият қурбони бўлганини афсус билан айтиб ўтади. Албатта, унда “вахдат”, “вахдония”, “аҳад” каби исломий, тасаввуфий истилоҳлар, Оллоҳнинг ягоналиги, бутун оламнинг ягона жавҳари, моҳияти, асоси эканлиги Навоийда иймон даражасида эътироф этилган. У “Ҳайрат ул-аброр”да:

Ваҳдати зотиға куёшдек тонук,
Заррадин афзуну куёшдин ёруқ³⁹¹.

Яъни, Сенинг ягона зот эканлигинг, оламнинг бутунлиги фақат Сенга боғлиқлиги куёшдек равшан, улар заррадан ҳам кўп ва куёшдан ёруғ. Бошқача айтганда, Сенинг вужудинг зарралардан тортиб, куёшдек улкан сайёралар ҳам Сенинг вужудингдир ва улар бир бутунликни ташкил этиши кундек равшан дейилган. Бу эса ваҳдоният маъносини беради.

Бирлик эдию адади йўк эди,
Бирдин ўзга аҳаде йўк эди³⁹².

Бу байтда ҳам Навоий, Ўзинг аслида Яккасану, лекин, оламдаги сени иноятинг бўлган ашёларнинг адади, яъни сону-саноғи йўк, Ўзинг Аҳадсан – Яккасан, Сенинг шеринг йўк, дейди.

Эй бори мавжудға сендин вужуд,
Балки вужуд аҳлиға файёзи жуд³⁹³.

Бу ерда, оламдаги ҳамма нарсада Сенинг вужудинг бор, бутун мавжудодга сахийлик вужуд билан файз бергансан. Яъни, оламдаги барча ашёларнинг ҳам жисми ҳам мазмуни ва файзисан деган маъно ётибди.

Аввал ўзунг, охиру мобайн ўзунг,
Борчаға холик, бориға айн ўзунг³⁹⁴.

Оламнинг ибтидоси, ҳамма нарсанинг моюси Сенсан, ироданг билан уларни турли вақт ва замон мобайнида мавжудлиги ҳамда поёнига етказувчи ҳам Ўзингсан, барчани Холики (халқ қилувчи, яратувчи, ясовчи), манбаси айнан Ўзингсан.

Навоий ҳамма асарларининг бошланиши анъанавий Оллоҳ ҳамдига бағишланган бўлиб, уларда оламни ва борликни яратилиши билан боғлиқ пантеистик асосга эга. Жумладан, “Садди Искандарий”да,

³⁹¹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 9 бет.

³⁹² Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 15 бет.

³⁹³ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 17 бет.

³⁹⁴ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 14 бет.

Вужуд аҳлининг коми жудунг била,
Келиб жуд койим вужудунг била.

Маъноси: барча мавжудликларни коми (коми мурод-олий мақсад) сенинг саховатинг туфайли. Аслда уларда сени койим вужудинг ва саховатинг борлиги туфайли улар бордир. Асл койимлик Сенга хос.

Вужудунг қачон қилса зоҳир қидам (қадим),
Бўлуб борча ашё вужуди адам³⁹⁵.

Маъноси: азалда Сенинг вужудинг зоҳир бўлиши билан, барча ашёлар адамдан, яъни йўқлик олампидан вужуд (борлиқ) оламга келишди.

Тасаввуфшунос олим Н. Комилов, ваҳдатул вужуд фалсафасида «Ҳамма нарса Ундан» тушунчаси билан бирга “Ҳамма нарса Удир” тушунчаси ҳам баъзан қўлланилади. Бирок, шунга қарамай, буни “Табиат – Худодир” деган ғояга тенглаштиролмаймиз. “Ҳамма нарса Удир” деган қарашда Худонинг зоти сифатларида мужассам, деган фикр ифодаланган.

Ваҳдатул вужуд таълимотига кўра, олам узлуксиз ўзгаришда (трансформация, инкилоб), Худо ҳар бир лаҳзада ўзгача шаън (сурат, шакл-шамойил- яъни форма) билан зуҳур этади, янги шаън аввалгисига ўхшамайди. Фақат ориф буни ҳис этади, чунки ақл суратларга боғланиб қолади, ориф қалби доим моҳиятга – ҳақиқатга қараб бораверади³⁹⁶.

Ориф сўзи, бизни ўзбек ва бошқа мусулмон халқлари тилларига араб тилидан кириб келган бўлиб, унинг илк мазмуни – Оллоҳни таниш, тан олишни англатган. Кейинчалик, умуман, таълим, илм-маърифатни англатувчи тушунча сифатида эътироф этила бошлади. Хусусан, маориф сўзининг ўзаги орифдир.

И. Ҳаққулов: тасавуф тадқиқотчиларининг эътироф қилишларича, Мансур Халлож ва Боязид ал-Бистомийда ҳам ваҳдатул вужудга яқин фикр-қарашлар бўлган. Аммо улар ваҳдатул вужудга қараганда ваҳдатул шухудга яқиндир. ...Содда қилиб айтганда, ваҳдатул вужуд, коинотда ёлғиз бир вужуднинг мавжудлиги, бошқа барча нарса ва борлиқлар шу вужуднинг тажаллисидан иборатлигига ишониш демак. Ваҳдатул вужуд моҳиятига биноан олам воҳид бир ҳақиқат, аниқроғи бир вужудда мужассамлашган. Бу вужуд, яъни Оллоҳ коинотни йўқдан бор айлаган. Бунда кўплик бирликнинг зуҳурланишидан бўлак нарсалар эмас. Олам вожибул вужуд (*ўзи ўзича бор бўлган*) эмас, балки, мумкин ул вужуддир, яъни борлиги мумкин бўлгандир. Оллоҳ мавжудлигининг сабаби ҳам, ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам йўқ. Ўзининг зоти туфайли бор бўлган Тангри, барча замонлару маконларни эгаллаган нурдур-қи, унинг зоти фақат сифати орқали англанади. Оллоҳнинг аслини тоқлигини идрок эта олган киши қараган ерида ва назари тушган нарсада Тангрининг жамолини кўриши муқаррар. Ваҳдатул вужуд тасавуф шеърлятидаги асосий ғоялардан бўлиб, у жуда кўп шеърларда бир-бирига анча яқин, бир-биридан йироқ ҳар

³⁹⁵ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 11 т. Ҳамса: Садди Искандарий . Т.: “Фан”, 1993. 3 б.

³⁹⁶ Комилов. Н. Тасавуф. “MOVAROUNAHR”, “O‘ZBEKISTOT” NMIU, 2009. 448 б.

турли тимсол, рамз, бадийй санъатлар воситасида кенг ёритилгандир, деб, Навоийнинг “Хазойинул маоний”даги бир ғазалида бу ҳақда шундай дейилади:

Зиҳи камол ила кавнайн нақшига нақкош,
Мукавванот вужудин вужудинг айлаб фош³⁹⁷

деб бошланувчи ғазали мазмуни таҳлилини келтиради.

Тавҳид ва ваҳдатул вужуд атамаси илмий адабиётда кўпинча бир мазнунда татбиқ этилади. Холбуки, тавҳид соф диний, ваҳдатул вужуд эса тасаввуфий тушунча бўлиб, моҳият эътибори билан улар бир-биридан фарқ қилади. Ваҳдатул вужудники - “касрат”, шунинг учун уларнинг бирини иккинчисига нисбат бериш мумкин эмас, дейди³⁹⁸.

Бу ерда тасаввуфий шеърятда борликни орифона ва шоирона тамсил ва бадийй тарзда баён қилиш санъати борлигини кўришимиз мумкин.

Баъзи ўринларда айтиб ўтганимиздек, фалсафанинг бошқа муаммолари каби борлик билан боғлиқ масалаларда нафақат, дунёвий ва диний ёндашув намоёндалари ўртасида муросасиз баҳслар кечади, балки, динлардаги оқимлар, мазҳаблар, сулуклар, тариқат йўлларида ҳам жуда муросасиз ихтилофлар бўлиб, “қўли баланд келганлар” “мағлубларни” кофирликда айблаб, қатл қилишгача борганлар. Зеро бу масалани Навоий фалсафий меросини ўрганишнинг мафкуравий жиҳатлари мавзумизда тўхталиб ўтганмиз.

Инсоният тарихи мафкуравий курашлар жараёни билан кечган экан, бу ҳол ҳозир ҳам давом этиб келмоқда. Хусусан, баъзи тадқиқотчилар ваҳдатул вужуд таълимотини пантеистик назария деб талкин қилса, диний ақида тарафдорлари буни қабул қилишмайди. Ваҳоланки, шу давргача олиб борилаётган тадқиқотлар илмий тили қадимги юнон тили, унинг меросхўри бўлган Ғарбий Европа мамлакатлари тилларида бўлганлиги ўлароқ пантеизм – илоҳий, илоҳиёт, Оллоҳга доир сўзини англатар экан, аслда уларнинг мантикий асоси бир эканлигини кўришимиз мумкин. Лекин, гарчи масаланинг кўйилиши ва унга жавоб аниқ бўлиши мумкин бўлгани ҳолда, унга ёндашув ва жавоблар масаласида баҳслар бор ва у табиийдир. Пантеистик қарашларнинг деярли ҳаммасида олам, борлик, унинг жавҳари, яъни субстанцияси масаласида кўйиладиган бир саволга асосан икки хил ёндашув бор. Булар: “Худо ва табиат бир нарса” ва “Худо бутун коинот, олам хусусан табиатнинг Яратувчиси” сифатида хулосаланади. Ваҳоланки, ваҳдатул вужудда Худо табиатга қоришиб кетмайди, балки у Ҳақиқий борлик сифатида табиатдан ташқарида мавжуд ва табиат унинг ижоди, аксланиши, сояси деб уқтирилади. Лекин, юқорида айтилганидек, “Ҳамма нарса Ундан” “Ҳамма нарса Удир” хулосаси ўртасида ихтилоф

³⁹⁷ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 1т. Бадоеул-бидоя. Т., “Фан”, 1987. 226 б.

³⁹⁸ Ҳаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва таракқиёти. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси автореферати. Т – 1993. –Б-18-20.

доим бўлиб келган. Бу баҳс тасавуф шайхлари бўлган маърифат йўлидаги мутасаввуфлар тарикат йўллари ўртасидаги баҳсдир. Юкорида келтирилган Навоий ғазалининг мазмуни ҳам, “Ҳамма нарса ундан” хулосасини беради³⁹⁹.

Навоийнинг “Насойимул-муҳаббат”идаги кўплаб шайхлар ҳақидаги маълумотларида ирфоний илм тарафдорлари бўлган тарикат ва сулук вакиллари ваҳдат ул-вужуд таълимоти тарфдорлари тарзида баён қилади, лекин, юкорида унинг асосчиси бўлган Ибн ал-Арабий шахси ва таълимоти хусусида ихтилофли эканлигини айтиб ўтади.

Чунончи, Румий биринчи бўлиб, оламнинг заррадан коинот қадар ўзаро вобасталиги, бир-бири билан тортилиб туриши, диалектик тараққиёти (оддийдан мураккаб сари ривожланиш, ҳамма ерда зиддият ва қарама-қаршиликлар бирлигининг мавжудиги) ҳақида фикрлар баён этган эди. Бу бир неча асрдан кейин Гегель томонидан ривожлантирилди ва Гегель таълимоти сифатида Ғарб фалсафига унинг асосчиси сифатида қиритилди⁴⁰⁰.

Назаримизда, манбалардаги изоҳлар таҳлилидан шундай хулоса қилиш мумкинки, уламолар орасида тасавуфдаги бу икки тушунча бўйича яқдил хулоса йўқ. Ваҳоланки, ана шу масалалар илмий жиҳатдан кам тадқиқ қилинганидан, тадқиқ қилинганда ҳам холислик ва дадиллик, журъатли аниқ хулоса қилинмаганлидан деб ўйлаймиз.

Шарафуддийн Яҳё ал-Мунирий нарсаларнинг йўқлиги ёки сингиб кетиши бир нарса, уларнинг кўринмай қолиши бошқа нарса эканини исботлади.

Шундай қилиб, ваҳдатул вужуд назариясига нисбатан уч хил қараш юзга келди.

1. Ваҳдатул вужуд назариясини тамомийла қўллаб-қувватлаш. Уни айни ҳақиқат ва маърифат деб билиш;
2. Ваҳдатул вужуд назариясини бутунлай инкор қилиш;
3. Ваҳдатул вужуд назарияси ўрнига ваҳдатуш шухуд назариясини тақдим қилиш.

Аммо Накшбандия тарийқатининг кўзга кўринган арбоби, улкан олим ва сўфий Имоми Роббоний (ҳижрий 971 – 1034 саналар ва милодий 1563 – 1625 саналар) бу хил қарашга ўзларининг тўртинчи йўлларини қўшдилар.

У кишининг фикрларича, ваҳдатул вужуд солиққа орит бўладиган бир ҳолдир. Ўшанда сўфий одамга кўринадиган ҳамма нарса бир вужуд бўлиб қолади. Аммо солиқ илоҳий тавфик ила набавий ҳидоятга рафик бўлиб турса, бошқа бир мақомга эришади⁴⁰¹. Бу мақом ваҳдатул вужуд мақомидан устун мақом бўлиб, «*ваҳдатуш-шухуд*» деб аталади. Ваҳдатуш-шухуд даражасига етган солиқнинг шохидлиги фақат вожибул вужуд (Аллоҳ)нинг

³⁹⁹ <http://kh-davron.uz/kutubxona/islomiy-adabiyot/tasavvuf/najmiddin-komilov-tasavvuf-8-vahdatul-vujud-va-vahdatush-shuhud.html>

⁴⁰⁰ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁴⁰¹ https://ahlisunna.uz/ahmad_as-sirhindiy/

ёлғиз Ўзи бўлиб қолади. Бошқа нарсалар ўзлари мавжуд бўлса ҳам, унга йўқдек бўлиб қолади. Чунки, куёш чикканда юлдузлар кўринмай қолганидек, Аллоҳ таолога етишганда, бошқа нарсалар кўзга кўринмай қолади.

Шу тарийқа Имоми Роббоний сабаб бўлиб, вахдатул вужуд туфайли вужудга келган ихтилоф ва нокулайликлар тугаб, ҳеч ким хафа ҳам бўлмай, мусулмонлар жумҳури акийдасига, Қуръон ва Суннатга ҳамда исломий шариатга мувофик ҳолатга қайтилди.

Тасаввуф йўллари, улар ўртасидаги ғоявий, фалсафий фарқлар ва ихтилофлар жараёнлари тарихи, уларда борлик билан боғлиқ муаммолар таҳлили, профессор Ш.Сирожиддиновнинг илмий монографиясида анча ҳолис, илмий-маърифий тарзда тадқиқ қилиб, хулосалар берилган. “Тасаввуф назарияси бир-бирига жиддий муҳолиф бўлган икки йўналишда ривожлана бошлади. Биринчи фалсафани омехталаштирган ҳолда, иккинчиси калом илми. Биринчи “Вахдат ул-вужуд”, иккинчисини “Вахдат ул-шухуд” деб номладилар. Биринчиси “Ишк” орқали камолотга эришиш ва Аллоҳ маърифатини кашф орқали англаш йўлларини, иккинчиси шариатга риоя қилиш, пир-устознинг катъий назорати остида ислом аҳкомларидан оғишмай, Аллоҳни таниш ва билиш йўлидан боришни тарғиб этди. Вахдати шухуд сўфийлари бир тараф, “Вахдат ул-вужуд” тарафдорлари иккинчи тараф, ўзаро рақобатда бўлдилар. Чунончи, Алоуддавла ас-Симноний (1261-1336) Ибн ал-Арабий таълимотини халқни адаштирувчи ва ўта зарарли деб эълон қилди. Унга биноан, Олам Ҳақнинг тажаллийси эмас, балки инъикосидир. Маърифат фақат шариатга мувофик ҳаракат қилингандагина ҳосил бўлиши мумкин. Инсон илоҳий моҳиятни ўқиби-ўрганиш орқали эмас, балки руҳоний машқлар, мураккаб ва мужоҳада, риёзат воситасида такомиллашиб, руҳоний мақомлардан кўтарилиш натижасида англаши лозимдир. Шуниси янада аҳамиятлики, назарий фарқлар тасаввуф тарикатлари орасида ҳам мафқуравий муросасизликни вужудга келтирди. Яъни, “вужудийлар” ғояларини маслак қилган тарикатлар пайдо бўлди. “шухудийлар” ичида бир-бири билан юз кўрмас бўлган тарикатлар пайдо бўлди. Уларнинг бир-бирларига муносабатлари манокиб адабиётларида тўла акс этган”⁴⁰².

“Наклий илм” ва “ақлий илм”га муносабат ҳам тасаввуф илмларида турлича ёндашилди ва талқин қилинди⁴⁰³. Афсуски, ҳозирги кунларимизда ҳам ақлий билимни рад этиб, наклий билимларга ёпишиб олиш ҳолатлари устуворлик касб этаяпти. Албатта бу ўринда, догма даражадаги ва жўн ақидаларга ёпишиб олиш назарда тутилмоқда. Масалан фан-техника ва бошқа самарали илмий манбалар ўрнига ҳали ҳам ирим-сиримларга,

⁴⁰² Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари / Монография. - Т.: «Янги аср авлоди», 2011, 10-11 б.

⁴⁰³ Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари / Монография. - Т.: «Янги аср авлоди», 2011, 70-71 б.

фолбинга, сохта табибларга ишониш, ҳатто эътиқод даражасига олиб чиқадиган сохта чорловлар қилиш бунга мисолдир.

Шуни алоҳида эслатиб ўтиш лозимки, бугунги кунгача тасаввуф ирфоний ва тарикатга доир кўплаб манокиб адабиётларида акс этган суфийлар ва шариат аҳли ўртасидаги рақобат ва муҳолифат сюжетлари кўпчилик ўқувчиларда тушуновчилик уйғотиши табиий. Тадқиқотларда мавҳум берилган ва бизнинг тасаввуримизда ноаниқлик касб этган суфийлар билан шариат аҳли ўртасидаги ихтилоф муайян тарихий босқичларга ҳосдир ҳамда илоҳиётга онд қарашлардаги фарқлардан келиб чиққан. Мовароуннаҳрдаги диний-мистик қарашлар таракқиётида бир неча босқичлар бўлган. Масалан, кейинчалик шариат уламолари улуғлаган калом илми Х асргача шариат томонидан бидъат таълимот сифатида қораланган эди. Перипатетик деб аталмиш юнонлашган фалсафанинг қучайиши шариат аҳлининг калом билан қуролланишига олиб келди ва шу тарика калом шариат илмларидан бирига айланди. XI-XII асрга келиб, ўз даврининг йирик мутақаллим олими Имом Ғаззолийнинг ҳамлаларидан сўнг перипатетик фалсафа таракқиёти таназзулга юз тутди. Бирок фалсафа йўқолиб кетмади. Файласуфларнинг қарашларида устувор бўлган мистик-метафизик қарашлар XIII асрдан эътиборан суфийлар орасида тобора оммалашиб бораётган Ибн ал-Арабийнинг (1165-1240) “Ваҳдат ул-вужуд” (Ягона борлик) мистик илоҳий таълимоти маъзига сингди. Тобора чуқуралишиб бораётган ва кенг қатламларга таъсири кундан-кунга зиёда бўлаётган ушбу таълимот шу давргача умумий қарашлар, ҳаракатлар ва анъаналар асосида фаолият кўрсатиб келаётган суфийлар дунёсини алғовдалғов қилиб ташлаш билан бирга уларни икки лагерга бўлиб ташлади⁴⁰⁴.

Тасаввуфда асосий масала Аллоҳ ва инсон (муносабатларига) бағишланган экан – бу ижтимоий борлик жамият ва инсон ижтимоий ҳаётга эътибор қаратади. Лекин, фикримизча, келиб чиқиш ибтидоси масаласи заиф. Тасаввуф кўпроқ - ижтимоий-ахлоқий масалага қаратилган бўлсада, барибир унда борлик ва унинг илк моҳият кўтарилади (яъни ибтидо ва ниҳоя, оқибат) оқибат бари-бир Аллоҳ деб жавоб берилган.

Бизнинг назаримизда, - борликнинг ибтидоси, яъни илк моҳияти, асоси илоҳий манбааларда Худо деб топилган бўлса, бу ҳозирча бошқа ёндашувлардан анча аниқроғи. Борликнинг ички мазмунини, хоссалари, ўзгариш жараёнлари билан боғлиқ жараёнлар, уларни қонуниятлари билан материалистик тадқиқ қилаётган фан соҳалари бир қарашда борликнинг илк ибтидосидан анча йироқ.

Яссавийнинг илоҳиётида борлик ва моҳият, жавҳар, ибтидо масалалари Навоий асарлари ва қарашларида давом этади ҳамда мукаммаллашади. Шу жиҳати билан ҳам Яссавий мероси Навоийнинг умуман ижодий фаолиятидаги манба ва назарий-услубий асос ҳисобланади.

⁴⁰⁴ Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари / Монография. - Т.: «Янги аср авлоди», 2011, 9-10 б.

Яссавийнинг хизмати шундаки, у жуда кўплаб тасаввуфий истилоҳ ва тушунчаларни туркийлаштирди. Бу хизматларини Навоий “Насойимул муҳаббат” ва бошқа ўринларда эътироф этган ва катта баҳо берган. Умуман, Яссавий эътикодда ҳам пир ҳисобланади – Навоий Яссавия тариқати, Нақшбандия сулукига эътикод қилади⁴⁰⁵.

Бизнинг назаримизда, орифона ва шоирона ёндашувлар кўпинча борлик, олам билан боғлиқ масалаларда мустақил фикрларни шеърда, ғазалда исён тарзида ифодалаш шакли эди. Бу талкин кўп ҳолларда фожиали яқун топган. Суфийни олам ва борлик, умуман бошқа фалсафий ва эътикодий саволларни Қурони Каримга зид ёки рад этиш ҳолатини, фақатгина, зикр, шатахот ҳолати билан изоҳланса у омон қолган. Бошқа ҳолларда қатл қилинганлигини кўриш мумкин.

Навоий ҳам гарчи ҳамма тадбирларни маърифий ва илм тарозусида ўлчаган ҳолда ҳукм чиқариш тарафдори бўлсада, борликни бидоятни Оллоҳ эканлигини рад этиш уни ҳам кечирмас эди.

Навоий “Лисон ут-тайр”нинг дебчасида:

Улки махлуқот халлокидур ул,
Ондин ўзга фонию бокийдур ул.
Сониеъким чекти чун сунъи қалам,
Офариниш тарҳини килди ракам.
Айлагач дойир тўқуз афлокни,
Қосир этти фаҳмидин идрокни⁴⁰⁶.

Навоий “Лисон ут-тайр”да, “ўз”га (ўзлик, киши, ҳар бир инсон) “У”лик билан мансуб бўлмоғи керак. Шунда бу ҳар қандай сўз айтса, “У” дегандек бўлади, яъни “бу” лик ва “У” лик ўртадан кўтарилади, дейди. Бу мажозий ҳикматнинг маъноси ваҳдат - бирликни билдиради. Унинг бош ғояси - ваҳдати вужуд (вужуд ягоналиги) ва тажаллий (асл моянинг оламдаги зухуроти) Алишер Навоий маънавий ҳаётининг мағзини ташкил этди. Буни атрофлича тадқиқ этишни “Лисон ут-тайр” фалсафасини тушунтиришдан бошлаган маъқул кўринади.

“Фарҳод ва Ширин”да:

Ажаб суратки бир наққоши моҳир,
Бўлур юз навъ сурат бирла зоҳир⁴⁰⁷.
Шухуди ақл даркидин мубарро,
Вужуди дарк (идрок)шуъбидин муарро.

Шухуди (*кўриш, мушоҳада*) ақл даркидин мубарро (идрок қилиб бўлмайдиган),

Нишони бенишонликдин йирокрок,
Макони бемаконликдин кирокрок.

⁴⁰⁵ Ҳаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеърининг шаклланиши ва таракқиёти. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси автореферати. Т – 1993. –Б-34.

⁴⁰⁶ Navoiy. Alisher. Lisonut-tayr. www.ziyouz.com кутубхонаси. 188 мақола

⁴⁰⁷ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 8 т. Ҳамса: Фарҳод ва Ширин. Т.: “Фан”, 1991. 10 б

Азалдин беҳад ошиб ибтидоси,
Абаддин асру тошиб интиҳоси⁴⁰⁸.

Бу сатрларда ҳам, Аллоҳ бутун моддий, номоддий оламнинг ибтидоси, асосий жавҳари, моёси эканлиги ифодаланган. Шунингдек, макони бемаконликдан кироқрок, яъни исломий таълимотда ломакон, макондан ташқарида каби масалалар бадиий тарзда, бу мўъжизотлар ақл билан англаб етиб бўлмайдиган илоҳий асрорлиги айтилади.

Илоҳий, андаким йўк эрди будум,
Адам уйкусида эрди вужудум⁴⁰⁹.

Бу байтнинг мазмуни: инсонни, инсониятнинг яратилиши ҳам Оллоҳнинг инояти билан “Адам”, яъни йўқлик уйкусидин, вужуди ва руҳи пайдо бўлганига ишора қилади.

Мавзунинг якунида шуни хулоса қилиш мумкин:

- Ваҳдат ул-вужул таълимоти Ислом дини унинг олам ва борлик билан боғлиқ қарашлари заминида шаклланган ва такомиллашган;

- Таълимот бошқа барча фалсафий қарашлар каби баҳс-мунозара ва ихтилофлардан иборат;

- Навоий фалсафасига келганда унинг ваҳдоният ва оламнинг ягона моҳияти Оллоҳ деган тасаввуфий таълимот тарафдори эканлигини англаш мумкин;

- Лекин, Навоийдаги қарашлар заминида шуни англаш мумкинки, ваҳдат ул вужуддаги “ҳамма нарса У” макомидан қараганда, Навоий бутун қоинот олам, зарраларгача Унинг вужуди дейди. Шу билан бирга, олам яралишидан олдин, яъни адам даврида Оллоҳдан бўлак ҳеч нарса йўк эди, Оллоҳ ярал деди оламу, ашёлар яралди вужудга келди деган қарашларидан келиб чиққанимизда “ҳамма нарса Ундан” позициясига ҳам яқин турганлигини айтиш мумкин. Бошқача айтганда, дуалистик позицияни кўриш мумкин;

- Ҳар қалай Навоий оламнинг ягона манбаи, сабаби, моҳияти Оллоҳ деган тасаввуфий, маърифий фалсафа тарафдори эканлигини айтиш мумкин.

Бобга доир умумий хулоса:

Ушбу бобда Алишер Навоий фалсафасий қарашларининг ўзагини ташкил қилган тасаввуф, унинг онтологик фалсафасига оид ваҳдатул вужуд мавзулари тадқиқ қилинди. Мавзуни илмий тадқиқ қилиш жараёнида:

- биринчидан, тасаввуф масаласи жуда мураккаб ва ихтилофли эканлиги;

- иккинчидан, тасаввуфни ўзаги сўфий, сўфизм сўзининг келиб чиқиши ва талқинлари хусусида, турли тасаввуф тарикатлари ва сулукларда турлича эканлиги;

⁴⁰⁸ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 8 т. Ҳамса: Фарҳод ва Ширин. Т.: “Фан”, 1991. 11 б

⁴⁰⁹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 8 т. Ҳамса: Фарҳод ва Ширин. Т.: “Фан”, 1991. 13 б

- учинчидан, тасаввуф тарикатлари ва сулуклари орасида эътиқодий ахлоқ ва оламни ўрганиш билан боглик ёндашувлар қандай зиддиятли, ихтилофлари кечган бўлса, уларнинг мазмун-моҳиятининг таҳлили ва тарғиботида ўша даврлардан то ҳозирги пайтгача қадар ихтилофли кечаётганлиги;

- Навоий фалсафий қарашларида тасаввуф мавзуси маърифий, содда, холис, ҳар қандай ҳашам ва бўрттиришлардан холи тарзда ёритилганлиги, мутафаккирнинг деярли ҳамма асарларида бўлгани каби, айниқса, 770 та тасаввуф шайхлари фаолияти ва меросига бағишланган “Насоим ул-муҳаббат” асарлари мисолида холис илмий баён қилинганлиги;

- “Лисон ут-тайр”нинг “маърифат”, “ишқ”, “тавҳид” водийси зикри бобларида борлиқ фалсафасига доир қарашлари тасаввуф тарикати ва уларнинг таълимотлари орасидаги ихтилоф мажозий тарзда талқин қилинганлиги мисолида ёритилгандир;

- Параграф ниҳоясида тасаввуф фалсафаси тарихи, мавзунинг Навоийга хос талқини, ундан кейинги ва ҳозирги тасаввуфшунос олимлар қарашлари билан қиёслаб, умумий илмий ва объектив хулоса қилинди.

Бобнинг иккинчи параграфи, ислом фалсафасининг борлиққа оид қарашлар тизими ҳисобланган яна бир мураккаб, муаммоли мавзуси – ваҳдатул вужуд мавзусининг Навоий онтологик қарашларидаги талқини тадқиқига бағишланган. Бу параграфда ваҳдатул вужуд назарияси тарихи, унинг асосчиси шайх Ибн ал-Арабий шахси, унинг бу таълимоти хусусида йирик уламолари орасида кескин ихтилофлар – тарафдорлари, издошлари томонидан - ал-Арабийнинг Шайх акбарлик, яъни, “улуғ шайх” гача, унинг мафкуравий душманлари томонидан эса - “шайхи акфар” – “кофир шайх” дейиш даражасигача борилганлиги ўрганилади. Бу ҳол ихтилофли бўлсада, мусулмон шаркида ҳам оламни ўрганиш билан боглик плюралистик ёндашув бўлганлигини кўрсатади деб хулоса қилинди.

Навоий “Насоимул-муҳаббат”да унинг ўзи, асарлари, издошлари тўғрисида маълумот бериб, маърифий жиҳатларини қўллаши мисолида ижобий баҳо берганлиги;

Ваҳдатул вужуд таълимотида асосий баҳсли масала – ҳамма нарса Ундан, яъни, бутун олам, борлиқ Унинг амри билан яратилган ва унинг ирода-ю амрига бўйсунди ва ҳамма нарса У, яъни, бутун олам, борлиқ ашёлари унинг вужуди, табиат билан Оллоҳ бирликда мавжуд – вужудда ваҳдатдир деган хилма-хил қараш ўртасидаги ихтилофли ёндашувлар. Параграфда, мутафаккир асарларидан келтирилган аниқ мисоллар орқали, унинг бу масаладаги позицияси дуалистик хусусиятда эканлиги, шунингдек, нафакат тасаввуф таълимотлари, балки, қадимги, шарқнинг Ҳинд, Хитой ва Юнон фалсафий таълимотларини исломий талқинда ифодалаши ундаги маърифий ва плюралистик эканлиги хулоса қилинди.

5. 1. Навоий онтологик фалсафасида инсон ва жамият ижтимоий борлиқ сифатида

Инсон муаммоси фалсафанинг бош муаммосидир. Ваҳоланки, кўплаб файласуфлар эътироф этганидек, одам коинотдаги фақат бир мавжудод сифатида бошқа борлиқ ашёлари каторидагина қаралмасдан, балки, бутун коинот, Ер, ундаги ҳаёт ва борлиқ ҳақида фикр юритадиган ҳалигача ибтидоси аниқ бўлмаган мавжудодгина бўлиб қолмасдан, асосий жиҳати, инсон айнан ўзининг хусусиятлари билан боғлиқ саволларга ҳануз жавоб излаётган сирли хилқат эканлиги билан эътиборлидир.

Фалсафа тарихида инсон хусусида турли қарашлар ва фикрлар шаклланган. Айрим мутафаккирлар одам таърифини илоҳий тарзда, айримлари эса дунёвий тарзда баҳолашган. Масалан, Демокрит - инсонни фазонинг бир қисми, табиатнинг таркибий бир тизимида коинотнинг зарраси, коинотни ўзида акс эттирувчи мавжудот, деб таърифлаган⁴¹⁰.

Аристотель инсонни, ижтимоий тарзда ҳаёт кечиришга қодир бўлган онгли, мажудот деб ҳисоблаган⁴¹¹.

Алишер Навоийда инсоннинг келиб чиқиши билан боғлиқ муаммога пантеистик тарзда ёндашувни кўрамиз. Хусусан, инсоният тонги Аллоҳ томонидан Одам алайҳиссаломнинг яратилиши билан бошланиши Қуръони Карим оятлари (суралари) неғизда асосланган. Навоийнинг деярли кўплаб асарларида борлиқ, оламда, борлиқда одамнинг мақоми масаласи ҳақида гап борсада, унинг “Тарихи анбиё ва ҳукамо” яъни, “Пайғамбарлар олимлар тарихи” асарида бу мавзу анча кенг ёритилган. Жумладан, Аллоҳ “хаммарту тийнати одама биядаййа арабина сабоҳана” яъни, “Одамнинг лойини қирк кун ўз кўлим билан қордим”⁴¹² калимасига асосланган. Шу ерда одамни бошқа жонзодлардан фарқи, онги, тафаккури ҳақида ҳам Қуръони Каримнинг “Бақара” сураси 31 оятидаги “Ва у зот Одамга барча нарсаларнинг исмларини ўргатди”⁴¹³ ва барча малойикаларни унга сажда қилдирди дейилган⁴¹⁴. Бу ерда инсон тафаккури, хотирасида оламдаги бошқа барча борлиқ унинг онгида акс (инъийкос) этиши назарда тутилган. Ваҳоланки, инсоннинг асосий қудрати айнан онг ва хотирасида эканлиги аҳамиятли. Шунингдек,

⁴¹⁰ Демокрит. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁴¹¹ Аристотель. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁴¹² Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 16 т. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Т.: “Фан”, 2000. 99 б.

⁴¹³ Қуръони Карим. Бақара сураси, 31 оят. Qur’oni karim. Alouddin Mansur tarjimasii. www.ziyouz.com kutubxonasi. 5 б.

⁴¹⁴ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 16 т. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Т.: “Фан”, 2000. 99 б.

суранинг кейинги бир нечта оятида шу мавзудаги муқаддас каломлар келтирилган. Бундан шундай хулоса қилишимиз мумкинки, гарчи одам яралиши билан боғлиқ масалалар фалсафий нуқтаи-назардан на материалистик на идеалистик йўлдаги ва на илмий жиҳатдан ҳали тўлиқ ҳал қилинмаган бўлсада, узок вақт материалистик-марксистик концепциянинг асосий дастаги бўлиб хизмат қилгани каби, Ч. Дарвиннинг эволюцион назариядаги – “одам, одамсимон маймундан яралган”⁴¹⁵ деган тугтароқ ва асосиз фалсафадан кўра инсоний фалсафий эстетикага мос. Унинг раддияси улароқ шуни айтиш мумкинки, одамсимон маймунлар ҳозир одамлар орасида яшаётган бўлишига қарамасдан бирортаси одамга айланмапти. Зеро, шакл-шамойилни яъни, форма ўхшашлиги, бу мазмун билан номутаносиблигини инкор этмайди. Масалан, маймунга ўрнатилган ҳайкал остида одам ҳайкали деб ёзиб қўйилса, бу ҳол ақлли одамлар томонидан нормал қабул қилинмайди. Бу ўринда тил ва тафаккур билан боғлиқ хусусият назарда тутилади. “Бақара” сурасидаги одамга барча нарсаларнинг исмини ўргатганлиги ҳикмати, айнан одам тафаккур бобида бошқа жонзодлардан фарқ қилиши айтилган.

Шу билан бирга, одамга барча фаришталарни сажда қилдиргани, лекин, Шайтон, насаб жиҳатдан лойга нисбатан аъло бўлган ўтдан (оловдан) яралганлиги учун тупроқдан яралган одамга сажда қилишдан бош тортгани учун жаннатдан қувилиб, лаънатлангани эса, Аллоҳ инсонда ҳам қатор фазилатлар билан ёмонлик – иллатларни ҳам халқ қилдики, айнан ана шу иллатлар инсонни ҳам беҳиштдан (жаннатдан) қувилишига сабаб бўлди. Шунингдек, Навоий кўп ўринларда одамнинг феълида оламини, борликни ташкил этган тўрт унсурдаги хусусиятлар борлигини мажозий фалсафий тарзда баён қилади. Хусусан, ўтдек ёниши, ҳаволаниши, сувдек суюлиши, тупроқдек тубанликка тушиши каби. Айнан инсоннинг нафси ўтга ўхшатилади, нафс ўтига тушган одам залолат ва ҳалокатга мойиллигини таъкидлайди. Жумладан, рашк ва адоват туфайли, Одам а.с.нинг ўгли Қобил ўз туғишган оғаси Хобилни қотили бўлгани ривояти ҳам айнан шу манбаъда келтирилади⁴¹⁶. Зеро бу инсоний иллат бўлган бродарқушлик ҳали-ҳануз давом этиб келмоқда. Агар инсоният бир ота-онанинг фарзанди бўлса, улар умумий одам деган ном ва умумий хусусиятга эга бўлгани ҳолда, ирки, этикоди, миллати, элати, ижтимоий-маиший турмуш тарзи, тарбиявий жиҳатлари билан хусусий жиҳатларга эга. Бу ҳол фалсафадаги умумийлик ва хусусийлик категорияси мисолида таҳлил қилинади

Навоий “Муҳақамат ул-луғатайн”ни: “Инсонни нутқ ва тил билан шарафлаб, тилининг ширинлиги, фикр баён этишининг гўзаллиги, шукр

⁴¹⁵ Чарлз Дарвин. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁴¹⁶ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 16 т. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Т.: “Фан”, 2000. 100-101 б.

айтишнинг шакари туфайли унинг (инсонни) яратган, барча бошқа жонзодлардан улуғ ва мумтоз қилган Оллоҳга ҳамду санолар бўлсин” деган теран гуманистик фалсафа билан бошлайди⁴¹⁷.

“Хайрат ул-аброр”даги сўз (нутқ) таърифига бағишланган бобида:

*Тенгрики, инсонни қилиб ганъси роз,
Сўз била ҳайвондин анга имтиёз⁴¹⁸, -деган.*

Бобда, фалсафий мушоҳада ривожлантирилиб, “Сўз жон бўлиб, рух анинг қолипидир. Кимнинг танида руҳи бор бўлса, у сўзга эҳтиёж сезади”⁴¹⁹ дейилади. Ваҳоланки, инсониятнинг бошқа жонзодлардан кўпроқ ва кучлироқ ижтимоийлашувидаги асосий коммуникатив восита бу тилдир.

Мутафаккирнинг “Назм ул-жавоҳир”да:

*Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билқим гўҳари шарифроқ йўқ ондин⁴²⁰*

хикмати ҳам, инсон, тил, тафаккур билан боғлиқ саволларга аниқ жавоблардан бўлиб хизмат қилади.

Борчасини гарчи латиф айладинг,
Борчадин инсонни шариф айладинг⁴²¹,

Бундай гуманистик дунёқараш тақомилида Ислоҳ динида улуғланган гуманистик қараш таъсирини кузатамиз. Инсонни улуғлаш бобида Қуръон аввалги муқаддас китоблардан ўтиб кетди, унга кўра инсон Худонинг ердаги ўринбосари ҳамдир. Қуръони Каримнинг “Бақара” сураси 30-оятда Аллоҳ таоло одамнинг яратилиши хусусида: “Мен Ерда халифа (Одам) яратмоқчиман”, дегани айтилади. Худо инсон тафаккурининг ҳадди аълосидир. Шарқ фалсафасида, инсон тушунчаси одамни ҳазрати инсон дея улуғлар экан, унда қомиллик, олимлик, қодирлик каби Аллоҳга хос кўпдан-кўп хусусиятларни кўришни истайди. Шу боис инсонда уларга интилишдан бошқа улуғ мақсад бўлиши мумкин эмас. Шу жиҳати билан у бошқа барча жонзотлардан устундир.

“Вақфия”да: одамни «Салотуллоҳи алайҳи ва лақад қаррамно бани одам» икромидан била муқаррам қилиб ва илми адам ул-асмоъ ташрифи бирла мушарраф этиб, малакут оламнинг муқарнас тоқлик ва муқаддас равқлик мадрасасида қаррубийлар ифода ва истифодаси учун ижлос қилди⁴²².

Алишер Навоий ижоди жуда ранг-баранг ва кўпқиррали бўлиб, у бевосита ва билвосита қалам юритмаган мавзу деярли қолмаган. Лекин, унинг ижоди, амалий фаолиятини умумий қолипловчи, умумлаштирувчи

⁴¹⁷ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 16 т. Муҳақамат ул-дуғатайн. Т.: “Фан”, 2000. 7 б.

⁴¹⁸ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Хамса: Хайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 58 б.

⁴¹⁹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Хамса: Хайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 58 б.

⁴²⁰ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 15 т. Назм ул-жавоҳир. Т.: “Фан”, 1999. 125 б.

⁴²¹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Хамса: Хайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 26 б.

⁴²² Навоий. А. Вақфия. МАТ: 20 томлик. 14 том. 236 б.

хусусият, йўналиш инсон ва инсонпарварлик мавзусидир. У инсон мавзусининг ўз услуби ва тилига хос ҳам илоҳий ҳам дунёвий талкинларини моҳирона ифода этган.

Навоий Ислондаги сўфийлик таълимотининг Накшбандийлик ва Яссавийлик сулукида бўлганлиги учун унинг олам ва одам тўғрисидаги карашларида исломий фалсафа устувор бўлиши билан бирга, ўзига хос услуб ва карашлар намоён бўлади.

Жумладан, “Ҳайрат ул-аброр”нинг “Авалги муножот” фаслида, инсон табиатда Аллох яратган жонзотларнинг энг улуги ва мукаррами эканлиги, оламдаги барча тоғу-тошлар, ноз-неъматларни яратишдан асл мақсад, уларни инсон манфаатига хизмат қилиши учун эди, дейди. Хусусан, асарнинг учинчи фаслида:

Ганжинг аро нақди фаровон эди,
Лек боридин ғараз инсон эди, дейди.

Мутафаккир, инсонни дунёдаги барча жонзодлар ичидаги энг комили, Оллоҳ-таолонинг оламдаги, табиатдаги яширин сирларини ҳам ўз ақлу-заковати, тафаккури, зехни билан барча нозиклиги билан тушуниб етувчи, маърифатли мавжудод тарзида таърифлайди ва тавсифлайди. Инсонни “Каррамано”^{*} мукаррам ва энг гўзал суратли қилиб яратилганини алоҳида таъкидлайди.

“Каррамано” келди манокиб анга,
“Аҳсани таквим” муносиб анга⁴²³

Мутафаккир ижодиди марказий ўрин инсон, унинг кадр киммати, коинотдаги, табиатдаги ўрни, ижтимоий мақоми, эрки, манфаати олий кадрят сифатида эътироф этилади. Унинг “Хамса” таркибидаги дostonларида ҳам бошқа асарларида ҳам инсон мавзусига алоҳида эътибор қаратилган.

Шуни алоҳида айтиб ўтиш керакки, Навоий ижодий меросининг бутун мазмуни инсон ва инсонпарварлик бўлгани ҳолда унинг “Ҳайрат ул-аброр” фалсафий дostonида инсон билан боғлиқ кенг мулоҳаза юритилган. Хусусан дostonнинг уч Ҳайрат ва йигирма мақолатида инсон масаласи бевосита таҳлил ва тавсиф қилинади⁴²⁴. Кейинги бобларда, инсонга хос бир қанча яхши фазилатлар ва ёмон иллатлар қиёслаш санъати билан баҳоланади.

Умуман, инсон масаласи дунё фалсафасининг бош мавзуси бўлиб, бу масалада диний фалсафий талкин ўзига хос ва жозибали. Навоий ҳам бошқа мавзулар каби инсон моҳиятини юкорида кўрганимиздек, илоҳий талқинини ифодалаган ва юксак маънавий асосга эга.

* Қуръондаги – “Биз одамни мукаррам қилдик” деган оятга ишора қилинган.

⁴²³ Навоий Алишер. Ҳайратул-аброр. МАТ. 7 жилд, -Тошкент: “Фан”, 1991. -21 б.

⁴²⁴ Навоий Алишер. Ҳайратул-аброр насрий баён (насрий баёнчи А.Ҳайитметов). -Тошкент: “Ғ.Ғулом”нашриёти-1974. -6 б.

Навоий инсонни улуғлаш, шарифлигини эътироф этиш билан бирга холисона баҳо бериб “Лисон ут-тайр”да:

Бордир инсон зодиди онча шараф,

Лек, ямон ахлоқин этса бартараф⁴²⁵, дейди.

“Хайрат ул-аброр”нинг асосий мазмуни инсон мавзусида экан Навоий инсоннинг барча яхши хислатлари ва ёмон иллатларини таърифлаб, уларни оқибатларини фалсафадаги сабаб-оқибат категориювигига мос тарзда яхшилиқ – камолот, ёмонлик – залолат, заволга олиб келишидан сабоқ беради. Хусусан, хайру-эхсон ва бахиллик, адаблилик ва тарбиясизлик, ҳаё ва беҳаёлик, каноат ва тамағирлик, вафо ва беоқибатлилик, ростлик ва ёлғончилик, тўғрилиқ ва гумрохлик, одиллик ва золимлик каби бир-бирига зид жиҳатларни муқояса қилиб, таҳлил қилинади. Бундай инсоний сифатларга “Хайрат ул-аброр”да алоҳида фасллар ажратилган. Асарнинг бир фаслида хукмдорларга ва халқка қарата - “одамзод бор экан, олам бор экан, олам ичида одамзод яшар экан, адолат билан олам юзини обод қил, яхши хулқ билан дунёдаги одамларни шод қил”, деган таран инсонпарварлик чакирек бор⁴²⁶.

Сахийлик ва бахилликнинг зиддига қиёслаб, саховатга раҳмат, бахилликка залолат, мурувватдан кўнгил ҳаловати, бахиллик ва зикналикка завол, албатта, муқаррарлигини айтади. Бу фаслда мутафаккир саховатда Шарқ халқлари ижодидаги қаҳрамон Ҳотам Тойни, бахилликда эса Қорунни қиёслайди. Ўз ўрнида саховатда ҳам ҳақдини билиш лозимлиги хусусида, “Оллоҳ энг, ичинг, лекин исроф қилманглар” деган муқаддас ҳадисни асос қилади. Саховатли кишилар ўз яхши хулқи, фойдали ва савобли амаллари билан Хизр каби ўлмайди. Лекин бахиллар худди садаф дурни бахиллик қилиб ютганидан, дурни олиш учун унинг кўксини ёрадилар деган ажойиб ташбеҳни ишлатган⁴²⁷.

Адаблилик ва беадаблик ҳақида фикр билдириб, адаблилик инсон камолотининг белгиси бўлса, адабсизлик заволоти дейди. У ташбеҳ йўли билан яшин қаттиқ гулдирагани учун у ернинг қаърига кириб кетади, қаттиқ қаттиқ овозда сайрагани учун овчига ўлжа бўлади, бола ҳали қичкиналигида ва билмаганлиги туфайли илоннинг устидаги нақшига маҳлиё бўлиб уни ушлаб олади, лекин илоннинг усти чиройли нақшли бўлгани билан у газанда ўз захри билан болани қақиб ўлдириб қўядику, дейди. Тарихда Ҳусайн* яхши ном билан, Язид* ёмон ном билан қолди⁴²⁸.

⁴²⁵ Навоий Алишер. Лисон ут-тайр. Тошкент. Адабиёт ва санъат нашриёти. 1991. www.ziyouz.com kutubxonasi. 157 б.

⁴²⁶ Навоий Алишер. Хайратул-аброр. МАТ. 7. жилд. -Тошкент: “Фан”, 1991. -Б. 304-314.

⁴²⁷ Уша жойда.

⁴²⁷ Навоий Алишер. Хайратул-аброр. МАТ. 7. жилд. -Тошкент: “Фан”, 1991. -Б. 141-152.

*Ҳусайн деганда – пайгамбаримизнинг набираси Ҳусайн, айрим мутахассислар Ҳусайн Бойқаронинг исми назарда тутилди дейилган.

⁴²⁸ Навоий Алишер. Хайратул-аброр. МАТ. 7. жилд. -Тошкент: “Фан”, 1991. – Б. 154-162.

* Язид - Пайгамбарнинг набираси Ҳусайннинг қотили.

Қаноат ва тамагирлик ҳақидаги фаслда Шарк адабиётидаги қаноат тимсоли бўлган Қонёв ўз қаноатлилиги билан подшоҳ бўлганлиги, тамагирлик тимсоли бўлган Томёв эса шарманда ва хор-зор бўлганлиги ҳикояси билан тасвирлайди⁴²⁹.

Навоий ишк ҳақида гапириб, инсон ҳаётининг ҳақиқий мазмуни айнан ишк эканлигини тавсифлайди. У, агар инсоннинг кўнглида ишк туйғуси йўқ экан унинг яшашидан маъни йўқ, бундай инсон бахтсиз инсон, дейди.

Бўлмаса ишқ икки жаҳон бўлмасин,

Икки жаҳон демаким, жон бўлмасин.

Ишқсиз ул танки онинг жони йўқ,

Ҳусни нетсун кишиким, они йўқ⁴³⁰.

Вафо инсондаги энг гўзал фазилат эканлиги ҳақида фикр билдириб, кимки ўз ёрига вафо қилса, унга малаклар кўз тегмасин деб дуо қиладилар, деган ажойиб ҳикматни келтиради⁴³¹.

Ҳаё ҳақида гапириб, ҳаёси ва тарбияси туфайли Нуширавон одил олам шоҳи бўлди, дейди. Бу орқали инсоннинг тақдири кўп жиҳатдан ҳаёси ва ҳаёсизлигига боғлиқлигини исботлайди⁴³².

Ростлик ва эгриликни киёслар экан, Навоий ўк тўғрилиги учун нишонга тегади. Лекин ёй эгрилиги учун тўғри ўкни отди дейди ва “Рости расти - тўғрилик халосликдир”, деган ҳадисни келтиради⁴³³.

Факат инсониятга хос илоҳий мўъжиза сўзнинг қудратини юксак баҳолайди, айниқса, меҳр билан айтилган сўзнинг сеҳри ҳақида ўзининг халқимиз тилида неча асрлардан бери Навоийдан бизга мерос бўлиб келаётган бебаҳо ҳикматларини битади: Сўз билан кофир мусулмон бўлур, Сўз билан ҳайвон деган инсон бўлур, Нафъинг агар халққа бешак дурур, билки, бу нафъ ўзингга кўпрак эрур. Аксинча, қаҳр билан айтилган сўз ёки қилинган муносабат тирикни ўлдириши мумкинлигини уктиради⁴³⁴.

Мутафаккир инсонни бошқа жонзотлардан уни ажратиб турадиган, унга Аллоҳ инъом этган хислатлардан унинг қалби ва кўнгли эканлигини таърифлар экан, аслида оламнинг бутун ганжи айнан инсоннинг кўнглида, дейди. Оллоҳ инсонга кўнгил, қалби учун бутун коинотнинг соҳиби сифатида эътироф қилади. Мутафаккир инсонга кўнглининг эгаси сифатида “хожа”, деб юксак таъриф беради. Навоий, “Қаъба бутун дунёнинг қибласидир, кўнгил Қаъбаси олдида эса унинг ҳеч қандай қиммати йўқ. Чунки, у Қаъба одамларнинг оддий сажда қиладиган жойи, бунда эса (кўнгилда) Яратганнинг жилваси зоҳир бўлиб туради. Зеро, ана шу кўнгил инсонни энг олий мартабага ҳам, энг тубанликка ҳам олиб

⁴²⁹ Навоий Алишер. Ҳайратул-аброр. МАТ. 7. жилд, -Тошкент: “Фан”, 1991. – Б. 173-176.

⁴³⁰ <http://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/alisher-navoiy-hikmatlari.html>

⁴³¹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. –Б 176-186..

⁴³² Шу манба.

⁴³³ Шу манба.

⁴³⁴ Шу манба. -Б-233-242 б.

борадилар⁴³⁵, дейди. Лекин негадир Навоий кўнглида инсонлар ўртасидаги муносабатларда самимийликка бўлган ишонч йўқдек. Навоий ўзининг кўнглида одамлар ўртасида муносабатлар ўта сохта ва қилинган бирор яхшиликка яхшилик қайтиши ўрнига, ўнлаб ёмонлик қайтиши мумкинлиги кўп ўринларда учрайди. Хусусан, унинг “Меҳрибони топмадим”, “Кимга қилдим бир вафоқим, юз жафосин кўрмадим”, “Дўстлар, аҳли замонда меҳр умиди тутмангиз”, “Қон ютуб умри жаҳон аҳлида бир ёр истадим”⁴³⁶ каби кўплаб ғазалларида ҳам айнан оқибатсизликдан нолиш қайфияти устувор. Шунингдек, мутафаккир, инсон кўнгли шундай нозик ва инжикки, бир инсоннинг кўнгли истаган кишини бошқаси истамайди, лекин у истаган одам уни ўзини суҳбатидан баҳраманд этиб қондирмайди, дунё шундай оқибатсиз деб нолийди мутафаккир. “Мени мен истаган ўз суҳбатига аржуманд этмас”, деб бошланган ғазали бунга ёрқин мисолдир.

“Фарход ва Ширин”да инсон ҳамма ҳаракатларини ўз онги ва тафаккури билан ва уни фақат яхши ишларга йўналтирса, у ўз шарифлигини сақлашини айтади:

Ки ҳар ишники қилди одамизод,
Тафаккур бирла билди одамизод⁴³⁷.

Навоийнинг “Лисон ут-тайр”нинг “Факру фано водийсининг сўзи” фаслида, коинотдаги барча нарсалар ва жонзотлардан энг улуғи инсон бўлиб, унинг камолоти олдида ақл хайрон қолади. Лекин инсон камолотга етишгунча жуда кўп азоб-укубат, захмат чекишини таъкидлайди⁴³⁸. Қисқа умр давомида одамлар кибру-ҳавога, амал-мансаб, ўрин-маком таллашиб, умрнинг қандай ўтганлигини билмай қоладилар, дейди Навоий. Бу фалсафий асаридан асосий хулоса, фано, яъни ўткинчи дунёда ҳам одам фарзанди турли ранж машаққат орқали қомил инсонга айланади деган теран ғояни илгари сурган. Навоийнинг форс тилидаги асарларини – Фоний таҳаллуси остида ёзганлигида Ислом сўфизмининг ўткинчилик фалсафаси сингдирилган.

Хусусан, Навоий инсон ўз айб ва гуноҳларини англаб, тавба йўлини тутса, агар унинг гуноҳлари тоғдек улкан бўлса ҳам, унинг гуноҳларини кечиш Оллоҳ учун ҳеч иш эмас. Зеро, одам аввало, Оллоҳни танишдек орифликка эришиши лозим, дейди⁴³⁹.

⁴³⁵ Навоий Алишер. Ҳайратул-аброр. МАТ. 7 жилд. -Тошкент: “Фан”, 1991. –Б. 72-82. Яна қаранг “Ҳайратул-аброр” насрий баён (насрий баёнчи А.Ҳайитметов). -Тошкент: “Ғ. Ғуллом” нашриёти, 1974. –Б. 18-19 б.

⁴³⁶ Ўзбек шеърляги антологияси. Беш томлик, Т 2.- Тошкент: “Ўзалабийнашр”, 1961. –Б. 165-181.

⁴³⁷ Навоий Алишер. Фарход ва Ширин. МАТ. 8 жилд. -Тошкент: “Фан”, 1991. -122 б. Яна қаранг “Вақфия” МАТ 14 жилд. -Тошкент: “Фан”, 1998. -233 б.

⁴³⁸ Уша асар - 232 б. Насрий баёни -424 б.

⁴³⁹ Навоий Алишер. Ҳайратул-аброр. МАТ. 7 жилд. -Тошкент: “Фан”, 1991. -32 б.

Профессор А. Чориевнинг “Инсон фалсафаси” илмий мажмуасида ҳам мутафаккирнинг инсон фалсафасига доир қарашларининг диний ва дунёвий жиҳатларига эътибор қаратилган. Унда, жумладан, Навоий сўфийлик тариқати намояндаси сифатида Нақшбандия ва Яссавия таълимотидаги инсон ва инсонпарварлик ғояларини давом эттириб, уни юксак чўккига олиб чиқди. Энг асосийси унинг ўзи ҳақиқий сўфиёна ҳаёт кечирганлиги айтилади⁴⁴⁰.

Навоий ижодидаги маънавият ва инсонпарварлик ғоялари хорижий олимларни ҳам кизиштириб келган ва бу кизиқиш ошиб бормокда. Улуғ шоирнинг таваллуди муносабати билан, канадалик олим Гарри Дикнинг “Маънавият боғининг боғбони” мақоласи ўзбек тилида чоп этилди. Бу олим ўзини Навоий ижодининг шайдоси сифатида унинг “Лисон ут-тайр” асарини бутун бадиий ва маънавий гўзаллигини инглиззабон ўқувчиларга етказиш мақсадида бу асарни инглиз тилига таржима қилди. У Навоийни “менинг шоирим”, “маънавият боғининг боғбони”, деб улуғлайди. Фарбдаги маънавиятнинг кескин пасайиши шароитида, Гарри Дикнинг таъбири билан айтганда, “боғни ҳар хил бегона ўтлардан тозалаш ва уни парвариш қилиш” ўта долзарб вазифа дейди. Бундай долзарб вазифани ҳал этишда Навоий ижодидаги юксак маънавият, теран инсонпарварлик меросидан фойдаланиш зарурятини уқтиради⁴⁴¹.

Навоий каби теран тафаккур соҳибларининг ғоялари асосида шаклланган замонавий ижтимоий-сиёсий муносабатлар, жаҳон ҳамжамиятидаги ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг ҳуқуқий асосларини ташкил қилган. БМТ Низоми, “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”, “Инсон ҳуқуқлари бўйича вакиллик Омбудсман” ва бошқа халқаро, минтақавий ташкилотлар, пакт ва конвенцияларнинг асосий мақсади, инсон ҳуқуқлари, манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган⁴⁴². Демократиянинг умумжаҳон эътироф этилган тамойилларига содиқлик рамзи сифатида Ўзбекистон инсон ҳуқуқлари муҳофазаси бўйича 70 дан зиёдроқ, халқаро, минтақавий ташкилотларга аъзо бўлди ва шартномаларни имзолади. Бундай халқаро ташкилотларга аъзо мамлакатлар ўз ҳудудларида инсон ҳуқуқларини сўзсиз ва аниқ бажариш мажбуриятини оладилар⁴⁴³.

⁴⁴⁰Чориев А. Инсон фалсафаси. -Т., 2007. –Б. 260-264.

⁴⁴¹Адылова Гульноза. Алишер Навоий глазами зарубежных ученых// http://www.uza.uz/ru/culture/navoi-glazami-zarubezhnykh-uchenykh-06-02-2015?ELEMENT_CODE=navoi-glazami-zarubezhnykh-uchenykh-06-02-2015&SECTION_CODE=culture&print=Y

⁴⁴²Birlashgan Millatlar Tashkilotining Nizomi

https://uz.wikipedia.org/wiki/Birlashgan_Millatlar_Tashkilotining_Nizomi

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси. <http://constitution.uz/uz/pages/humanrights>.

⁴⁴³Birlashgan Millatlar Tashkilotining Nizomi

https://uz.wikipedia.org/wiki/Birlashgan_Millatlar_Tashkilotining_Nizomi

Мустакиллик йилларида ҳам ана шундай теран фалсафага мос равишда, амалга оширилган барча тadbирлар, қабул қилинган Конституция ва қонунлар, олиб борилган барча демократик ислоҳотлар “Ислоҳот ислоҳот учун эмас, инсон манфаатлари учун” тамойили асосида олиб борилди. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси муқаддимасида:

- инсон ҳуқуқларига ва давлат суверинитети ғояларига содиқлик;
- демократия ва ижтимоий адолатга садоқатини намоён қилиш;
- инсонпарварлик демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш;
- фуқаролар тинчлиги ва миллий тотувлигини таъминлаш каби юксак инсонпарварлик тамойиллари белгилаб қўйилган. Шунингдек, Конституциямизнинг 13-14 - моддалари ва бошқа қатор моддаларида инсон шайни, кадр-қиммати, инсон ҳуқуқлари олий қадрият сифатида белгилаб қўйилган. Конституциямизнинг иккинчи бўлим – V, VI, VII, IX, X, XI боблари ҳам инсон ҳуқуқ ва манфаатлари муҳофазасига бағишланган⁴⁴⁴.

Тараққиётнинг “Ўзбек модели”нинг бош мақсади ҳам инсон манфаатлари ва ижтимоий адолат тамойилларига асосланган бўлиб, қонун устуворлиги, қучли ижтимоий ҳимоя тамойиллари ҳам мутлақо инсон манфаатларига қаратилган. Ушбу тамойилнинг давоми сифатида Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти И.А. Каримов томонидан ҳар бир йилга ижтимоий мақсадларга мос тарзда номланиб келинди. Бу анъана изчил давом этмоқда. Хусусан, ҳар бир йилга ижтимоий ном бериш дастлаб, 1997 йил “Инсон манфаатлари йили”, деб номланган эди.

Президентимиз Ш.М. Мирзиёев томонидан 2017 йилга “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари” йили деб эълон қилиниши мамлакатимизда олиб борилаётган демократик инсонпарварлик тамойилининг узвий давомидир⁴⁴⁵.

Алишер Навоийнинг ижтимоий-сиёсий ғоялари тизимида инсонпарварлик қарашлари ижтимоий фалсафий нуқтаи назардан ҳали махсус тадқиқ этилмаган ва умуман, Шарқ мутафаккирларининг сиёсий қарашларида ақс этган сиёсий тушунчаларнинг бугунги ижтимоий-сиёсий тушунчалар билан мувофиқлиги ёки тафовути масаласи ҳозирги илмий тадқиқотлар доирасидан четда қолмоқда.

Мутафаккирнинг ўз умри охирида ёзган “Маҳбуб ул-қулуб” асарининг айнан ижтимоий-сиёсий жараёнларда бошқарувчилик ва ҳал қилиш нуфузига эга бўлган кишиларга панднома сифатида яратганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Ушбу асар Навоий ижодида ижтимоий-фалсафий, сиёсий, социал масалалардаги муқаммал тизимли илмий-

⁴⁴⁴ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси –Тошкент, Ўзбекистон НМИУ, 2014.

⁴⁴⁵ Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш — юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. –Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017. -16 б.

назарий, дидактик асардир. Улуғ мутафаккирнинг ўзи башорат қилганидек, бу дурдона асар ундан кейинги даврларда амалий фаолият учун дастуриламал бўлиб келмоқда⁴⁴⁶.

Тафаккур, кўнгил билан бир вақтда Навоийни тилни, инсон тақдирини белгиловчи омил сифатида таърифлайди.

Тил нафақат ҳар бир миллатнинг, халқнинг миллат ва сифатидаги тимсоли, балки инсонни инсон эканлиги тимсоли деб қарайди У. Алишер Навоий тилни инсон ва инсоният ҳаётидаги ролини теран фалсафий таҳлилда таърифлайди. Хусусан, унинг инсонни бошқа махлуқотлардан ажратувчи мўъжиза ва фазилат бу, - тил эканлигини:

Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,

Билким гуҳари шарифрок йўқдир ондин,

деган машҳур ҳикмати мисолида маълум. Шунингдек, Ҳазрат Алишер Навоийнинг улуғ она тилимизнинг асосчиси, унинг ривож ва тақомили учун жонқуяри сифатидаги тарихий хизматлари алоҳида эътиборга лойик. Навоий наздида бўлгани каби, тарихий тажриба шуни кўрсатадики, тил бу инсон ва ҳар бир халқ учун – тарих, маънавий асос, тарбия, таълим, зийнат, унинг ички дунёси ва тафаккурининг ойнаси ва зоҳири, хуллас маънавият билан, одамийлик билан боғлиқ борлиқ деб ҳисоблаймиз. Шунинг учун инсондаги бу сифатни Навоийчалик теран англайдиганлар жуда кам топилади, деб ўйлаймиз.

Навоийнинг “Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин, билким гуҳари шарифрок йўқ ондин, “Олам аҳли билингизки, иш эмас душманлик, ёр ўлинг бир-бирингизгаким, эрур ёрлик иш”, “Даврон элининг жисмида ҳам жон бўлғил, ҳам жонларига мояи дармон бўлғил”, деган пурмаъно ҳикматлари асрлар оша инсониятни яхшилик, саховатлилик, мурувватга ундовчи бонг сифатида янграб келмоқда.

Мустақилликка эришиш йўли ҳам халқимизнинг бойлиги ва маънавиятининг негизи ҳисобланган тил мустақиллигига бўлган қадамдан бошланди. Ҳали собик шўро тузуми давридаёқ, халқимиз ва ижодкор зиёлиларимизнинг иродаси ва курашлари натижаси сифатида 1989 йилнинг 21 октябрда “Ўзбекистон Республикасининг давлат тили тўғрисида” Қонуни қабул қилинди⁴⁴⁷. Бу қонуннинг қабул қилиниши, ҳазрат Навоий ўзи башорат ва орзу қилганидек, “бутун умри давомида захмат ва алам чекиб, мамлакатни яққалам қилиниши”нинг амалий ва ҳуқуқий асоси ҳамда мутафаккирнинг тарихий армонларининг ушалиши бўлди.

⁴⁴⁶ Навоий А. Маҳбуб ул кулуб. МАТ. (20 жилдлик) 14 жилд. –Тошкент., 1998. -11 б.

⁴⁴⁷ “Ўзбекистон Республикасининг давлат тили тўғрисида” ги 1989 йил 21 октябрдаги Қонун

// Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1989, № 28-28, 453 модда.

Ўзбекистон Республикасининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари тизими. Тошкент., 2009. -7 б.

Она тилимиз ҳозирда, 40 миллионга яқин киши сўзлашадиган жаҳоннинг йирик тиллари каторида, дунёнинг кўплаб мамлакатларида яшаётган миллатдошларимиз томонидан мулоқот тили сифатида унинг келажак тараққиёти учун барча ҳуқуқий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий асослари бор⁴⁴⁸. Бунинг учун миннатдор авлод сифатида Навоийнинг олдида барчамиз қарздормиз. Тилимиз камолоти йўлида қанча хизмат қилинса, шунча фойдали бўлади деган фикрдамиз.

Алишер Навоий бутун узок тарих давомида инсониятни ўйлантириб келётган асосий муаммо адолатли жамият, ҳар бир инсон учун ва бутун жамият учун муносиб, фаровон, бахтиёр турмуш тарзини яратиш билан боғлиқ муаммога ўз жавобини ўз асарларида баён қилган. Мутафаккир қарашларига кўра, адолатли жамиятга эришиш мумкин. Унга юксак инсоний фазилатлар билан тарбияланган, ўта юксак маърифатли, журъатли, тажрибали ва албатта адолатли ҳукмдор раҳнамолигида эришилади дейди. Лекин, мутафаккир, шу билан бирга, жамият ҳам тарбияли, ҳам маърифатли бўлиб, булар, бошқарувчилар ва бошқарилувчилар бир-бирига муносиб бўлиши лозим, дейди. Унинг бундай фалсафаси “Садди Искандарий”, “Фарҳод ва Ширин”, “Сабаъи сайёр”, “Лисон ут-тайр” ва “Маҳбуб ул-қулуб” асарларида, айниқса кенг мушоҳада этилган.

Навоий ўз асарларининг бош қаҳрамонлари бўлган ҳоконлар, подшоҳлар, султонлар, амирларни ўзи орзусидаги каби, шунингдек, ўз замонаси, ижтимоий шароити хусусияти, тили ва услубида маҳорат билан ёритди. Лекин, у ўз қаҳрамонларини адолат тимсоли ва донишманд, раҳнамо сифатида тасвирлади. “Садди Искандарий”, “Фарҳод ва Ширин” дostonларида Навоий бўлажак ҳукмдорлар - Искандар ва Фарҳодни тарбиялаш ва таълим бериш учун, ўз замонасининг энг машҳур тарбиячилари ва олимларини жалб қилиши мисолида, давлат ва жамият бошқарувчиси жуда зукко ва жуда қатта билимга, амалий тажрибага эга бўлиши шарт эканлигини, таъкидлайди.

“Садди Искандарий”да Навоий Искандарни тўртта инсоний фазилатнинг мужассамида ифодалайди: подшоҳ Искандар, ҳақим (олим) Искандар, пайғамбар-Искандар ва умумлаштирувчи инсони комил-Искандар.

Илм ҳақида гапириб, Навоий инсоннинг илми уни зеби-зийнати, саводсизлик ва жоҳиллик эса иллати, деб қарайди. Дунёга келиб илм изламаган, қаб-ҳунар эгалламаган одамларни у ҳаммомга кириб ювинмасдан қир ҳолича чиқиб кетганга ўхшатади:

Камол эт касбким олам уйидин,
Сенга фарз ўлмағай ғамнок чикмок.

⁴⁴⁸ Интернет маълумотлари.

Жаҳондин нотамам ўтмак бийних,
Эрур ҳаммомдин нопок чикмок⁴⁴⁹.

Навоий ўзининг билими ва амалий тажрибаларига асосланиб, инсонларни шартли равишда 5 тоифага ажратади: “Биринчиси, сўзи табиати ва келиб чиқишига кўра яхши одамлар. Бундай кишилардан халкка ҳаммавакт яхшилик тегади. Уларни доимо қўллаб-қувватлаш ва улар билан муомаллада бўлиш лозим. Иккинчи гуруҳга мансуб одамлар яхшиликни фақат ўзларигагина раво кўрадилар. Шунинг учун уларнинг яхшилиги бошқаларга ўтмайди. Бундайларни кадрлаш ва (бошқаларга) яхшилик қилишга ундаш керак. Учинчи гуруҳ (юкоридагилар) ўртасида бўлиб, улардан халкка на фойда ва на зиён етади. Уларни яхшиликка чакириб, ёмонликдан сақлаш даркор. Тўртинчи гуруҳ- ёмон одамлардир. Лекин, улар ҳеч кимга ёмонликни раво кўрмайдилар. Уларни ёмонлик қилмасликка мажбурлаш лозим. Бешинчи гуруҳ ўта ёмон кишилар бўлиб, улар халкка ёмонлик қиладилар. Уларга нисбатан таҳдид, кўркитиш ва ваъда бериш каби усулларни қўллаш керак”⁴⁵⁰.

Умуман, Алишер Навоийнинг инсон хусусидаги қарашларини қуйидагича хулосалаш мумкин:

- инсон оламдаги энг олий ва мукамал мавжудот;

- инсонга онг – тафаккур ва тил шарифлик улуғлик хос лекин шу билан бирга инсонда ёмон иллатлар ҳам бор;

- инсон қисқа умри давомида ва бахтли ва фаровон яшаши керак, унинг учун у инсоний камолотга эришиши лозим;

- унга эса гўзал хулқ-атворга эришиши лозим яъни, юксак маънавиятли бўлиши лозим;

- унинг учун инсон боласи болалигидан дунёдаги, балки оламдаги барча билимларни эгаллаши, яъни маърифатли бўлиши керак;

- инсон инсон бўлса, инсон инсонларвар бўлса, у комил, ўшанда инсониятнинг асрлар, мингйиллар давомидаги армони бўлган муносиб бахтиёр ҳаёт тарзига эришади.

“Лисон ут-тайр”да

Би овуч тутуфроғидин айлаб пайқари,
Одабийлиғда ажойиб мазҳаре⁴⁵¹.

“Назмул-жавохир”да

Юз ганж кишига ақлдин ҳосилдир
Йўқтур анга фақру факоким оқилдур⁴⁵²

“Садди Искандарий”да

⁴⁴⁹ Навоий Алишер. МАТ. 20 жилдлик, 1 жилд. -Тошкент: “ФАН”. 1987. -630 бет.

⁴⁵⁰ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Мукамал асарлар тўплами 14- том. (матн изох ва таржималар билан нашрга тайёрловчи проф. С. Ганиева) -Тошкент: Фан, 1998. -107 б.

⁴⁵¹ Лисонут-тайр

⁴⁵² Назмул-жавохир

Назар айласанг акл мезонига,
Ким ўлғайким киргай киши сонига⁴⁵³

Ундан кейин Навоий одамнинг яралишига ўтади ва кўпчилликка маълум бўлган шох байт:

*Ганжинг аро нақд фаровон эди,
Лек боридин гараз инсон эди. дейди.*

Бунинг маъноси оламдаги шунча бойликлар, неъматлар, гўзалликларни яратишингдан мақсад, одамни фаровон ва тўқисликда яшаши учун эди.

Инсон кўнглини эса шу хазинанинг бир қисми қилиб яратилган, жисмини эса шу хазинага тилсим қилиб,

Инсонни бошқа жонзодлардан фарқи ва хусусияти унинг нутқ, тил ва тафаккур билан яратди дейилади.

“Хазойнул-маоний”да “шукру сипос ул кодирғаким, чун адам осойишгоҳидин вужуд оройиши оғозлариға жилва берди, инсонни сойир маҳлуқотдин нутқ шарафи била мумтоз килди”⁴⁵⁴ дейди.

Навоий “Рух ул-қудсда”

Юз эъзоз-эхтиром билан ердан (тупроқдан) кўтардинг ва кўк гумбазига юксак мартабага ўтказдинг. Тупроқдан ясалган жисмига раҳмат ёмғирини ёғдирдинг. Шунинг учун феъл-атворида мулойимлик пайдо бўлди⁴⁵⁵

Навоийнинг “Рух ул-қудс”, яъни, “Мукаддас рух” асарига, инсоннинг яралиши, унинг, биологик физиологик, анатомик, рухий олами ва бошқа ижтимоий хусусиятлари жуда мукаммал, илоҳий-маърифий фалсафа тарзда ёритилган. Хусусан, унда шундай таърифлар келтирилади:

“Инсон жисмини турфа таркиблардан яратдинг. Аъзоларини тупроқдан жой-жойига қўйиб, зебо ва бебаҳо қилиб ясадинг”⁴⁵⁶.

Юз эъзоз-эхтиром билан ердан (тупроқдан) кўтардинг ва кўк гумбазида юксак мартабага ўтказдинг.

Тупроқдан яралган жисмига раҳмат ёмғирини ёғдирдинг. Шунинг учун феъл-атворида мулойимлик пайдо бўлди.

Ўзингнинг ҳикматли қўлинг билан хилқатини кординг. Қолган уч зид унсурлар ўзга ажойиботлардан кўпайди.

Тўрт бир-бирига зид унсурларни ягона таркиб (инсон вужуди)га бирлаштирдингки, улар тупроғу олов ва суву ҳаво эди. Бу ерда Навоий инсонни табиатида ҳам шу унсурларга хос жиҳатларни рамзий тарзда ишора қилади. Яъни инсон рухий олами ва жисмида тупроқдек вазминлик,

⁴⁵³ Садди Искандарий

⁴⁵⁴ Навоий. А. МАТ. 20 томлик. 3 т. Хазойин ул-маоний: Гаройиб ус-сигар Т., “Фан”, 1988. 9 б.

⁴⁵⁵ Навоий Алишер. Рух ул-қудс. 20 жилдлик МАТ. 20 жилд. Т.: фан2003. 211 б.

⁴⁵⁶ Навоий Алишер. Рух ул-қудс. 20 жилдлик МАТ. 20 жилд. Т.: фан2003. 209 б.

оловдек кизувчанли, хаводек энгилик, сувдек саховатлик каби табиат борлигини мажозий тарзда ифодалайди.

Суякларининг илигидан туклару асаб торларигача (баданнинг) лахм гўшту кону зардобу ошқозон ва корин ичидаги аъзоларини бир-бирига боғладинг.

Ҳакимлар ягона ботиний аъзо атаган димоғдурким, у беш ҳис этувчи воситаларнинг қароргоҳидир. Мутафаккир, айнан инсон руҳий олами сифатида димоғни алоҳида сирли ҳилқат, инсонни ўзига ҳам тўлиқ аён бўлмаган номоддий, руҳий олам хусусида фикр юритади.

Яна талоку жигар, яна қалбу яна бод (ел), яна бавл, сийдик ҳалтасию бурун кемирчаги ва сафро ва савдо яратдинг.

Ҳаммаси бир-бирига пайваста бўлиб, тўрт хилт келди: булар кону балгаму сафро, ундан кейин савдодир (бошқа ноқулай ишлар, ташвишлар).

Сурати гўзал киёфада пайдо бўлгандан сўнг ўз (даргоҳингдаги) руҳдан жон ато қилган мабдаъ (бошланиши), маншаъ (асос, ўзак, моҳияти, жавҳар) ҳам ўзингсан.

Шу ўринда шуни айтиш керакки, халигача инсон руҳият олами, жони, қалби билан боғлиқ муаммо ҳал қилинмаган. Чунки, бу илоҳиятда одамзод учун асрор ғайб (махфий) қилиб яратилган. Инсон ҳатто ўз вужудидаги шу сирни тўлиқ тушиниб етгани йўқ. Зеро, қалб руҳга фармон берадими, онг қалбга буюрадими буниси ҳали ҳеч ким томонидан аниқ айтилган эмас.

Зоҳирий ҳис-туйғуларни ҳам, тиклаганингдан кейин ақл нуридан димоғ касрига зиё шуъласи таралди.

Бадан шаҳридан ажаб бир мамлакат бунёд этдинг, мулкдан то малакут (фаришталар олами) гача нима бор бўлса, ўшалар унда ҳам бордир.

Унда (бадан шаҳрида) юракни подшоҳлик тахтига ўтказдинг, султонлик расмида мулку мамлакатнинг соҳиби бўлди.

У шоҳнинг (юракнинг) вазири бўлиб, ақл тайинланди. Гадою шоҳу вазирлар барчаси Сенинг камтарин бандаларингдирлар.

Унинг (Одам Атонинг) илм ўрганиши учун раҳнамолик қилган чоғингдаёқ, дастлаб барча исмларни (оламдаги барча маълумот билимлар, ашёларнинг номлари) унга (Ўзинг) таълим бердинг.

Ўзинг уни маърифат илмидан баҳраманд қилдинг, шунинг учун малоикалар куллардай унга сажда қилдилар.

Яратган махлуқотларингдан мавжуд бўлган барчасини: булоқлару денгизу, тоғлару юлдузлар, еру осмонларни.

Ўша мўжизалар (ажойиботлар) оламида ҳамма нарсани намойиш қилдинг ва махфий тарзда омонатингни ҳам унга топширдинг (Қуръонинг “Азҳоб сураси” 72 оятга ишора)⁴⁵⁷.

⁴⁵⁷ Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири / таржима ва тафсир муаллифи: Шайх Абдулазиз Мансур. – Тошкент: “Munir” нашриёти, 2021. – 427 б.

У (инсон) Мазҳари кулл (барча инсонлар ўзида зоҳир килувчи вужуд) га айланди, сўнгра Аллоҳ яратган нарсалар ичида унга олами кубро (катта олам) деб лакаб (ном) берилди⁴⁵⁸.

Инсон хусусида фалсафа тарихи ва антропоген фалсафада турли қарашлар, назариялар бўлиб, уларнинг ҳаммаси ҳам фалсафадаги плюрализм, диалектик таомилга кўра тўғри хулоса чиқаришга асос сифатида қабул қилинсада, ҳаммасини ҳам фалсафадаги этика (ахлоқ) нормаларига мос деб бўлмайди.

Франклин (1706-1790) одамни қурол яратишга қодир бўлган ҳайвон деб қараган⁴⁵⁹.

Людвиг Фейербах (1804-1872)– инсонни “сен” ва “мен”лар бирлигидан иборат, муқаммал даражада яратилган табиат гултожи деб баҳолайди⁴⁶⁰.

Француз файласуфи Франсуа Рабле (1494-1553) инсонни қулишни биладиган ҳайвон деб таърифлаган⁴⁶¹.

Инсон ҳақидаги марксистик фалсафий қарашлар тизимида эса инсон, меҳнат фаолияти орқали юқсак даражада шаклланган борликнинг маҳсули, ижтимоий муносабатлар субъекти назарияси устувор⁴⁶².

Инсон сўзининг ҳозирги давр диний манбаларда, Шайх Зулфиқор Аҳмад Накшбандий (1953 й. туғилган) талқинида шундай дейилган "Инсон" сўзи ажойиб. Бу қалиманинг уч ўзаги бор: 1.Инсон сўзи “унс” қалимасидан олинган. Унс *муҳаббат* дегани. 2.Инсон “анаса” феълидан дидир. Анаса кўрмоқ демақдир, 3. "Инсон" "нисён" дан келиб чиққан. Нисён унутиш маъносида. Демак, инсон сўзининг маъноси уч хил: 1.Муҳаббат қўювчи, 2. Кўрувчи, 3. Унутувчи. Бу уч маънони ўз ичига олган сифатлар ҳам инсонга хос: 1.Инсон Аллоҳ Таъолога муҳаббат қўяди, 2.Шунда Аллоҳ Таъоло унга ўзининг январи-тажаллиёт нурини ёғдиради. 3.Инсон Аллоҳнинг тажаллиёт нурини кўргач, бутун борликни унутади⁴⁶³.

Бизнинг фикримизча ҳам, берилган ҳар учала таъриф ва сифат инсонга хос, унда инсонга хос таърифда унинг шарифлиги ва нуқсонини, хусусан унутувчи эканлигини айтиш жоиз. Айниқса, инсон тўқлик ва тўқисликни кўрганда, кўп ҳолда, шукрни унутади, гуноҳ қилганда тавбани унутади ва ҳоказо.

Оятнинг мазмуни: Албатта, Биз бу омонатни осмонларга, ерга ва тоғларга тақриф қилдик. Бас, улар уни кўтаришдан бош тортидилар ва ундан кўрқидилар. Уни инсон кўтарди. Дарҳақиқат, у (ўзига) ўта золим ва ўта жохилдир.

⁴⁵⁸ Навоий Алишер. Рух ул-қулс. 20 жилдлик МАТ. 20 жилд. Т.: фан. 2003. 211 б.

⁴⁵⁹ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁴⁶⁰ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁴⁶¹ <https://ru.wikipedia.org/wiki/0>

⁴⁶² <https://progs-shool.ru/obshhij-kurs-filosofii/526-chelovek-glavnaya-filosofskaya-problema.html>

⁴⁶³ “Инсон” ҳикмати . <https://ok.ru/gokhidasho/topic/64833674578707> .

Инсон ҳақида Шарк ва Ғарб фалсафасини чуқур ўрганган хиндистонлик файласуф Абулкалам Озод (1888-1958)⁴⁶⁴ “Юнонларни одам ва одам муносабатлари кизиктирган. Шу боис азалдан юнон фалсафаси одамнинг сийратига нисбатан амалига жуда катта эътибор қаратган. Илк юнон мутафаккирларидан баъзилари инсонни, аввало, маънавиятга эга махлук, деб ҳисоблашган ва Афлотунгача шу фикр устунлик қилган. Аммо Арасту фалсафаси пайдо бўлиши билан фалсафий фикрлар йўналиши ўзгариб, асосий эътибор инсон сийратидан унинг хатти-ҳаракатларига кўчади. Инсонга ақлли ҳайвон деб қараган Арасту таъсирида фалсафа позитивистик хусусият касб этди. Вакт ўтиши билан Ғарб тафаккурида мана шундай позитивистик, эмпирик ва илмий йўналиш устун бўлиб қолди. Ушбу қарашга кўра, инсон ақли билан бошқа жонзотлардан ажралиб туради ва унинг шарофати билан қомилликка эришади. Шунга қарамай у моҳиятан изчиллик билан *ривожланувчи ҳайвонлигича* қолмоқда. Бу борада ҳеч ким инглиз файласуфи Райлдан ўтказиб фикр билдирмаган бўлса керак. Инсон асли ҳайвонлигини эътироф этар экан, файласуф “инсон ҳозир шундай босқичга етиб келдики, энди у куйига эмас, юқорига қараши керак” деб таъкидлайди. Одам гавдасини тик тутувчи ягона жонзот ва фақат нигоҳини юксакка тиккандагина қаддини тик саклаб қолишга қодир⁴⁶⁵.

Инсон фалсафасига оид олиб борган Абулкалам Озод кўп йиллик тадқиқотларини, инсон шахсга айланмаган жойда жамият муқаммал бўла олмади деб ҳулосалайди⁴⁶⁶.

“Садди Искандарий”да

Қарам бирла халқ айлағай оламе,
Бу оламда мақсуд анга одаме.
Ғараз одаме анга олам туфайл,
Неким ғайри оламдур, ул ҳам туфайл⁴⁶⁷.

Назаримизда, оламдаги барча борлиқ, бутун гўзаллиги билан одам тафаккурида, унинг онгли мулоҳазаси туфайли ўзгача мазмунга эга. Бошқа тирик махлуқот гарчи дунё неъматларидан баҳраманд бўлсада, инсондек ундан завқ-шавқ ҳис қилмайди. Ҳайвонот олами моддий оламнинг моддий неъматларидан емиш-озуқа тарзида баҳраманд бўлиш ҳақиқиқати кўпроқ намоён бўлади. Инсон, оламни тафаккур қучи билан идрок этади, уни яхлит тизим сифатида тасаввур қилади, оламнинг имкониятларини сир-асрорларини ўрганиб, ўз манфаатлари йўлида фойдаланади, режални тасарруф қилади энг асосийси ундан завқланиш ҳисси билан баҳраманд.

⁴⁶⁴ <https://ziyouz.uz/hikmatlar/nutqlar/abulqalam-ozod-inson-tushunchasi-va-sharq-garbdagi-talim-muammolari/>

⁴⁶⁵ Гилберт Паўл. <https://www.google.com/>

⁴⁶⁶ <http://tafsilot.uz/abulqalam-ozodning-simpoziumdagi-nutqi/>

⁴⁶⁷ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 11 т. Ҳамса: Садди Искандарий. Т.: “Фан”, 1993. 7 б.

Бошқа тирик мавжудодларда бундай хислатлар йўқ. Улар дунёда инстинкт-рефлекси таъсирида ҳаёт кечиради. Инсондаги яна бир хусусият айнан ана шу ҳайвонот оламини ҳам ўз изми ва манфаатига тобеъ қилганлигидир.

Ҳар қалай инсон гарчи ҳали ҳаммасига тўлиқ жавоб топмаган бўлса ҳам, дунёга нега келгани, нима учун яшаётгани, мақсадалари, умуман олам нима, у қандай яралган ва қандай мавжуд каби саволларни доимий мушоҳада қилиши билан ҳам олам меҳбари ҳисобланади. Аслида ҳақиқий инсоний бахт ана шунда.

Инсон акл-идрокининг заифлиги шунда намоён бўладиги, инсон умуман инсоният ҳозиргача ўзи ақллими ёки ақлсиз, одоблими ёки одобли эмасми деган саволларга аниқ жавобни айта олгани йўқ. Негаки, инсон табиати ва тарбияси билан боғлиқ ижтимоий ва педагогика-психология фанларида бу саволга минг йиллардан бери турли, бир-бирига зид ҳулосалар килиб келинмоқда.

Классик фалсафада айнан шу нарса гуноҳкорлик деб камтарона баҳо берилган. Агар Навоийни ўзини гуноҳкор деб ҳисобловчи бошқа одамлар билан солиштирганда (киёслаганда) уни фаришта дейиш мумкин. Чунки, Навоий “Муножаат” да оламни яратгани ва инсонни шундай бахтиёр килиб яратгани, акл-заковатли килиб яратгани учун Яратганга ҳамду санолар айтади ва шунча бахт-икболга, ноз-неъматларга ношукрлик учун, ўзи қилмаган гуноҳлари учун, бутун инсониятни қилган гуноҳлари учун, тавба килиб авф сўрайди⁴⁶⁸.

Инсонни бошқа жонлардан фарқи, шубҳасиз унинг идрокидир. Идрок, гарчи Навоийда идрок тарзида қўлланилган бўлсада, шеърият вазни, умуман бадийий услуб талабидан келиб кўп ўринларда “**дарк**” тарзида ёзилган. Унинг мазмуни, луғатда, дарк – 1 талкинда: *идрок, ақл, фаҳмлаш, тушуниш, сезиш*;

“Фарход ва Ширинда”

Ки гардун хозини даркида ожиз,

Кўзи кўрмай мингидин бирни ҳаргиз

Дейилганда фалакдаги, оламдаги сирлар хазинасини идрок килишда ожизлик килди, унинг мўъжизаларидан мингдан бирини ҳам кўзи кўрмай қолди. Бошқача айтганда англай олмади... деган маънода ифодаланган.

2 талкинда: *фаҳм, идрок билан топши, ҳис этиши*⁴⁶⁹ тарзида изоҳланган “Маҳбубул-қулуб” да:

Лаим ва қарим захм ва мархамин кўнглим дарк этибдир...

“Хазойинул ул-маоний” да:

Бўлур ҳусн ичра бир оники аҳли ишк **дарк** айлар,

⁴⁶⁸ Навоий Алишер. Муножаат 20 жилдлик МАТ. 16 жилд. Т., фан, 2000. –Б-293-299.

⁴⁶⁹ АНАТИЛ. 1 жилд 461 бет.

Йўқ эрса зоҳиди беишқнинг йўқ мунда *идроки*.

Аҳли дарк деган ибораларда, фаҳму идрок эгалари, донолар сифатида талқин қилинган.

Хулоса қилиб айтганда, улуғ мутафаккир асарларида кўтарилган гениал ғоялар жаҳон халқлари ва олимлари томонидан эътироф этилганидек, юксак маънавият дурдонаси ҳисобланади. Мамлакатимизда эса мустақиллик йилларида Навоийнинг инсонпарварлик ғоялари мамлакатимиз ва халқимиз ижтимоий–сиёсий ҳаётида амалий жиҳатдан талқин этиб келинмоқда. Мамлакатимизда олиб борилаётган барча ислохотлар унинг инсонпарварлик ғояларининг инъикосидир.

5.2. Навоий онтологик фалсафасида – билиш назариясига оид қарашлар

Фалсафанинг хусусан, онтологиянинг асосий мавзуси ва муаммоси бу оламни билиш муаммосидир. Оламни билиш билан боғлиқ, қарашлар, назариялар ҳам табиийки, инсониятни, фалсафа фанида улкан ҳисса кўшган фавқулудда ўткир тафаккур даргаларининг тафаккур тарзи, улар яшаган табиий, ижтимоий-маънавий, ижтимоий-психологик, фалсафий-эстетик муҳит таъсирида шаклланишидан келиб чиқиб, такомиллашиб келган. Шу маънода бундай қарашлар ибтидоий даражадан ҳозирги замон кишисининг тафаккур тарзи, оламнинг, борлиқнинг илмий билишга воситаси бўлган ўта юқори аниқликка эга бўлган асбоб усқуналар ёрдамида олинган маълумотлар, улар асосида қилинган илмий хулосалар даражасигача такомиллашди. Бу ҳолат, фалсафа фанининг миқдор ўзгаришдан сифат ўзгаришга ўтиш қонуни ва умумийликдан хусусийликка, мавҳумликдан аниқликка категориялари тарзида ривожланиб келган. Шу пайтгача ёзилган фалсафага доир адабиётларда билиш назарияси қуйидагича таърифлаб ва тавсифлаб келинган, бўлсада бу мавзудаги назариялар, баҳс-мунозаралар ҳамон давом этмоқда.

Билиш назарияси (гносеология, эпистемология) - фалсафа бўлими бўлиб, у билиш қонуниятлари ва имкониятлари, билимнинг объектив реалликка муносабатини ўрганади, билиш жараёнининг босқичлари ва шакллари, билишнинг ишончлилиги ва ҳаққонийлиги шартлари ва мезонларини тадқиқ қилади. Билиш назарияси ҳозирги замон фанида кўлланиладиган усуллар (тажриба, моделлаштириш, анализ ва синтез ва х. к.) ни умумлаштириб, унинг фалсафий методологик асоси сифатида намоён бўлади⁴⁷⁰.

Билиш жараёнида тажриба ва амалиётнинг катта аҳамияти бор. Бу ерда амалиёт (практика) кенг маънода бўлиб, инсоннинг жамиятга таъсири, табиат ҳодисаларини ўзгартириши, янги нарсалар, жамиятнинг яшаши

⁴⁷⁰ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-b/bilish-nazariyasi-uz/>

учун зарурий шарт-шароитлар яратиши тушунилади⁴⁷¹. Кишиларнинг табиат конунлари ҳақидаги билимига асосланган амалий фаолиятлари билиш тараккиётини, фан ва техника равнакини белгилайди. Сизги, тасаввур ва тушунчаларимизнинг объективлигини текшириш билиш жараёнининг энг муҳим вазифасидир.

Амалиёт - ҳақиқат мезони. Билимларимизнинг ҳақиқийлиги амалиёт орқали текширилади, тасдиқланади. Билиш жараёни жонли мушоҳада (ҳиссий билиш)дан абстракт (мавҳум) тафаккурга, ундан эса амалиётга ўтиш билан характерланади. Жонли мушоҳада деганда биз, сезги, идрок, тасаввур кабиларни, яъни сезги аъзолари орқали ташқи оламнинг мияга таъсири натижасида пайдо бўладиган инъикос шаклларини тушунамиз. Сизгилар дунёни инъикос этишининг бирламчи ва табиий омилидир. Демак, сезги - объектив дунёнинг субъектив инъикоси. У сезги аъзолари орқали дунё ҳодисаларини, буюмларнинг хусусият ва сифатларини айрим-айрим, бир-бири билан боғланмаган ҳолда акс эттиради. Идрок қилиш ҳиссий билишнинг мураккаброқ шакли бўлиб, у сезги аъзоларига бевосита таъсир кўрсатувчи буюмни яхлит ҳолда акс эттиради. Инсон миясининг умумлаштирувчи фаолиятига асосланган бу акс эттириш жараёнига кишининг олдинги тажрибалари, абстракт тафаккурнинг фаолияти ва бошқалар ҳам келиб қўшилади. Шуларга асосланган идрок қилиш нарсаларнинг зарурроқ, чуқурроқ томонларини аклан (фикран) ажратиб олишга ва билишга имкон беради. Мия инсон илгари идрок қилган нарсани ўз хотирасида сақлаб қолиш ва уни қайта тиклаш қобилиятига эга. Сезги аъзоларига таъсир кўрсатмаётган буюмнинг ана шундай қайта тикланган қиёфаси тасаввур деб аталади. Инсон ҳиссий билиш босқичида тўхтаб қолмайди. У мазкур босқич доирасидан чиқиши, буюмларнинг умумий, зарурий ва муҳим хусусиятлари ҳамда муносабатларини, уларнинг бевосита ҳиссий мушоҳада қилиб бўлмайдиган қонуний алоқаларини билиб олиши мумкин⁴⁷².

Бунга абстракт тафаккур - билишнинг мантикий босқичи орқали эришилади. Билиш жараёнининг сифат жиҳатдан янги, олий босқичи - мавҳум тафаккур жамиятдан ва тилдан ташқарида бўлмайди. У амалиётнинг, тарихий тараккиётнинг махсули. Тафаккур воқеликнинг умумлаштирилган, яъни билвосита аксидир. Тафаккур ва тил бир-бири билан чамбарчас боғланган. Тил бўлмас экан - умумлаштириш жараёни ҳам бўлмайди. Ҳиссий билиш сингари мавҳум тафаккур ҳам муайян шаклларда рўй беради. Бу шакллар тушунча, муҳокама ва ақлий хулосалардир. Тушунча нарса ва ҳодисаларнинг умумий ва муҳим томонларини акс эттиради. Масалан, “одам” тушунчаси ҳамма инсонларга хос энг асосий

⁴⁷¹ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁴⁷² <https://uz.wikipedia.org/wiki/Epistemologiya>

белгиларни ўзида мужассам ифода қилади. Муҳокамада буюмларда муайян хусусиятлар мавжудлиги таъкидланади ёки инкор қилинади. Тилда муҳокамалар гап орқали ифодаланadi. Бир ёки бир неча муҳокама воситаси билан янги муҳокама олиш имконини берадиган тафаккур шакли ақлий хулоса, деб аталади. Бундай усул билан мавжуд билимларга таяниб, янги билимлар ҳосил қилинади. XIX аср охири ва XX аср бошида билиш тўғрисидаги таълимотда эмпиризм, эмпириокритицизм, идеализм, иллюзионизм, позитивизм, прагматизм, реализм, сенсуализм, скептицизм каби кўпдан-кўп йўналишлар пайдо бўлди⁴⁷³.

Билиш ва билим. Билишнинг моҳияти, шаклланиш ва ривожланиш қонуниятлари, хусусиятларини ўрганиш фалсафа тарихида муҳим ўрин эгаллаб келмоқда. Инсон ўз билими туфайли борлик, табиат, жамиятни ва ниҳоят, ўз-ўзини ўзгартиради. Билишга қаратилган инсон фаолиятини ва уни амалга оширишнинг энг самарали усулларини тадқиқ этиш фалсафа тарихида муҳим аҳамиятга эга. Шу боис ҳам фалсафанинг билиш масалалари ва муаммолари билан шуғулланувчи махсус соҳаси — гносеология вужудга келди.

Инсон билиши ниҳоятда кўп қиррали, мураккаб ва зиддиятли жараёнدير. Гносеология асосан, билишнинг фалсафий муаммоларини ҳал этиш билан шуғулланади. Ҳар бир тарихий давр жамиятнинг ривожланиш эҳтиёжларидан келиб чиқиб, гносеология олдига янги вазифалар қўяди⁴⁷⁴. Хусусан, XVII аср ўрталарида европалик файласуфлар илмий билишнинг аҳамияти, ҳақиқий илмий билишлар ҳосил қилишнинг усулларини ўрганиш, илмий ҳақиқат мезонини аниқлаш билан шуғулландилар. Тажрибага асосланган билимгина ҳақиқий билимдир, деган ғояни олға сурдилар.

XVIII аср мутафаккирлари илмий билишда инсон ақли имкониятларига, рационал билишнинг ҳиссий билишга нисбатан устунлигига алоҳида урғу бердилар.

Немис файласуфи И. Кант билиш натижаларининг ҳақиқийлиги хусусида эмас, балки инсоннинг билиш қобилиятлари ҳақида баҳс юритди⁴⁷⁵. Гносеология олдида инсон оламни била оладими, деган масала кескин қўйилди. Инсоннинг билиш имкониятларига шубҳа билан қарайдиган файласуфлар *агностиқлар*⁴⁷⁶ деб аталдилар.

Билиш инсоннинг табиат, жамият ва ўзи тўғрисида билимлар ҳосил қилишга қаратилган ақлий, маънавий фаолият туридир. Инсон ўзини қуршаб турган атроф-муҳит тўғрисида билим ва тасаввурга эга бўлмай

⁴⁷³ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-b/bilish-nazariyasi-uz/>

⁴⁷⁴ <https://uz.wikipedia.org/wiki/Epistemologiya>

⁴⁷⁵ <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

⁴⁷⁶ <https://www.vaklass.ru/materiali?mode=cht&ctid=124>

⁴⁷⁶ Агностицизм. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

туриб, фаолиятнинг бирон-бир тури билан муваффақиятли шуғуллана олмайди. Билишнинг махсули, натижаси илм бўлиб, ҳар қандай касб-корни эгаллаш факат илм оркали рўй беради. Шунингдек, билиш инсонгагина хос бўлган маънавий эҳтиёж, ҳаётий заруриятдир⁴⁷⁷.

Инсоният кўп асрлар давомида орттирган билимларини умумлаштириб ва кейинги авлодларга бериб келганини туфайли ҳам ўзи учун қатор қулайликларни яратган. Инсон фаолиятининг ҳар қандай тури муайян илмга таянади ва фаолият жараёнида янги билимлар ҳосил қилинади.

Кундалик фаолият жараёнида тажрибалар оркали билимлар ҳосил қилиш бутун инсониятга хос бўлган билиш усулидир. Билимлар бевосита ҳаётий эҳтиёждан, фаровон ҳаёт кечириш заруратидан вужудга келган ва ривожланган. Инсониятнинг анча кейинги тараққиёти давомида илмий фаолият билан бевосита шуғулланадиган ва илмий назариялар яратувчи алоҳида социал гуруҳ вужудга келди. Булар — илм-фан кишилари бўлиб, илмий назариялар яратиш билан шуғулландилар.

Билишнинг икки шакли: кундалик (эмпирик) билиш ва назарий (илмий) билиш бир-биридан фаркланади.

Кундалик билиш усуллари ниҳоятда хилма-хил ва ўзига хос бўлиб, бундай билимларни системалаштириш ва умумлашган ҳолда кейинги авлодларга бериш анча фойдалидир. Ҳозирги замон Ғарб социологиясида халқларнинг кундалик билим ҳосил қилиш усуллари ни ўрганувчи махсус соҳа — этнометодология фани вужудга келди.

Гносеология асосан назарий билиш ва унинг ривожланиш хусусиятларини ўрганиш билан шуғулланади. Назарий билишнинг объекти, субъекти ва предметини бир-биридан фарқлаш муҳим.

Билиш объекти. Тадқиқотчи-олим, файласуф, санъаткор ва бошқаларнинг, умуман инсоннинг билимлар ҳосил қилиш учун илмий фаолияти қаратилган нарса, ҳодиса, жараён, муносабатлар билиш объектлари ҳисобланади. Билиш объектлари моддий, маънавий, конкрет, мавҳум, табиий ва ижтимоий бўлиши мумкин. Билиш объектлари энг кичик зарралардан тортиб ўлкан галактикагача бўлган борлиқни камраб олади. Билиш объектларига асосланиб, билим соҳалари табиий, ижтимоий-гуманитар ва техник фанларга ажратилади.

Билиш субъекти. Билиш билан шуғулланувчи кишилар ва бутун инсоният билиш субъекти ҳисобланади. Айрим олинган тадқиқотчи-олимлар, илмий жамоалар, илмий тадқиқот институтлари ҳам алоҳида билиш субъектларидир. Илмий фаолият табиат ва жамият моҳиятини билишгагина эмас, балки инсоннинг ўзига ҳам қаратилиши мумкин. Инсон

⁴⁷⁷ <https://library.sammi.uz/Library/>

ва бутун инсоният айни бир вақтда ҳам билиш объекти, ҳам билиш субъекти сифатида намоён бўлади.

Билишнинг мақсади илмий билимлар ҳосил қилишдангина иборат эмас, балки билиш жараёнида ҳосил қилинган билимлар воситасида инсоннинг баркамоллигига интилиш, табиат ва жамиятни инсонийлаштириш, табиий ва ижтимоий гармонияга эришишдир. Фан - фан учун эмас, балки инсон манфаатлари учун хизмат қилиши лозим. Инсон илмий билимлар воситасида маънавий баркамолликка эриша боргани сари илм-фан кадрият сифатида эъзозлана бошлайди. Фаннинг ҳар томонлама ривожланиши билан турли илм соҳаларининг ҳамкорлиги кучаяди, бутун илмий жамоалар билан билиш субъекти, янги илмий кашфиётлар ижодкорига айланадилар.

Билиш предмети субъектнинг билиш фаолияти камраб олган билиш объектнинг айрим соҳалари ва томонларидир. Фаннинг ўрганиш соҳаси тобора конкретлашиб боради. Табиатшунослик фанларини билиш предметига қараб ботаника, зоология, география, ихтиология ва бошқа соҳалари вужудга келгандир. Тадқиқот предмети фанларни бир-биридан фарқлашга имкон берадиган муҳим белгидир.

Билиш даражаларини шартли равишда: қуйи, юқори ва олий даражага ажратиш мумкин. Билишнинг қуйи даражаси барча тирик мавжудотларга хос бўлиб, ҳиссий билиш дейилади. Ҳиссий билиш сезгилар воситасида билишдир.

Инсоннинг сезги аъзолари (кўриш, эшитиш, ҳид билиш, таъм билиш, тери сезгиси) бошқа мавжудотларда бўлгани сингари унинг нарсаларга хос хусусият, белгиларини фарқлаш, табиий муҳитга мослашиш ва химояланиши учун ёрдам беради. Билишнинг қуйи босқичида сезги, идрок, тасаввур, диққат, хаёл ташқи олам тўғрисида муайян билимлар ҳосил қилишга ёрдам беради.

Билишнинг юқори босқичи фақат инсонларгагина хос бўлиб, ақлий билиш (рационал билиш) дейилади. Агар инсон ўз сезгилари ёрдамида нарса ва ҳодисаларнинг фақат ташқи хосса ва хусусиятларини билса, тафаккур воситасида нарса ва ҳодисаларнинг ички моҳиятини билиб олади. Моҳият ҳамиша яшириндир, у доимо ҳодиса сифатида намоён бўлади. Ҳар бир ҳодисада моҳиятнинг фақат бир томонигина намоён бўлади. Шу боисдан ҳам ҳодиса алдамчи ва чалғитувчидир. Бинобарин, инсон сезгиларининг бирон-бир нарса ёки ҳодиса тўғрисида берган маълумотлари ҳеч қачон унинг бутун моҳиятини очиб бера олмайди⁴⁷⁸.

Навий фалсафа муҳим муаммолардан бири бўлган, борликни идрок этишда инсон ақл-идроки унга сабаб бўлувчи 5 та сезгилари хусусида жуда

⁴⁷⁸ <https://library.sammi.uz/Library/>

оригинал назарияларни яратган. Хусусан, “Ҳайратул-аброр”нинг “учинчи ҳайрат” бобида бу мавзуга алоҳида таъриф берилган.

Бу бобда, Навоий бу мавзуни куйидагича тавсифлайди: Яратган бутун олами яратишидан бош мақсади одам экан, уни гўзал шакл-шамойил, унданда муҳими, бошқа барча махлуқотдан уни ажратиб турувчи ақл-идрок билан яратганини ҳайратга сабаб олий мўъжизалардан деб баҳолайди. Оллоҳ инсон онг-тафаккурининг қобиғи бўлган бош ва миянинг инсоннинг олий жойи, танасининг энг юқорисига жойлаштиради. Агар одамнинг танаси бир давлат ёки бир мухташам қалъа бўлса, бош шу кўргонни бошқариш қароргоҳидир дейди. Инсон миясида ҳар хил фикрлар паришон, яъни сочик тарзда бўлади. Инсон бу фикрларни жамлаб, тўғри хулоса қилиши учун, танасида ва ана шу бошида, танасида жо бўлган шундай воситалар борки, улар ҳам бир мўъжизадир, деб, сезги органларини таърифлайди. Улар Навоийда ўзига хос тарзда куйидагича:

- *Басира – кўриш сезгиси – кўз;*
- *Сомиа – эшитиш сезгиси, ҳулоқ;*
- *Ломиса - сезиш аъзолари, сезги;*
- *Шомиа – ҳид билиш сезгиси, бурун, димоғ;*
- *Зайиқа – таъм билиш, тил, танглай, оғиз каби сезгиларни келтиради.*

Шунингдек, буларни тўлдирувчи ва инсон яшаши учун асос бўладиган тана аъзолари, органларини таърифлаб, нафас олиш органлари, ҳазм қилиш органлари – ошқозон ичак тизимини ҳам катта бадий-фалсафий тарзда таърифлайди. Бу орқали, танадаги барча органлар, хоҳ моддий, хоҳ руҳият билан боғлиқ бўлсин, улар бир-бири билан узвий, умумий бутунликни ташкил этишини таъкидлайди. Боб якунида Навоий “Ўзини билган Оллоҳни билди” ҳадисини хулоса қилади⁴⁷⁹.

Навоийда оламу кубро ва оламу суғродан ташқари руҳ олами, кўнгил олами тасвири алоҳида аҳамиятга эга. Бизнинг фикримизча, инсон боласи она қорнидаёқ, унга жон ато этилган пайтданок ўз руҳий олами билан яшай бошлайди. Эмбриолог олимлар эътироф қилишича, ҳали бола маълум ҳафталик, ойлик ҳомила ҳолидаёқ онасининг қайфияти, об-ҳавога, товушлар, хид каби ташқи таъсирларга ўз реакциясини билдиради. Янги туғилган чақалоқларни жиддий кузатсак, улар жуда тинч ва сокин вақт ва жойда ҳам вақти-вақти билан чўчиб тушиши, айниқса уйқудалик пайтидан чўчиб уйғониб йиғлаши ёки қучли безовталанишини кўриш мумкин. Бу ҳол психология фанида исботланган ҳодиса. Бу ҳол бизни фикримизча ҳам, чақалоқлар, туш кўриш жараёнида ўзи кўркиб кетиш ҳоллари юз беради.

Бундай ҳолга мисолни “Фарҳод ва Ширин”даги Фарҳоднинг Хисрав билан диалогидаги бир мантқиқий-фалсафий ўрнига эътибор бериш орқали

⁴⁷⁹Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 90-96 б.

билиш ва Навоийнинг, инсон психологиясини чуқур билганлигини кўриш мумкин. Навоий бу диалогда инсон табиатини руҳ ва ишк тимсолида ўта фантастик тасвирлайди.

Деди: қай чоғдин ўлдинг ишқ аро маст?

Деди: руҳ эрмас эрди танга найваст⁴⁸⁰.

Бу суҳбатда гарчи гап ишқ ҳақида кетган бўлсада, лекин, Навоий инсонга ишқ “дард”и ҳали руҳи танига кирмасиданок мубтало бўлишини айтади. Бу ерда ишққа энг улуг башарий туйғу сифатида, ақл-заковат эгаси инсонга хослиги алоҳида урғу берилган.

Дироят – онг, ақл ва тажриба йўли билан оламни англаш, хабардорлик, вокифлик тарзида тушуниш мумкин⁴⁸¹.

Масалан; “Вакфия”да ақлу дониш, билим берувчи...хидоят авроклари бидоятин ва *дираятосо* сабоклари ниҳоятин ул кимё ҳамда ва жавоҳир шукри била мунаххас ва мунаввар килурлар⁴⁸² дейилади.

Дарк – идрок. Инсоннинг бошқа жонлардан яна бир фарқи, шубҳасиз унинг идрокидир. Идрок, гарчи Навоийда идрок тарзида қўлланилган бўлсада, шеърят вазни, умуман бадийий услуб талабидан келиб чиқиб, кўп ўринларда “*дарк*” тарзида ёзилган. Унинг мазмуни, лугатда, дарк – биринчи талкинда: *идрок, ақл, фаҳмлаш, тушуниш, сезиш*;

“Фарход ва Ширин”да:

Ки гардун хозини даркида ожиз,

Кўзи кўрмай мингидин бирни ҳаргиз

Дейилганда фалакдаги, оламдаги сирлар хазинасини идрок килишда ожизлик килди, унинг мўъжизаларидан мингдан бирини ҳам кўзи кўрмай колди. Бошқача айтганда, англай олмади...деган маънода ифодаланган.

Бошқа талкинда: *фаҳм, идрок билан топши, ҳис этиши⁴⁸³* тарзида изоҳланган

“Махбубул-кулуб” да:

Лаим ва карим захм ва мархамин кўнглим *дарк* этибдир дейилган.

“Хазойинул ул-маоний”да:

Бўлур хусн ичра бир оники аҳли ишқ *дарк* айлар,

Йўк эрса зоҳиди беишқнинг йўк мунда *идроки*.

“Аҳли дарк” деган иборалар, зукко фаҳму-фаросатли, теран идрок эгалари, донолар сифатида талкин килинган.

Таҳлилларимиз ва фикримизча классик фалсафанинг Шарқда ҳам Ғарбда ҳам вакиллари деярли ҳеч бири, илоҳий ҳақиқатни, яъни Оллоҳни борлигини рад этмаган. Албатта айрим ўта исёнкор файласуфларни ҳисобга олмаганда. Лекин, фалсафадаги деярли кўплаб масалалар учлик

⁴⁸⁰ Навоий, А. МАТ: 20 томлик. 8 т. Ҳамса: Фарход ва Ширин. Т.: “Фан”, 1991. 323 б.

⁴⁸¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 1-жилд. Тошкент, фан 1983. 494 б.

⁴⁸² Навоий, А. МАТ: 20 томлик. 14 т. Вакфия. Т.: “Фан”, 1998. 231-270 б.

⁴⁸³ АНАТИЛ. 1-жилд 461 бет.

ёндашувини талаб қилади. Афсуски, ана шу учлик орасидаги ихтилофлар кўп ҳолларда бир-бирларини умуман эшитиш ва қабул қилмаслик даражадаги адоватни келтириб чиқарган ва бу ҳол ҳанузгача давом этиб келмоқда. Ҳатто оралик ва бир йўналиш соҳалар орасида ҳам. Буларни биз:

1. илоҳий ҳақиқат;

2. дунёвий ҳақиқат;

3. илмий ҳақиқат деб шартли белгилади.

Инсоният тараққиёт тарзи шунини кўрсатадики, аксар амалий натижа ва самарага асосан илмий ёндашув орқали эришилган. Кўп ўринларда айтиб ўтганимиздек, Навоийдаги олам сирларини ирфоний, маърифий асосда ёндашув устувор тамойил эканлигини таъкидлаш керак.

Илгари Ҳақ ва Ҳаққа етиш деганда тасаввуф фалсафасида ҳам, эътиқодда ҳам, илоҳий ҳақиқат яъни, Оллоҳнинг назарига тутиш ёки фақат ҳамма жараёнлар оқибати Оллоҳнинг иродасига боғлиқ ҳолда ечим топган. Ёки фақат шу тан олинган. Бу ҳол Ғарб дунёсида ҳам илоҳий ҳақиқатни рад этган ёки унга шубҳа билан қараган кишилар, имонда собит эмас, кофир деб катл қилинган, сазойи қилинган ёки бадарға қилинган. Аслда Шарқдаги уйғониш ҳам Ғарб дунёсидаги уйғониш ҳам олам ва борлик ҳақидаги, шунингдек антропоген фалсафа, яъни, инсон фалсафасида янгича қарашлар устувор бўлганлиги тушунилади. Булар, тиббиёт илмлари, рассомчилик, физика, кимё, математик, хандаса ва фалақийёт соҳасидаги илмларнинг юзага чиқиши билан баҳоланади. Гарчи, Миср пирамидалари, Юнонистонда ва бошқа тамаддун ўчоқларида дунёнинг мўъжизалари сифатида сақланиб келаётган пирамидалар, маёқлар, осма боғлар каби дунё мўъжизалари дунёвий ва аниқ фанлар маҳсули бўлсада, бу кўр-кўрона илоҳий мўъжиза сифатида эътироф этиб келинди. Бундай мўъжизаларни яратган усталар, санъаткорларнинг номлари деярли эсланмайди. Афсуски, уларнинг аксари турли баҳоналар билан даҳрийликда айбланиб катл қилинган.

Навоий ҳам айнан шундай нозик вазиятда яшаб, фаолият олиб олиб борди ва ижод қилди. Унда, борлик ва нарсаларнинг моҳияти, ички мазмуни ва сирларини очишда кимё, физикавий, математик ўлчам ва салмоғи, микдори, даражаси билан боғлиқ муаммо ва саволларни илмий таҳлил (анализ) қилишга тавсия ва рағбат катта эди.

Эътиборли жиҳати шундаки, таъм, хид билиш каби органларнинг ўзи моддий мавжуд бўлиб, улар орқали борликни идрок қилиш туйғулари номоддий борлик бўлиб, бу ҳислар фақат шу ҳолат юз берганда ҳис қилинади. Инсон тафаккур тарзи ривожланиши кейинчалик, бирламчи табиий сезги органлари билан бирга оламни билиш асосида илмий тизими сифатида бир қатор фанлар пайдо бўлди. Навоий асарларида оламни ўрганиш илми сифатида инсонлар томонидан яратилган фанлар санаб ўтилади. Хусусан, “Фарҳод ва Ширин”да Ширинга Меҳнбону бошчилигида

надималари, яъни хос хотин-кизлар томонидан турли илмларни эгаллаганлари ва кўплаб муаммоларни илм воситасида ҳал қилганлигини моҳирона ифодалаган. Бу ҳол, муқаддас ҳадисдаги, “илм олиш ҳар бир муслим ва муслима учун фарз” ҳикмати билан бирга, умуман, илм-фаннинг мўъжизаси ҳақида боради. Бундай фанлардан:

1. Мусика – мусика илми, мусика назарияси; Шарк мусикасининг эски нота усули;

2. Мантик – мантик илми, логика;

3. Ҳайъат – Шаркда астрономия фани;

4. Ҳақойиқ («ҳақиқат» сўзининг кўплиги) илми – мавжудот ҳақиқатлари ҳақидаги илм;

5. Балоғат – адабиёт назариясига оид бўлиб, бадиий сўз санъатини, шоирлик маҳорати сирларини ўрганувчи илм бўлиб, бу орқали фалсафий этика – ахлоқ масалаларида муҳимлиги уқтирилади.

6. Ҳикмат– фалсафа фани, баъзи тадқиқотчилар физика ва табиийёт илми деб ҳам ҳисоблайдилар;

7. Тарих;

8. Муаммо – шеърий топишмоқ ёки, абжад ҳисобида ҳарфлар воситасида тарих моддаси чиқариш фани, усули⁴⁸⁴.

Бутун оламни яратишдан мақсад инсон бўлиб, у ҳамма мавжудот ичида тенги йўқдир. Инсон кўнглини турли билимлар хазинаси қилди ва бу тилсим ичида Аллоҳ ўзини яширди. Инсоннинг ажойиб жисми, бир махфий сир хазинаси ўларок ўзида ана шу ганж тилсимини сақлайди. Бу тилсим жон бўлиб, у ўша хазинада туради ва унга посбонлик қилади. Эй жон! Сени бу хилда яратилишинга чексиз офарин!

Маълумки, оламни ўрганишда, уни одамлар орасида бир-бирига ва кейинги авлодларга етказиш коммуникатив воситаси нутқ, тил ёки сўздир. Навоий нафақат шоирона талқинда сўзнинг каддини заргарона таърифлаган, балки, унинг фалсафий-психологик ва фалсафий-эстетик жиҳатини чуқур таҳлил қилган. Навоий фалсафасида тил сўзи кўп ўринда сўз тарзида таҳлил қилинади. Ваҳоланки, мантикий жиҳатдан қараганда ҳам тилни, нутқнинг ўзаги сўздир. Сўз хусусида Навоий асарларининг фалсафий тарбиявий мақсадидан катъий назар деярли ҳаммасида албатта турли даражада таъриф бериб ўтилган.

Алишер Навоий адабиётнинг асосий жавҳари бўлган сўзга катта эътибор берган. Навоий “сўз”ни ўз асарларида кўп маънода ишлатади. У “сўз” сўзи остида инсониятнинг ҳамма маънавий бойлигини - алоҳида ижтимоий категория бўлган тилни ҳам, идеология формаларидан ҳисобланган фалсафа ва бадиий адабиётни ҳам назарда тутган.

⁴⁸⁴ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 8 т. Ҳамса: Фарҳод ва Ширин. Т.: “Фан”, 1991. 396 б.

Фалсафанинг узвий қисми мантиқ илми экан, мантиқиям мантиқи яъни, соф мазмуни аслда тил эканлигини таъкидлаш лозим. Шу маънода Навоийни Шайх Фаридиддин Атторнинг мажозий фалсафага асосланган “Матикут-тайр”ига жавоб тарзида ёзган “Лисонут-тайр” асари “Қуш тили” сифатида таржима қилинади. Унда асосий ургу қушлар тимсоли (тамсил) сифатида ижтимоий-фалсафий, тасаввуфий масалалар ва ихтилофларга бағишланган. Зеро асар,

Жон қуши чун мантиқи роз айлағай,
Тенгри ҳамди бирла оғоз айлағай⁴⁸⁵

деган байт билан бошланади. Бу ерда жон қуши, яъни жоннинг жавҳари сўз орқали, Тангри ҳамдини, таърифини айтиш олий мақсад қиланади. Ёки бошқача айтганда, Тангри асрорини сўз, тил билан изҳор қилишдир. Айнан Тангри рози, - олам сирини фалсафий баёни, оламнинг асосий манбаи, жавҳари, мояси Тангри, деган хулосаси бўлади.

“Ҳайратул-аброр”нинг 14 - бобида сўз хусусида шундай фикрлар ёзилади:

Тенгрики, инсонни қилиб ганжи роз,
Сўз била ҳайвондин анга имтиёз⁴⁸⁶.

Яъни, Тангри инсонни хазиналар ичида энг ноёб ва сирли хазина қилиб яратди, унинг ноёблиги, сирлилигининг боиси, ҳайвонот бошка тиригунотирик, мавжуду-номавжуд оламдан имтиёзи, унинг сўзи, тили, нутқидир.

Жон ўлуб ул, руҳ анинг қолиби,
Ким танида руҳ, анинг толиби⁴⁸⁷.

Тана инсон вужудининг қолипи бўлиб, руҳ шу қолип ичидаги сирли хилқат, лекин, руҳнинг ичида, қобиғида яна шундай бир ноёб ва тенгсиз бир хазина борки, бу сўздир, тилдир дейилган.

Бўлмаса эъжоз мақомида назм,
Бўлмас эди тенгри қаломида назм⁴⁸⁸.

Яъни сўз бўлмаганида эди, на насрда на назмда асару дostonлар қандай битилар эди, Тангри ҳақида битилган китоб қайда эди. Бу ерда Қуръон ва бошка илоҳий китоблар назарда тутилган. Эъжоз сўзи, айнан мўъжиза дегани. Бу ердаги мўъжиза сўз ҳақида, тил, нутқ ҳақида бормоқда.

“Назм ул-жавоҳир”да, Қуръони Қаримдаги, “Биз одам боласини сийладик”, “Биз инсонни энг яхши тузулиш билан яратамиз” қаломига ишора ортидан, “агар инсон сўзламаса, Исо билан унинг оти ва Солиҳ билан унинг туяси орасида фарқ бўларми эди”, деган ривоят келади. Бу ердаги инсонни сийланиши айнан тил ва тафаккур билан сийладик, унинг ташқи тузулишини ва ички дунёсини мутаносиблаштирдик дейилган.

⁴⁸⁵ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 12 т. Лисонут-тайр. Т.: “Фан”, 1996. 7 б.

⁴⁸⁶ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 55-61 б.

⁴⁸⁷ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 61 б.

⁴⁸⁸ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Ҳамса: Ҳайрат ул-аброр. Т.: “Фан”, 1991. 55-61 б.

Бобда “инсонлар тафаккурларига яраша гапирадилар” деган хикматли фикр айтилган. Дарҳақиқат, тил тафаккурни сўз билан ифодалаш воситасидир.

Шунингдек, сўз инсон учун сўз тириклик нишони эканлиги, у жондаги, яъни дилдаги истакни бошқаларга, хусусан маҳбуба, жононга етказиш воситаси, инсонни ҳайвондан фарқи ва шарифлиги айнан сўз, тил туфайли эканлиги айтилади:

*Сўздурки нишон берур ўликка жондин,
Сўздурки берур жонга хабар жонондин,
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билким, суҳари шарифроқ йўқ ондин*⁴⁸⁹.

“Муҳакамат ул-луғатайн” эса: “инсонни нутқ ва тил билан шарафлаб, тилининг ширинлиги, фикр баён этишнинг гўзаллиги, шукур айтишнинг шакари, (Оллоҳнинг борлиги ва бирлигига) гувоҳлик беришининг асали ва миннатдорчилиги туфайли, Яратган уни бошқа жонзодлардан улуғ ва мумтоз қилган Оллоҳга ҳамду санолар бўлсин” деган муқаддас калом билан бошланган⁴⁹⁰.

Бобга доир умумий хулоса:

Ушбу бобда. Алишер Навоийнинг фалсафий, онтологик қарашлари тизимида инсон, инсон ва жамият ижтимоий борлик сифатида, унинг коинотдаги, борлиқдаги ўрни ва макоми хусусида гап боради. Мутафаккирининг инсон фалсафаси масаласидаги ўзига хос оригинал қарашларининг моҳияти, хусусан, инсонга ижтимоий-фалсафий баҳо, инсоннинг ижтимоий-психологик хусусиятлари, инсон табиатининг ижобий ва салбий жиҳатларига ёндашув, гениал асарлари “Ҳайрат ул-аброр”, “Лисон ут-тайр”, “Маҳбуб ул-қулуб” ва бошқа асарларидаги антропоген фалсафага оид қарашлари мисолида ёритилган. Инсон ва инсонпарварлик фалсафасининг факат Навоийга хос бўлган ҳам дунёвий ҳам илохий жиҳатлари мисолида, мутафаккирнинг инсонни ижтимоий-психологик табиати, ижтимоий-фалсафий, маънавий-ахлоқий, тизимини яратганлиги исботланган. Навоий инсон мавзусидаги қарашлари қадимги дунё фалсафасининг буюк намоёндалари ва ундан кейинги фалсафий тафаккур дарғалари билан киёсий таҳлил қилиниб, замонавий антропоген фалсафий концепциялари асосида илмий, фалсафий-концептуал хулосалар қилинди.

Бобнинг иккинчи параграфида, фалсафий таълимотлар тарихидан маълум ва машҳур бўлган мутафаккирлар хулосаси бўлган ***билши назариясига*** доир энциклопедик хулосалар келтирилиб, кейин,

⁴⁸⁹ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 15 т. Назм ул-жавоҳир. Т.: “Фан”, 1999. 125 б.

⁴⁹⁰ Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 16 т. Муҳакамат ул-луғатайн. Т.: “Фан”, 2000. 7 б.

Навоийнинг билиш назариясига оид қарашлари асарларидаги онтологик ва антропоген фалсафий талқинлар мисолида илмий назарий таҳлил қилинган. Бу бобда мутафаккир фалсафий қарашларида фалсафанинг белгилловчи йўналишларидан бири – гносеология, эпистемология, яъни борликнинг билиш назариясига оид қарашлари ёрқин мисоллар билан қиёсий таҳлил қилинган.

Жумладан, унда билишнинг асосий воситалари бўлган инсон сезгилари, шунингдек фақат инсонга хос бўлган – ақл, идрок, кўнгил, димоғ, дид-фаросат, хотира, мушоҳада, мулоҳаза, билиш ва уни бошқаларга етказишдаги мўъжизавий коммуникатив мантик, мантикнинг мантикини ташкил этган тил хусусиятлари тўғрисида фикр юритилган.

Тадқиқ қилиш давомида мутафаккир асарларида бу муаммолар ва масалаларга доир бевосита мавзулар, боблар ажратилиб алоҳида фалсафий талқин қилингани исботланган. Шунингдек, “Хамса” таркибига кирувчи дostonларда ва деярли бошқа ҳамма асарларида бевосита ва билвосита юксак бадиий ва мажозий, тамсилий тарзда ўз ифодасини топгани ишончли ва батафсил таҳлил қилиниб, илмий, фалсафий-концептуал хулосалар қилинган.

Бобнинг 2 параграфи онтологияда – борликни билишни билиш назарияси билан боғлиқ масалалар тадқиқ қилинган. Бу мавзу аввалида билиш назарияси билан боғлиқ шу давргача фалсафа фанидаги билиш назарияси, гносеология, эпистемология назарияларининг илмий фалсафий хулосалари асос қилинган. Билиш назарияси бўйича Навоийга хос талқин унинг асарларидаги фалсафий мулоҳаза ва таҳлилий услубда ва тилда таъдил қилинганлиги тадқиқ қилинди. Жумладан, билишнинг илк ва энг ишончли табиий воситалари -

- *Басира – кўриш сезгиси – кўз;*
- *Сомиа – эшитиш сезгиси, қулоқ;*
- *Ломиса - сезиш аъзолари, сезги;*
- *Шомиа – ҳид билиш сезгиси, бурун, димоғ;*
- *Зайиқа – таъм билиш, тил, танглай, оғиз каби сезгилари мисолида таҳлил қилинган.*

Шунингдек, онг, ақл, тил, тафаккур, идрок, кўнгил, зеҳн каби башарий сифатларнинг Навоий фалсафий тафаккуридаги таърифи, тавсифи тадқиқий тавсифланган, шулар асосида хулосалар қилинган.

ХУЛОСА

Алишер Навоий онтологик карашларининг фалсафий-концептуал таҳлили мавзусидаги монографиянинг якунида куйидаги умумий хулосаларга келинди:

1. Мавзу хулосасини бошлашдан олдин, аввало шуни таъкидлаш лозимки, оламни, борликнинг пайдо бўлиши, яшаши ва келажаги билан боғлиқ онтологик карашлар турли-туман, лекин на ибтидоси на интиҳосини, на моҳияти, на жавҳарини, борлигию йўқлиги, бутун коинотдаги, оламдаги ердаги нарсалар ҳақиқий оламми ёки йўқми, борлиги нима билан исботланади, йўқлиги нима билан асосланади, бу олам ҳақиқий оламми ёки ҳақиқий оламнинг сояси, акси, тажаллийсими, биз кўриб турган нарсалар ҳақиқий борликми, ҳақиқатдан ҳам олам бир бутунлик, яхлитликдан иборат бир тизимми, уни нима умумлаштириб яъни, бирлаштириб туради каби турфа саволлар ҳали жавобсиз турипти. Уларга файласуфлар турлича жавоб бериб келишган. Шунга қарамай бу саволлар умумий маънода очик, ечимини кутиб турипти. Шундай мушкул саволларга жавоб кидирган ва уларга ўз тафаккур имкониятлари даражасида жавоб берган мутафаккир Навоий эканлиги тадқиқотнинг асосий мақсади ва илмий янгиллиги бўлади.

2. Тадқиқот доирасида улуг мутафаккир Алишер Навоий фалсафий карашларининг шаклланишида Навоий давригача яшаб ижод қилган қадимги Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари фалсафий мероси хусусида тадқиқий-таҳлилий ишлар олиб борилиб, улар бир-бири билан мантқан боғлиқ, фалсафий тафаккур тараққиётини таъминлаган. Навоийнинг фалсафий, хусусан онтологик фалсафа соҳасидаги карашларининг шаклланишида, унинг ўзи эътироф этган салафлари, асарлари баёнида қатта эътироф ва эътибор билан баҳоланган мутафаккирлар мероси назарий асос бўлганлиги илмий хулоса қилинди. Булар жумласига қадимги тамаддун ўчоқлари бўлган қадимги Миср, Бобил, Шумер, Ҳиндистон, Яқин ва Ўрта Шарқ, Арабистон ярим ороли халқлари, Хитой, Эрон, Марказий Осиё ва Юнонистонда шаклланган фалсафий тафаккур дурдоналари бўлиб, бу фалсафий мактаблар, уларнинг машҳур намоёндалари меросини мутафаккир чуқур ўрганганлиги илмий асосланди.

3. Навоийнинг бебаҳо меросига турли даврларда бўлган муносабатларда унинг меросига ҳар бир давр мафкуравий муҳити таъсири ва хусусиятлари ҳақида фикр юритилди, илмий-назарий ва концептуал хулосалар чиқарилди. Бу хусусда гап кетганда, мутафаккир меросига ёндашувларни унинг меросини ўрганиш бўйича назарий-методологик асос сифатида баҳолаб, асосан Навоий фалсафий меросига собиқ шўро давридаги мафкуравий муносабат таҳлил қилинди. Чунки, бу даврда Навоий меросини ўрганишда мақсадли қатта ғаразли сиёсий-мафкуравий

йўл тутилган бўлиб, мутафаккир асарларини давр мафқурасига мос тушадиган қисмларига кенг эътибор қаратилган бўлиб, давр мафқурасига номақбул қисмлари қискартириб, энг ёмони ҳақиқий мазмунидан бошқача тарзда талқин ва тарғиб қилинган. Эътиборли жиҳати, Навоий асарларининг даслабки боблари борлик, унинг ибтидоси, асосий моҳияти яъни субстанцияси, яралиши ва мавжудлик шакллари­нинг пантеистик-фалсафа тарзида баён қилинган. Биз айнан шу қисмлари, борлик билан боғлиқ бошқа бобларини, фалсафий этиканинг илоҳий асоси баён қилинган бошқа бобларини мақсадли равишда тақикланганлигини шўро давридаги бир нечта нашрлар мисолида аниқ тахлилий тадқиқ этилди ва илмий-концептуал хулосалар қилинди.

4. Навоийнинг онтологик фалсафаси тахлилига киришар эканмиз, биринчи галда унинг борлик фалсафасини баён қилиш тили ва услубидаги мураккабликка дуч келамиз. Бу мураккаблик шундаки, Навоий асарларидаги фалсафий фикрларнинг баёнида шундай истилоҳларга дуч келинадик, бундай истилоҳ, ибора, жумла, ҳикматларни ҳозирги умумэътироф этилган фалсафий терминлар, тушунчалар билан кескин фарқини англаймиз.

Навоий онтологик фалсафасига хос, *адам, азал, абад, лам язал, бидоят, ваҳдат, ваҳдоният, мабдо, араз, қайюм, валлаҳу аълам бисса­воб, борлик, макон, ломакон, сумнат, сутурлоб, ди­роят, жавҳар, ҳаюло, жадал, яздон, яқин, зарра, зойча, жирм, журм, жон, жаҳон, жоҳилият, ҳайъат, сойир ҳайвон, маърифат, ирфон, ҳал, ҳай, ҳайвон, ихтиро, кашф, кашшоф, гаразий ҳарорат, сунъ, офарида, вазъ, вазъу таъвр, муқаввим, дарк, тарбия* каби истилоҳларнинг фалсафа фанида умумэътироф этилган сўзлар, терминлар, иборалар, тушунчалар билан киёсий тахлил қилиниб, улардаги умумий ва хусусий жиҳатлари фалсафий-концептуал илмий хулосалар қилинди.

5. Онтологик фалсафанинг ҳозиргача ўз ечимини тўлиқ топмай келадиган мавзу ва муаммоларидан бири – космос ва вақт мавзусидир. Навоийнинг космосга доир қарашлари ўзигача бўлган фалакиётга оид илмларга таяниб, оламни ва коинотни билиш учун Оллоҳ инсонга ақл ну­рини бергани, лекин, коинот бепоён ва унинг ақл билан тўлиқ билиб бўлмаслиги, унинг яралиши, борлиги, келажаги Оллоҳни иродасига боғлиқлиги уқтирилади. Лекин, Навоий осмон кенгликларида сайёраларнинг жойлашуви, уларнинг ўз орбиталари, координаталари ўта аниқ ва юксак маҳорат билан жойлаштирилгани, унинг учун Яратганга ҳамд-сано айтади. Навоийнинг космосга оид қарашларида Қуёш тизими сайёралари уларнинг самовий ўрнини жуда оқилона тавсифлайди. У хулосасида қурраи ҳок – Ер фалак марказида туради деб геоцентрик назарияни илгари суради. Шунингдек, мутафаккир вақт категорияси билан боғлиқ фалсафий қарашларида ҳам асосан пантеистик асос бўлсада, бу

тушунчаларни илм-фан воситасида аникликларга эришишга даъват қилади. Навоий қарашларида бутун коинот, макон ва ундаги ҳамма мавжудод каби вақт ҳам Оллоҳнинг иродасига боғлиқ, У оламни йўқликдан яратганда вақтни ҳам яратди дейди. У йўқликни адам, Оллоҳ оламни яратишини азал, оламни йўқликка маҳкум бўлишини абад деб, ана шу азал билан абад орасидаги давр оқими замон, вақт деб баҳоланади. Шу билан бирга Навоийда вақтни оддий, дунёвий, фалсафий талқинлари ҳам мавжуд.

6. Навоий фалсафасида борлиқнинг яралиши ва келажаги билан боғлиқ қарашлар тизими ўта юксак ахлоқ фалсафасига асосланганлиги унинг тасаввуфий қарашларида мужассам. Навоий тасаввуф йўллари жуда бир-бирига қарама-қарши, ихтилофли эканлигини айтиб ўтади. Лекин, унинг ўзининг тасаввуфий қарашлари содда, оддий инсоний мақомда таърифланиб, тасаввуф инсонда маънавий ахлоқий тарбия йўли эканлиги таърифланган.

Навоий онтологик фалсафасига келганда унинг ваҳдоният ва оламни ягона моҳияти Оллоҳ деган тасаввуфий таълимот тарафдори эканлигини англаш мумкин. Лекин, Навоийдаги қарашлар заминиди шуни англаш мумкинки, ваҳдатул вужуддаги “ҳамма нарса У” мақомидан қараганда, Навоий бутун коинот олам, зарраларгача Унинг вужуди дейди. Шу билан бирга, олам яралишидан олдин, яъни адам даврида Оллоҳдан бўлак ҳеч нарса йўқ эди, Оллоҳ ярал деди оламу, ашёлар яралди, вужудга келди деган қарашларидан келиб чиққанимизда “ҳамма нарса Ундан” позициясига ҳам яқин турганлигини айтиш мумкин. Бошқача айтганда, дуалистик позицияни кўриш мумкин. Умуман, Навоийнинг фалсафий тафаккур таракқиётидаги таълимотларни толерантлик асосида ўрганганлиги, тасаввуф тарикатлари, сулуклари қарашларидаги холисона ёндашувини ва оламни ирфоний ўрганишга даъваткорлигини ҳисобга олганимизда ҳатто плюралистик позициясини кўришимиз мумкин.

7. Навоийнинг онтологик фалсафасининг узвий қисми бўлган антропоген фалсафасида инсон мавзуси, унинг ўзи одамни бутун коинотни меҳбари, гултожиси деб баҳолагани каби, инсон фалсафаси навоий фалсафасининг гултожиси дейиш мумкин. Навоий, Оллоҳ бутун коинотни, коинот ва Ердаги барча неъматлар, хазиналарни яратишдан олий мақсади – инсонни яратиш эди дейди. Шу билан бирга, оламдаги борлиқнинг гўзаллиги ва бойликларидан бошқа жонзоду, мавжудод инсон сингари баҳраманд бўла олмайди, чунки бошқа мажудодларда инсонга хос олам ашёларини билишда сезги органлари, онг, тафаккур, кўнғил, ишқ, идрок, зехн, фаросат ва тил каби башарий фазилатларини илоҳий ва маърифий жиҳатларини моҳирона тавсифлайди. Шу зайлда Навоий ўз фалсафий услубига хос билиш назариясини яратган.

ТАКЛИФ ВА МУЛОҲАЗАЛАР:

Аввало таклиф ва мулоҳазаларни билдиришдан олдин шуни айтишимиз лозимки, Ўзбекистон Республикаси Президентнинг “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги Қарориди давлат ва миллий даражасида ҳатто халқаро миқёсда Навоий меросини ўрганиш ва тарғиб қилиш билан боғлиқ катта вазифалар белгиланган. Бу вазифалар монография матнида мавжуд.

Шу билан бирга биз ўз тадқиқотларимиз хулосаси сифатида айрим таклифларимизни билдиришни лозим топдик:

- Навоий асарлари тили ва услуби жиҳатлари билан ҳозирги китобхонлардан узоқлашиб бораётгани, ҳар қанча ачинарли бўлмасин, аччиқ ҳақиқат. Лекин шоир асарларига меҳр қўйган одам унга бари-бир яқинлашиб бораверади. Бу меҳрни ўқувчиларда шакллантириш учун биринчи гада, кийин бўлса ҳам, шоир асарларини асл ҳолида ўқиш ва ёдлашга эътибор қилинса, шоирнинг армони, орзулари, фикрлари тўғри тушунтирилса, қўйилган мақсадга эришиш мумкин.

- Алишер Навоий асарлари мазмун-моҳиятини болаликдан сингдириш мақсадида қахрамонларининг суратлари ва ҳайкал тарзидаги бадиий киёфаларини кўчалар, хиёбонлар, маданият ва истироҳат боғлари, болалар майдончаларида яратиш;

- Ўзбекистонда Навоий асарлари учламчи манбалардан ўрганилаётганини ҳисобга олиб, хорижий мамлакатлар музейларида, кутубхоналарида ва хусусий коллекцияларида сақланаётган асарларни мамлакатимизга қайтаришга эришиш ва уларни замонавий тилимизга табдил қилиб кенг китобхонларга етказиш;

- Навоий асарларининг ададини кўпайтириш;

- Навоий ҳаёти, ижоди ва асарлари асосида бадиий, ҳужжатли саҳна асарлари, дидактик-фалсафий манбалар, болаларбоп кўрсатувлар ва мультфильмлар яратишни кенг йўлга қўйиш;

- Навоийнинг бадиий ва фалсафий мероси бўйича ижтимоий фанларнинг бошқа ихтисосликлари бўйича илмий-тадқиқот ишларини кенгайтириш;

- Хорижий мамлакатларда, айниқса Шарқ мамлакатларида мутафаккир ижоди ва фаолияти бўйича тадқиқот олиб борган йирик олимлар ва мутахассислар билан илмий-ижодий мулоқотни йўлга қўйиш;

- Қўшни Афғонистон ислом республикасидаги, айниқса туркий тилли аҳоли яшовчи минтақалар зиёлилари орасидан Навоий меросини ўрганувчилар билан яқин илмий-ижодий мулоқотни йўлга қўйиш лозим;

- Навоий фалсафасини тушуниш ва тарғиб қилишда файласуфлар, тарихчилар, навоийшунослар, диншунослар, диний уламолар ҳамкорлигини йўлга қўйиш зарур, чунки Навоий фалсафасида мураккаб,

юксак, бадий услубда ва чуқур фалсафий моҳият ифодаланган бўлиб, унинг моҳиятини тўлиқ англаш учун факат битта соҳа мутахассисининг ёндашуви етарли бўлмайди. Агар ана шу соҳа олимлари ҳамкорлиги бўлса тўлиқ ва батафсил тушунилади. Айнан ана шундай ёндашув мақсадга мувофиқ:

а) шоир ижодини қийёсий усулда кенг ўрганишга киришиши, яъни Навоий кашф этган бадий ютуқлар, унинг сўз оламига, фикр ва гоялар дунёсига қўшган янгиликларини жаҳонга кўрсатиши;

б) Навоий гояларининг умумбашарий моҳиятини очиб берадиган илмий асарлар яратиши;

в) дунё шарқшуносларининг шоир ижодига муносабатини яхлит ҳолда ўрганиши, бу ижодни камситишга қаратилган айрим фикрларнинг асоссиз эканини илмий исботловчи тадқиқотлар яратиши ва уларни хорижий тилларга ўгириб, дунёга тарқатиши;

г) Навоий ижоди бўйича халқаро анжуманлар, йигинлар ташкил этиши;

е) замонавий технологиялардан фойдаланиб, Навоий асарларини тарғиб этиши;

ж) Навоий асарларини янгидан хорижий тилларга таржима қилишни рағбатлантириши ва ҳоказо.

Фойдаланилган адабиётлар:

I. Расмий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон НМИУ. 2021. – 76 б.

2. Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини нишонлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 19 октябрдаги ПҚ-4865 Қарори.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 4 февралдаги Алишер Навоий номидаги халқаро жамоат фондини ташкил этиш тўғрисида №ПҚ-4977 Қарори.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 июндаги “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистонга оид хориждаги маданий бойликларни тадқиқ этиш марказини ташкил этиш тўғрисидаги” Қарори.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ – 4797-сон “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги Қарори.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 18 апрелдаги «Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий боғи ҳудудида Адиблар хиёбонини барпо этиш тўғрисида»ги ПҚ-28-29-сонли Қарори.

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 28 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 26 мартдаги “Маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” №ПҚ-5040 Қарори.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 26 мартдаги “Маънавият ва ижодни қўллаб-қувватлаш мақсадли жамғармасини ташкил этиш тўғрисидаги” №ПҚ-5039 Қарори.

II. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари:

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараккиёт йўлимизни катъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. -592 б.

2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курамиз. –Т.: “Ўзбекистон”, 2017. - 488 б.

3. Мирзиёев Ш.М. “Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. –Т.: “Ўзбекистон”, 2016.- 56 .

4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи// “Халқ сўзи”, 2017 йил 20 сентябрь, № 189(6883).

5. Мирзиёев Ш.М. Танкидий таҳлил, катъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик-ҳар бир раҳбар фаолиятининг кунлик коидаси бўлиши керак. –Т.: “Ўзбекистон” 2017.- 104 б.

6. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш-юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови.- Т.: “Ўзбекистон”, 2017. -48 б.

7. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислом Абдуғаниевич Каримов асарлари тўплами 1-24 жилдлар. Тошкент “Ўзбекистон нашриёти” 1996-2016.йй.

III. Алишер Навоий асарлари:

1. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 1т. Бадоеул-бидоя. Т., “Фан”, 1987. 724б.

2. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 2 т. Наводир ун-ниҳоя. Т., “Фан”, 1987. 620 б.

3. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 3 т. Хазойин ул-маоний: Фаройиб ус-сиғар Т., “Фан”, 1988. 616 б.

4. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 4т. Хазойин ул-маоний: Наводир уш-шабоб . Т.: “Фан”, 1989. 560 б.

5. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 5 т. Хазойин ул-маоний: Бадоеъ ул-васат . Т.: “Фан”, 1990. 544 б.

6. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 6 т. Хазойин ул-маоний: Фавойид ул-кибар. Т.: “Фан”, 1990. 568 б.

7. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 7 т. Хамса: Ҳайрат ул-аброр . Т.: “Фан”, 1991. 392 б.

8. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 8 т. Хамса: Фарҳод ва Ширин . Т.: “Фан”, 1991. 544 б.

9. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 9 т. Хамса: Лайли ва Мажнун . Т.: “Фан”, 1992. 356 б.

10. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 10 т. Хамса: Сабъаи сайёр . Т.: “Фан”, 1992. 448 б.

11. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 11 т. Хамса: Сади Искандарий . Т.: “Фан”, 1993. 640 б.

12. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 12 т. Лисонут-тайр . Т.: “Фан”, 1996. 357 б.

13. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 13 т. Мажолис ун-нафоис . Т.: “Фан”, 1997. 281 б.

14. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 14 т. Махбуб ул-қулуб . Т.: “Фан”, 1998. 302 б.

15. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 14 т. Муншаот . Т.: “Фан”, 1998. 131-230 б.

16. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 14 т. Вақфия. Т.: “Фан”, 1998. 231-270 б.

17. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 15 т. Хамса ул-мутахаййирин. Т.: “Фан”, 1999. 7-88 б.

18. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 15 т. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. Т.: “Фан”, 1999. 89-104 б.
19. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 15 т. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. Т.: “Фан”, 1999. 105-122 б.
20. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 15 т. Назм ул-жавоҳир . Т.: “Фан”, 1999. 123-181 б.
21. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 16 т. Муҳакамат ул-луғатайн . Т.: “Фан”, 2000. 335 б.
22. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 16 т. Муҳакамат ул-луғатайн . Т.: “Фан”, 2000. 7-42 б.
23. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 16 т. Мезон ул-авзон . Т.: “Фан”, 2000. 43-98 б.
24. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 16 т. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Т.: “Фан”, 2000. 99-106 б.
25. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 16 т. Тарихи мулуки аҷам. Т.: “Фан”, 2000. 107- 260 б.
26. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 16 т. Арбаъин . Т.: “Фан”, 2000. 261-272 б.
27. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 16 т. Сирож ул муслимин . Т.: “Фан”, 2000. 273-292- б.
28. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 16 т. Муножот . Т.: “Фан”, 2000. 293-302 б.
29. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 16 т. Рисолаи тийр андохтан. Т.: “Фан”, 2000. 303-308 б.
30. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 17 т. Насойим ул-муҳаббат. Т.: “Фан”, 2001. 519 б.
31. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 18 т. Девони Фоний. Т.: “Фан”, 2002. 551 б.
32. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 19 т. Девони Фоний. Т.: “Фан”, 2002. 599 б.
33. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 20 т. Девони Фоний. Т.: “Фан”, 2002. 566 б.
34. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 20 т. Рух ул-қудс. Т.: “Фан”, 2002. 566 б.
35. Навоий. А. МАТ: 20 томлик. 20 т. Фусули арбаа. Т.: “Фан”, 2002. 322-369 бб.
36. Алишер Навоий. Асарлар 15 томлик. –Т.: Тошкент, 1963-1968.
37. Алишер Навоий. Асарлар 10 томлик. –Т.: Тошкент, 2017-2019.

IV. Асосий адабиётлар

1. Куръони карим маъноларининг таржима ва тафсири / таржима ва тафсир муаллифи: Шайх Абдулазиз Мансур. – Тошкент: “Munir” нашриёти, 2021. – 624 б.
2. Абдулҳаким Шаръий Жузжоний. Ислом ҳуқуқшунослиги, ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари. –Т.: Тошкент ислом университети нашриёти, 2002. –256 б.
3. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри.-Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. – 284 б.

4. Абу Наср Форобий. Рисолалар. (М.Хайруллаев тахрири остида). – Тошкент: Фан, 1975. - 44 б.
5. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. Т.1. –Тошкент: Фан, 1968. - 186 б.
6. Азимбоева М.А. Навоий ва ҳозирги замон. – Т.: Ўзбекистон, 1991. – 18 б.
7. Аликулов Х. Этические воззрения мыслителей Средней Азии и Хорасана. –Тошкент: Фан, 1992.
8. Артиков М. Китай в творчестве Алишера Наваи. Научно-популярное издание. Ташкент Издательство “Наврўз”, 2021. 121 с.
9. Комилов. Н. Хизр чашмаси. Т.: “Маънавият”, 2005. -320 б.
10. Комилов. Н. Тасаввуф. “MOVAROUNAHR”, “O‘ZBEKISTOT” NMIU, 2009. 448 б.
11. Д. Салохий. Навоий назмиёти. (ўқув кўлланма) Самарканд, “Zarafshon” нашриёти ДК, 2013. – 140 б.
12. Чориев С. Онтология. Т.: “Tafakkur Qanoti”. 2011. 72 бет.
13. Аъзамов А. Муножотнома. Алишер Навоий “Муножот” асарига шарҳлар. Т.: “Маънавият” 2001. 38 б.
14. Ф. Сулаймонова. Шарқ ва Ғарб. Т.: “Ўзбекистон”, 1997. 416 б.
15. Бобоев Ҳ. Ўзбекистонда сиёсий ва маънавий-маърифий таълимотлар тараққиёти. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. -500 б.
16. Бобоев Ҳ. Ўзбек давлатчилиги тарихи. 1-китоб. –Тошкент: Фан, 2004. –296 б.
17. Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор тарихи. –Тошкент: Ёзувчи, 1994. –96 б. Григорян С. Н. Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока. – Москва: Наука, 1966. –352 с.
18. Жакбаров М. Комил инсон ғояси: тарихий-фалсафий таҳлил. – Тошкент: Абу Али Ибн Сино нашр., 2000. –136 б.
19. Жўраев Н. Тарих фалсафаси. –Тошкент: Маънавият, 1999. –192 б.
20. Иванин М. Икки буюк саркарда – Чингизхон ва Амир Темура. – Тошкент: Фан, 1994. – 240 б.
21. Кадырова М. Жития Ходжа Ахрара. –Тошкент: “Markaziy Osiyoni instituti”, 2007. –140 с.
22. Каланов К. Марказий Осиё худудидаги ижтимоий-диний табакалар. – Тошкент: “Markaziy Osiyoni tadqiq qilish fransuz instituti”, 2006. – 94 б.
23. Комилов Н. Тафаккур карвонлари. –Тошкент: Шарқ, 1999. –280 б.
24. Маънавият юлдузлари: (Марказий Осиёлик машхур сиймолар, алломалар, адиблар) М.М. Хайруллаев тахрири остида. –Тошкент: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999. –400 б.
25. Низомиддин Шомий. Зафарнома (форс тилидан Юнусхон Ҳакимжонов таржимаси). –Тошкент: Ўзбекистон, 1996. –528 б.

26. Носир Муҳаммад. Насаф ва Кеш алломалари –Тошкен: Ғафур Ғулом, –128 б.

27. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг киёсий-типологик, текстологик таҳлили. –Тошкент: Академнашр, 2011. –326 б.

28. Сирожиддинов Ш. Ислоҳи фалсафасига кириш: Калом илми. – Тошкент: «Иқтисод-молия», 2008.-11 б.

29. Сирожиддинов Ш. Узбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари / Монография. –Т.: «Янги асравлоди», 2011, 200 б.

30. Қ. Н. Назаров. Ўзбек фалсафаси. – Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2013. – 212 б.

31. Ш.И. Ҳайтов. Ўзбекистон фалсафа тарихи. «Noshir», 2011. 560 б.

38. Саидбахром Азизов. Алишер Навоий асарларида фалсафий сирлари. Ўзбекистон НМИУ, 2017. 136

39. Алимардонов Т. Амир Темур давлат бошқарувининг сиёсий-ахлоқий асослари. –Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2005. –48 б.

40. Арипов М. Гуманизм Алишера Навои. –Ташкент: Ўзбекистон, 1991.

41. Афлотун. Қонунлар. –Т.: Янги асравлоди, 2002. –452 б.

42. Бартольд В.В. “Мир Алишер и политическая жизнь”, Бертельс Е.Э. Навои и Джами. Избр. труды. –Москва: Наука, 1965

43. Бертельс Е.Э. Навои и Джами. Избр. труды. –М.: Наука, 1965.

44. Бобоев Ҳ. Ўзбекистонда сиёсий ва маънавий-маърифий таълимотлар таракқиёти. –Т.: Янги асравлоди, 2001. –500 б.

45. Бобоев Ҳ. Амир Темур ва темурийлар салтанати XIV-XV асрларда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихидан. Монография. –Тошкент: Камалак, 1996. –199 б.

46. Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор тарихи. –Т.: Ёзувчи, 1994. –96 б.

47. Жақбаров М. Комил инсон ғояси: тарихий-фалсафий таҳлил. –Т.: Тафаккур, 2011. –256 б.

48. Жўраев Н. Тарихи фалсафаси. –Т.: Маънавият, 1999. –192 б.

49. Зайниддин Восифий. Бадоеъул вақоъ. –Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1979. –216 б.

50. Захидов В. Мир идей и образов Алишера Навои. –Из-во худ. литературы Узбекской ССР, 1961. – 245 с.

51. Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. –Т.: Юлдузча, 1989. 368 б.

52. Зоҳидов В. Улуг шоир ижодининг калби. –Тошкент: Ўзбекистон, 1970. –387 б.

53. Иброҳим Ҳаққул. Навоий шеърятда комил инсон мавзуи // Алишер Навоийнинг ижодий мероси ва унинг жаҳоншумул аҳамияти. – Тошкент-Навоий: Фан, 2001. – 364 б.

54. Иброҳим Ҳаккул. Навоийга кайтиш. – Фан, 2007. – 345 б.
55. Иззат Султон. Навоийнинг калб дафтари. (4 томлик) 3 том. – Тошкент: Ғ.Ғулом, 1999. - 424 б.
56. Каланов К. Марказий Осиё ҳудудидаги ижтимоий-диний табақалар. –Т.: “Markaziy Osiyoni tadqiq qilish fransuz instituti”, 2006. –94 б.
57. Комилов Н. Тафаккур қарвонлари. –Т.: Шарқ, 1999. –280 б.
58. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. 1-китоб. –Т.: Ёзувчи, 1996. –272 б.
59. Комилов Н. Тасаввуф. –Тошкент: Movarounnahr-O`zbekiston, 2009.
60. Комилов Н. Тасаввуф. Тавҳид асрори. 2-китоб. –Т.: Ўзбекистон, 1999. –208 б.
61. Комилов Н., Жўраев К. Дин давлат ва жамият. –Т.: Akademiya, 2006. –200 б.
62. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. –Тошкент: Ўқитувчи, 1965.
63. Маллаев Н. Сўз санъатининг гултожи. -Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.-152 б
64. Маллаев Н.М. Навоий ижодининг халқчил негизи. -Т.: Ўқитувчи, 1980.
65. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. –Т.: Фан, 1968. –52 б.
66. Муминов И.М. Выдающиеся мыслители Средней Азии. М.: Знание. 1966. - 48 с.
67. Мўминов И.М. Ўзбекистондаги табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихидан лавҳалар. –Тошкент: Фан, 1999. -138 б.
68. Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. –Маънавият, 2005
69. Навоий замондошлари хотирасида. –Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1985. –224 б.
70. Низомулмулк. “Сиёсатнома ёки сияр ул-мулк”. –Тошкент: Адолат, 1997. – 256 б.
71. Никитский М. “Эмиръ-Низам-эд-Динъ Али-Шир в государственном и литературном его значение”. –СПб: -1856.
72. Ойбек. Мукамал асарлар тўплами -Тошкент, 1977. XI том, 468 б.
73. Основы политической науки. Часть I. –Москва: МГУ им.М.В.Ломоносова, 1996. -340 б.
74. Раҳманов А., Раҳманов А. Ислоҳ ҳуқуқи. –Т.: ТДЮИ, 2007. –496 б.
75. Раҳманов А. ва бошқ. Давлат қурилиши ва бошқаруви. –Т.: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007. – 576 б.
76. Саифназаров И.С. Маънавий баркамоллик ва сиёсий маданият. –Т.: Шарқ, 2001. -160 б.
77. Саййид Муҳаммад Ҳотамий. Ислоҳ тафаккури тарихидан. –Т.: Минҳож. 2003. –288 б.

78. Семёнов А.А. “Взаимоотношения Алишера Навои и султана Хусейн мирзы”

79. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг киёсий-типологик, текстологик таҳлили. –Т.: Академнашр, 2011. –326 б.

80. Султонмурод Олим. Накшбанд ва Навоий. –Тошкент: Ўқитувчи, 1996.

81. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. –Т.: Камалак, 1994. –288 б.

82. Шарипов Ш. Лисон ут-тайр ҳақиқати. –Тошкент: Фан, 1998. –17 б.

83. Эргашев И. Сиёсат фалсафаси. –Т.: Академия, 2004. –130 б.

84. Хайруллаев М.М. Навоий дунёкарашининг ғоявий манбаларини ўрганиш ҳақида. //Навоий ва адабий таъсир масалалари. –Т.: Фан, 1968.

85. Султонмурод Олим. Накшбанд ва Навоий. –Т.: Ўқитувчи, 1996

86. Иброҳим Ҳаққул. Навоий шеърятига комил инсон мавзуи //Алишер Навоийнинг ижодий мероси ва унинг жаҳоншумул аҳамияти. – Тошкент-Навоий: Фан, 2001

87. Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. –Т.: Маънавият, 2005

88. Расулова Г. Алишер Наваи-великий узбекский поэт и мыслитель. – Т.: Узбекистан, 1991.- 48 с.

89. Амир Темур ва темурийлар даврида ижтимоий, сиёсий ҳаёт. Монография. – Самарқанд. 1993. –53 б.

90. Низамов Ф. Алишер Навоий дунёкарашида умуминсоний кадрятлар муаммоси: –Т., 1996. –153 б.

91. Самарқандий А. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн 2 жилд биринчи қисм. –Т.: Ўзбекистон, 2008.

92. Социология. под общ. ред. В.Э.Бойкова. –М.: РАГС, 2004. –496 с.

93. Хайруллаев М.М. Навоий дунёкарашининг ғоявий манбаларини ўрганиш ҳақида.// Навоий ва адабий таъсир масалалари. –Тошкент: Фан, 1968;

94. Чориев А. Инсон фалсафаси. -Т., 2007. – 486 б.

95. Шодиев Э. Алишер Навоий ва форс-тожик адиблари. -Т.: Ўқитувчи. 1989. -109 б.

96. Эргашев К. Некоторые аспекты государственной деятельности Алишера Навои. -Т.: ФАН, 2009; 37 с.

97. Қаюмов А. Нодир саҳифалар: Навоийнинг кам ўрганилган баъзи асарлари тўғрисида. – Тошкент: Фан, – 144 б.

98. Қаюмов А. Алишер Навоий: Улуғ шоир ҳаёти ва ижоди тўғрисида лавҳалар. – Тошкент: Камалак, 1991. – 176 б.

99. Ҳамиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. –Т.: Шарқ, 2004. –208 б.

100. Ҳусайн Воизи Кошифий. Футувватномаи султоний. Ахлоки мўҳсиний. –Д.: Адиб, 1991. –320 с.

V. Диссертация ва авторефератлар

1. Ҳаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва таракқиёти. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси автореферати. Т – 1993. 48.б

2. Холмўминов Ж.М. Ваҳдат ул-вуҷуд фалсафаси ва унинг Нақшбандия таълимотига таъсири (Ибн ал-Арабий, Муҳаммад Порсо ва Абдурахмон Жомий карашлари асосида). Фалсафа доктори (DSc) диссертацияси автореферати. Тошкент -2020 64 б.

3. Умарова Р. Берунийнинг борлик ҳақидаги таълимоти. Фалсафа фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. Т., 2011. 26 б.

4. Рўзमतзода Қ. Хожамназар Хувайдо диний-мистик карашларининг XVII-XVIII асрлар Марказий Осиё тасаввуфи ривожига ўрни. фалсафа фанлари бўйича фан доктори (DSc) диссертацияси автореферати. Тошкент., 2020. 70 б.

5. Тошнӣзова. Р.Т. Алишер Навоий тафаккури онтологияси поэтик ифодаси. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) Илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. 140 б.

6. Тошнӣзова. Р.Т. Алишер Навоий тафаккури онтологияси поэтик ифодаси. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) Илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. 48 б.

7. Пардаева И. Алишер Навоий тарихий асарлари бадиияти. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Самаркан., 2018.

8. Ҳамроева Ҳ. Н. Педагогические основы нравственно-эстетического воспитания учащихся на гуманистических идеях Алишера Навои (на примере произведений «Махбуб ул-кулуб», «Назм ул-жавохир», «Лисонут-тайр») Автореферат . дис. Канд.пед.наук: 130001/ УзНИИ пед.наук им Т.Н. Кары-Ниязи.- Тошкент, 1999. – 18 с.

9. Низамов Ф.С. Алишер Навоий дунёкарашида умуминсоний кадриятлар муаммоси: Фалс.фан. номз...дисс/ Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси, И.Мўминов номидаги фалсафа ва ҳуқуқ институти. Тошкент.- 1996.- 153 б.

10. Жўраев Ҳ.А. Алишер Навоий лирикасида воқелик ва унинг поэтик талқинлари (ўзига хослик ва анъанавийлик асосида) фил.фан.фан.доктори ил. дар олиш уч. Дисс. Автореферат. Тошкент 2008 – 44 б.

11. Жамолова Г.Г. Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қурилишининг сиёсий масалалари. Сиёсий фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. –Т.: ЎзР Президенти ҳузуридаги ДЖҚА, 2006. –24 б.

12. Рўзмонова Р.У. Алишер Навоий анъаналарининг усмонли турк шеърятига таъсири (Али Пошо ва Али Раис Кетибий ижоди мисолида) филол.фан.номз.ил.дар.олиш дисс-я.-Тошкент: 2011.-146 б.

13. Бозорова Н.П. Алишер Навоий ғазалларида кўнгили образи: (Бадоеъ ул-бидоя девони асосида) миллий. адаб.тарихи. Фил.фан.номз.дар.ол.уч. дисс-я автореферати. Тошкент 2002.- 256 б.

14. Жўраев Ҳ.А. Алишер Навоий лирикасида воқелик ва унинг поэтик талқинлари (ўзига хослик ва анъанавийлик асосида) фил.фан.фан.доктори ил. дар олиш уч. Дисс. Автореферат. Тошкент, 2008 – 44 б.

15. Исаева З.Р. Тасоввуф таълимотида валийлик тушунчасининг диний-фалсафий талқини (Алишер Навоийнинг “Насоим ул-муҳаббат” асари асосида) фал.фан.номз. дисс. ДЖҚА. –Тошкент, 2007.

16. Абдуманатов А.М. Алишер Навоий мероси асосида бошланғич синф ўқувчиларининг маънавий тушунчаларини шакллантириш (“Ҳайрат ул-аброр” дostonи мақолотлари мисолида) пед.фан.номз.дисс. -Тошкент, 2004. – 136 б.

17. Ахмедов Н. Ўзбек адабиётида Алишер Навоий сиймосини талқин этиш муаммолари. фил. фан. док.ри. дисс. –Тошкент, 1994.

18. Абдукодиров А. Тасоввуф ва Алишер Навоий ижодиёти (Ваҳдат ул-вужуд проблемаси бўйича) фил.фан.док.ри. дисс. -Тошкент, 1998. – 295 б

19. Ҳайитметов Ф.А. Алишер Навоий ғазалларида мантик урғусининг берилиши. Фил.фан. номз. дисс. –Тошкент, 1998. – 125 б.

20. Муҳиддинов М.Қ. Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси фил.фан.док.ри. дисс. Тошкент, 1995. – 288 б

21. Ғаффоров Н.Н. Алишер Навоий “Ҳамса”сида суфийлик тимсоли фил.фан. номз. дисс. -Тошкент, 1999. – 135 б.

22. Юлдашев Т.Қ. Навоий ва Бобурнинг ислом фарзларида бағишланган асарларидаги шаръий атамаларнинг лисоний таҳлили фил.фан. номз. дисс. -Тошкент, 2004. -148 б.

23. И. Эркинов А.С. Алишер Навоий “Ҳамса”си талқинларининг XV-XX аср манбалари. Фил.фан.доктори. дисс. ДЖҚА. -Тошкент, 1998.- 282 б.

24. Бобоев Х. Государственно-правовые взгляды Алишера Навои. Автореф. На соиск уч ст канд юр наук.-Тошкент, 1975.

25. Сотимов У. Исследование жизни и творчества Алишера Навои в западно-европейском востоковедении. диссертации и автореферата доктор филологических наук. -Москва, 1998. - 44 с.

26. Эркинов А.С. Алишер Навоийнинг пейзаж яратиш маҳорати (“Садди Искандарий” дostonи мисолида) филол. фан. номз. ил. дар. олиш дисс-я. -Тошкент, 1990. -121 б.

VI. Луғатлар:

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. 1 жилд. Тошкент, “Фан” 1983. 656 б.
2. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. 2 жилд. Тошкент, “Фан” 1983. 646 б.
3. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. 3 жилд. Тошкент, “Фан” 1983. 622 б.
4. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. 4 жилд. Тошкент, “Фан” 1983. 634 б.
5. Навоий асарлари луғати. 1 жилдлик. Т.: Ғофур Ғулом нашриёти, 1971. 784 б.
6. Навоий асарлари учун қисқача луғат. (тузувчи Б.Ҳасанов). Т., “Фан” 1993. 387 б.
7. Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати / ЎЗР президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси, Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти. – Т.: Ғофур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижод уйи, 2010. – 760 б.
8. Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати / Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти. – Т.: Ғофур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижод уйи, 2013. – 448 б.

VII. Хорижий адабиётлар:

1. Ahmed-Vef ik-Efendi et de Be I in. Mahbub-ul-kulub. Publi,dans le texte original. Constantinopole 1872-1873. Journal Asiaticque. T 7,8.
2. Ajbegf. Ali cher Navoi. Kfoskou, 1948. Ali Asohar Hekm&t. The Magolis-ii. Nafais Mi r Ali Shir Naval. Teheran, 1945.
3. Bei in. Notice biographique et littéraire sur Mir Ali-Chir Nevai (Journal Asiatique. T. XVII. 1861).
4. Sasy S. de Merreires und correspondance medite de Temerían zves Charles. VI. Paris, 1822.
5. Bart hold V. V, Herat unter Husein Baikara dem Timuriden (Deutsche Bearbeitung von W. H i nz) Or i ental i sehe L i teraturze i tung. 1936.
6. Schakirsade T. Turkistan türk tili mafkurasi va Ali Scher Navoi. Berlin, 1939.
7. Levend A.S. Ali Shir Navoi. I-Gilt. Ankara, 1965.
8. Vambery H. Die primitive Kultur der Turko-Tatarischen Volker. Leipzig, 1879.
9. Hinz W. Herat unter Husein Baigara dem Timuriden (Abhandlungen für Kunde des Marqenlanas. Bd. 28)» Leipzig» 1938.
10. Hammer-Purgstall. Arabisehe,persisehe und türkische Handschriften. Wien,1840. .

11. Gibb E.J. Dibat des deux lanquex Mohakemet ul Laugate in de Mir Ali Chir Newaij. Journal Asiat ique. 1902.
12. Eckmann J. Mir Ali Chir (Bilgi. N110. Istanbul, februar. 1957).
13. Eckmann J. Cagatai dili orneelirij.Navoi divanlaridan paroalar. TDED. IX. 1959.
14. Courteille P. Mémoires de Bater (Zahir-et-Din Shammed) Fondateur de la dunastie mongole dans H i ndostan. Paris, 1871.
15. Bouvat L. Le "Debat des deux Lanques" "Mohakemet ul Lougatein der Mir Ali Chir Nevai (journal Asiatique. 1902.1.19.) -388.
16. Gary Dyck "Research proposal paper" Translating Medieval Uzbek poet Alisher Navoiy. Tashkent October 4th, 2003,pp 91-99.
17. Nemati Limai, Amir (2015), Analysis of the Political life of Amir Alishir Navai and Exploring his Cultural, Scientific, Social and Economic Works, Tehran & Mashhad: MFA(Cire)& Ferdowsi University,p56-59

VIII. Интернет манбалар

- ru.wikipedia.org/wiki/
- <https://iphlib.ru/library/>
- <https://qomus.info/>
- <https://www.google.com/>
- <https://youtu.be/zF1Fyv9aexE>
- <http://www.orientalstudies.ru/>
- <https://ziyouz.uz/>
- <http://uza.uz/oz/society/>
- www.ziyouz.com kutubxonasi.
- <https://daryo.uz/k/>
- <https://hidoyat.uz/19416>
- <https://www.google.com/search?q>
- <http://www.chronos.msu.ru/>
- <https://studme.org/>
- [https:// islom.uz/maqola/5357](https://islom.uz/maqola/5357)

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I БОБ. АЛИШЕР НАВОИЙ ОНТОЛОГИК ҚАРАШЛАРИНИНГ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ ВА ОНТОЛОГИК ИСТИЛОҲЛАР ИЗОҲИ	6
1.1. Алишер Навоий фалсафий қарашларининг назарий манбалари ва методологик асослари	7
1.2. Алишер Навоий фалсафий меросини ўрганишнинг мафкуравий жиҳатлари.....	22
1.3. Навоий фалсафасидаги онтологик истилоҳ ва тушунчаларнинг мазмун-моҳияти.....	46
II БОБ. АЛИШЕР НАВОИЙ ОНТОЛОГИК ФАЛСАФАСИДА КОСМОС, МАКОН ВА ВАҚТ МУАММОСИ	62
2.1. Навоий онтологисида космос ва макон мавзуси.....	63
2.2. Навоий Онтологик фалсафасида вақт	83
III БОБ. НАВОИЙ ОНТОЛОГИЯСИДА СУБСТАНЦИЯ, МОДДИЙ ВА НОМОДДИЙ БОРЛИҚ МАСАЛАЛАРИ	96
3.1. Навоий онтологик фалсафасида субстанция ва моддий борлиқ муаммолари	97
3.2. Навоий онтологик қарашларида номоддий борлиқ.....	111
IV БОБ. НАВОИЙ ОНТОЛОГИК ФАЛСАФАСИДА ВАҲДАТ УЛ ВУЖУД ВА ТАСАВВУФ МАВЗУСИ	130
4.1. Навоий фалсафасида борлиқ ва ижтимоий масалаларнинг тасаввуфий талқини	130
4.2. Навоий фалсафасида “Ваҳдоният”, “Ваҳдат” ва “Ваҳдатул вужуд” мавзусининг онтологик талқини.....	147
V БОБ. НАВОИЙ ОНТОЛОГИК ФАЛСАФАСИДА ИНСОН, ЖАМИЯТ ВА БИЛИШ НАЗАРИЯСИГА ДОИР ҚАРАШЛАР	166
5.1. Навоий онтологик фалсафасида инсон ва жамият ижтимоий борлиқ сифатида	166
5.2. Навоий онтологик фалсафасида – билиш назариясига оид қарашлар	183
ХУЛОСА	195
ТАКЛИФ ВА МУЛОҲАЗАЛАР	198
ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	200

Норов Тожи Омонович

АЛИШЕР НАВОИЙ
ОНТОЛОГИЯГА ОИД ҚАРАШЛАРИНИНГ
ФАЛСАФИЙ-КОНЦЕПТУАЛ ТАҲЛИЛИ

Монография

“IQTISODIYOT” – 2021

Муҳаррир:

Яхшиев Ҳ.Т.

Мусаҳҳиҳ ва Саҳифаловчи:

Матхўжаева А.О.

Лицензия №10-4286 14.02.2019й. Теришга берилди 18.08.2021й.

Босишга рухсат этилди 13.09.2021. Қоғоз бичими 60x84 ¹/₁₆.

“Times” гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоғи 13.3.

Адади 100 нусха. Бахоси келишилган нархда.

“ZARAFSHON FOTO” ХКнинг матбаа бўлимида чоп этилди.

100066. Тошкент шаҳри. Ислон Каримов кўчаси, 49-уй.